

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова

праця на правах рукопису

БОГДАНОВА ВАЛЕРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 347; 347.4

ДИСЕРТАЦІЯ
ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ
ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

081 – «Право»

08 – «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В.В. Богданова

Науковий керівник: **ВЕНЕЦЬКА Марина Віталіївна**, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Київ-2026

АНОТАЦІЯ

Богданова В.В. Підстави звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 081 – «Право» (галузь знань 08 – «Право»). - Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Київ, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному аналізу підстав звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань у цивільному праві України.

У дисертації визначено поняття та особливості цивільно-правової відповідальності, проаналізовано та вивчено концепції провідних науковців української цивілістики у цій царині, визначено умови її настання відповідно до чинного законодавства, а також охарактеризовано основні види цивільно-правової відповідальності. Визначено, що цивільно-правова відповідальність становить передбачений нормами цивільного права правовий тягар майнового характеру, який покладається на правопорушника у випадку порушення ним як договірних, так і позадоговірних цивільних зобов'язань, має на меті компенсацію завданої шкоди, відновлення порушеного права, запобігання повторним порушенням, та реалізується шляхом застосування заходів, визначених законом або договором.

Виокремлено основні характеристики цивільно-правової відповідальності: 1) майнова та індивідуалізована спрямованість; 2) компенсацийно-відновлювальний характер; 3) визначення як законом, так і договором; 4) можливість перевищення розміру компенсації порівняно з фактичною шкодою завдяки застосуванню додаткових санкцій, що надає їй превентивного значення; 5) реалізація охоронної функції, яка полягає у забезпеченні потерпілому реального права на захист, може здійснюватись як через юрисдикційні органи, так і поза ними; 6) може наставати незалежно від наявності вини, якщо така можливість прямо закріплена у договорі або законі.

Встановлено, що склад цивільного правопорушення (за винятком окремих випадків) є визначальною передумовою настання цивільної відповідальності, ключовими елементами якої виступають: протиправна поведінка, завдана шкода, причинний зв'язок між ними та вина правопорушника, які формують юридичну основу для застосування цивільно-правових санкцій.

Досліджено загальні засади звільнення від цивільно-правової відповідальності, простежено історію становлення та розвиток цього правового явища, розкрито його сутність і визначено місце в системі цивільного права. Розкрито доктринальні підходи до визначення та класифікації підстав звільнення від відповідальності, а також їх співвідношення з іншими правовими категоріями.

Розглянуто визначення змісту категорії «неможливість виконання зобов'язань» та встановлено, що остання забезпечує правове підґрунтя для звільнення сторін від відповідальності за невиконання договірних зобов'язків у випадках, коли виконання стає неможливим через об'єктивні та непередбачені події. Для припинення правовідношення через неможливість виконання зобов'язань необхідно довести, що виникнення відповідних обставин було непередбачуваним і невідворотним. Окрім іншого, важливим аспектом є також визначення причинно-наслідкового зв'язку між обставинами і неможливістю виконання зобов'язань.

Особливу увагу приділено аналізу форс-мажорних обставин як ключової підстави звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, їх співвідношенню з обставинами непереборної сили. Доведено, що вказані обставини характеризуються непередбачуваністю, не залежать від волі сторін договору, та унеможливають виконання покладених зобов'язань, що дало підґрунтя для висновку про те, що поняття «форс-мажор» і «обставини непереборної сили» є термінами однаковими за змістом, тотожність яких зумовлена особливістю перекладу з іноземної мови.

Встановлено особливості «форс-мажорних обставин», які проявляються у зовнішньому вигляді, тобто існують незалежно від волі сторін цивільних правовідносин; відзначаються надзвичайністю та невідворотністю; створюють

обставини, за яких виконання зобов'язань у конкретних умовах господарської діяльності стає неможливим.

Здійснено аналіз релевантної судової практики застосування інституту звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, зокрема рішення національних судів, що визначають критерії кваліфікації форс-мажорних обставин, вимоги до доказової бази та особливості процесуального підтвердження їх настання.

Диференційовано форс-мажорні обставини та істотну зміну обставин у договірних відносинах, констатовано відмінність вказаних правових ситуацій через призму впливу на виконання договірних зобов'язань.

Окрему увагу приділено дослідженню форс-мажорних обставин як підстави для звільнення від юридичної відповідальності у публічно-правових відносинах. Сформульовано висновки, відповідно до яких аналіз положень нормативно-правових актів та Регламенту ТПП України засвідчує, що форс-мажорні обставини мають набагато ширше застосування, позаяк можуть слугувати підставою для звільнення від відповідальності у правовідносинах, які виходять за межі договірних, зокрема, у сферах адміністративного права, податкових зобов'язань та регуляторної діяльності.

Розглянуто значення воєнного стану в Україні у контексті договірних відносин. Досліджено вплив запровадження воєнного стану на можливість належного виконання договірних зобов'язань, а також на формування специфічних правових умов, які можуть бути кваліфіковані як форс-мажорні обставини.

У дисертації узагальнено досвід зарубіжних країн та законодавства Європейського Союзу щодо регулювання інституту звільнення від відповідальності. Особливу увагу приділено порівняльному аналізу підходів до визначення форс-мажорних обставин у різних правових системах; окреслено висновки, що форс-мажор є необхідним правовим інструментом, який допомагає захистити інтереси сторін договору в умовах непередбачуваних подій та може бути визначений як подія або обставина, яка виникає поза контролем сторін договору і робить виконання договору неможливим або значно ускладненим.

Узагальнено договірні застереження у системі загального права та окреслено труднощі договірного врегулювання обставин непереборної сили. Особливу увагу приділено альтернативним засобам мінімізації негативних наслідків настання форс-мажорних обставин. Досліджено практику вищих судів Великої Британії щодо застосування концептів «розумних зусиль» (reasonable efforts/reasonable endeavours) та «альтернативного виконання» (alternative performance), які відображають прагнення контрагентів уникнути повної стагнації договірних зв'язків і водночас забезпечити баланс між юридичною визначеністю та економічною доцільністю. Проведено аналіз подібних інструментів у вітчизняній правозастосовній практиці, що дозволяє окреслити перспективи їх адаптації в українському правовому середовищі.

Розроблено рекомендації щодо договірного закріплення форс-мажорних застережень, які покликані забезпечити ефективне реагування на їх настання та зменшення потенційних втрат.

Ключові слова: юридична відповідальність, цивільне право, цивільний процес, цивільне судочинство, правочин, договір, зобов'язання, договірна відповідальність, договірне право, звільнення від відповідальності, випадок (казус), форс-мажор (обставини непереборної сили), форс-мажорні застереження, правозастосування, судова практика.

ABSTRACT

Bohdanova V.V. Grounds for Exemption from Liability for Breach of Contractual Obligations. – Qualification scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in speciality 081 – «Law» (branch of knowledge 08 – «Law»). – V. M. Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine; V. M. Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

The dissertation research is devoted to a comprehensive analysis of the grounds for exemption from liability for breach of contractual obligations in the civil law of Ukraine. The

dissertation defines the concept and features of civil liability, analyzes and studies the concepts of leading scholars of Ukrainian civil law in this field, determines the conditions of its occurrence in accordance with current legislation, and characterizes the main types of civil liability. It is established that civil liability constitutes a legal burden of a property nature provided for by civil law norms, imposed on the offender in case of violation of both contractual and non-contractual civil obligations, aimed at compensating for the damage caused, restoring the violated right, preventing repeated violations, and implemented through measures defined by law or contract.

The main characteristics of civil liability are distinguished: (1) property-based and individualized orientation; (2) compensatory and restorative nature; (3) determination by both law and contract; (4) possibility of exceeding the amount of compensation compared to the actual damage through the application of additional sanctions, which gives it a preventive significance; (5) implementation of a protective function, which consists in ensuring the injured party's real right to protection, which can be exercised both through jurisdictional bodies and outside them; (6) it may arise regardless of fault, if such possibility is expressly stipulated in the contract or law.

It is established that the composition of a civil offense (with certain exceptions) is a determining prerequisite for the occurrence of civil liability, the key elements of which are: unlawful conduct, damage caused, causal link between them, and the fault of the offender, which form the legal basis for the application of civil sanctions.

The general principles of exemption from civil liability are studied, the history of the formation and development of this legal phenomenon is traced, its essence is revealed, and its place in the system of civil law is determined. Doctrinal approaches to the definition and classification of grounds for exemption from liability, as well as their correlation with other legal categories, are disclosed.

The content of the category "impossibility of performance of obligations" is considered, and it is established that it provides the legal basis for exemption of the parties from liability for non-performance of contractual duties in cases where performance becomes impossible due to objective and unforeseen events. To terminate a legal relationship due to impossibility of performance, it is necessary to prove that the occurrence of the relevant

circumstances was unpredictable and unavoidable. Another important aspect is the determination of the causal link between the circumstances and the impossibility of performance.

Special attention is paid to the analysis of force majeure circumstances as a key ground for exemption from liability for breach of contractual obligations, and their correlation with circumstances of irresistible force. It is proved that these circumstances are characterized by unpredictability, do not depend on the will of the parties to the contract, and make the performance of obligations impossible, which led to the conclusion that the concepts “force majeure” and “circumstances of irresistible force” are identical in content, their equivalence being due to the peculiarities of translation from foreign languages.

The specific features of “force majeure circumstances” are established: they exist independently of the will of the parties to civil relations; are marked by extraordinariness and inevitability; create conditions under which the performance of obligations in specific circumstances of economic activity becomes impossible.

An analysis of relevant judicial practice of applying the institution of exemption from liability for breach of contractual obligations has been carried out, in particular decisions of national courts that define the criteria for qualification of force majeure circumstances, requirements for the evidentiary basis, and peculiarities of procedural confirmation of their occurrence.

Force majeure circumstances and substantial change of circumstances in contractual relations are differentiated, and the distinction of these legal situations is stated through the prism of their impact on the performance of contractual obligations.

Special attention is paid to the study of force majeure circumstances as a ground for exemption from legal liability in public law relations. Conclusions are formulated according to which the analysis of provisions of normative legal acts and the Regulation of the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry demonstrates that force majeure circumstances have much broader application, as they may serve as grounds for exemption from liability in legal relations beyond contractual ones, in particular in the spheres of administrative law, tax obligations, and regulatory activity.

The significance of martial law in Ukraine in the context of contractual relations is considered. The impact of the introduction of martial law on the possibility of proper performance of contractual obligations, as well as on the formation of specific legal conditions that may be qualified as force majeure circumstances, is studied.

The dissertation summarizes the experience of foreign countries and the legislation of the European Union regarding the regulation of the institution of exemption from liability. Special attention is paid to the comparative analysis of approaches to the definition of force majeure circumstances in different legal systems; conclusions are outlined that force majeure is a necessary legal instrument that helps protect the interests of contracting parties in the face of unforeseen events and may be defined as an event or circumstance that arises beyond the control of the parties and makes the performance of the contract impossible or significantly complicated.

Contractual clauses in the common law system are generalized and the difficulties of contractual regulation of circumstances of irresistible force are outlined. Special attention is paid to alternative means of minimizing the negative consequences of the occurrence of force majeure circumstances. The practice of the higher courts of the United Kingdom regarding the application of the concepts of “reasonable efforts/reasonable endeavours” and “alternative performance” is studied, which reflect the parties’ desire to avoid complete stagnation of contractual relations and at the same time ensure a balance between legal certainty and economic feasibility. An analysis of similar instruments in domestic law enforcement practice is carried out, which allows outlining the prospects for their adaptation in the Ukrainian legal environment.

Recommendations have been developed regarding contractual consolidation of force majeure clauses, aimed at ensuring effective response to their occurrence and reducing potential losses.

Keywords: legal liability, civil law, civil procedure, civil litigation, legal transaction, contract, obligation, contractual liability, contract law, exemption from liability, casus (fortuitous event), force majeure (circumstances beyond control), force majeure clauses, application of law, judicial practice.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Богданова В. В. Договірні конструкції «розумних зусиль» та «альтернативного виконання» як універсальні механізми мінімізації наслідків форс-мажорних обставин: аналіз правозастосовної практики. *Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín “Věda a perspektivy” je registrován v České republice. Státní registrační číslo u Ministerstva kultury ČR: E 24142. 2026. No1(56). С. 144–155. URL: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2026-1\(56\)-144-155](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2026-1(56)-144-155).*
2. Богданова В. В. Неможливість виконання зобов'язань як підстава звільнення від договірної відповідальності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: «Юридична»: зб. наук. праць / гол. ред. Ю. Назар. Львів: ЛьвДУВС, 2024. Вип. 4. С. 3–9. URL: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-4-1>.*
3. Богданова В. В. Підстави звільнення від договірної відповідальності: практичний аспект. *Слово Національної школи суддів України. 2025. Вип. 2 (51). С. 114–122. URL: [https://doi.org/DOI 10.37566/2707-6849-2025-2\(51\)-11](https://doi.org/DOI 10.37566/2707-6849-2025-2(51)-11).*
4. Богданова В. В. Порівняння понять «форс-мажор» та «обставини непереборної сили» як підстави звільнення від договірної відповідальності. *АЛЬМАНАХ ПРАВА. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід: До 75-річчя Інституту держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 1949–2024. Київ: Ін-т держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 2024. Вип. 15. С. 487–493.*
5. Богданова В. В. Форс-мажор як підстава звільнення від відповідальності: міжнародні стандарти та національні підходи. *Часопис цивілістики: наук.-практ. журнал. 2025. Вип. 57. С. 77–82. URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.11>.*
6. Богданова В. В. Форс-мажорні застереження як правовий механізм адаптації договорів до надзвичайних обставин. *Current issues in the development of Ukrainian legal education and science in the present day and post-war reconstruction: Scientific monograph. Riga (Latvia): “Baltija Publishing”, 2026. С.311–335. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-629-4-14>.*

7. Богданова В. В. Форс-мажорні обставини як підстава звільнення від юридичної відповідальності в публічно-правових відносинах. *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України: наук.-практ. видання*. 2025. Вип. 17. С. 6–14. URL: [https://doi.org/ 10.32782/2522-9656/2025-17-1](https://doi.org/10.32782/2522-9656/2025-17-1).

8. Bohdanova V. Force majeure as a basis for exemption from contractual liability in european union legislation. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*. Częstochowa, 2024. 66 (2024) nr 5, s. 282. P. 130–138. URL: <https://doi.org/10.23856/6614>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Богданова В.В. Військові дії як підстава для звільнення від господарсько-правової відповідальності. *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: матеріали конф. молодих учених (м.Київ, 13 грудня 2022 р.) / за заг. ред. В. В. Солошенко*. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. С. 215–219.

10. Богданова В.В. Гармонізація законодавства України із законодавством ЄС: досвід правового регулювання у зарубіжних країнах звільнення від договірної відповідальності. *Актуальні шляхи вдосконалення українського законодавства: матеріали XXI Всеукр. наук.-практ. конф. вчених, практикуючих юристів, аспірантів та студентів (м. Харків, 16 трав. 2025 р.) / Юридична Клініка Нац. Юридичного Ун-ту ім. Ярослава Мудрого; Координаційний Центр з надання правничої допомоги; Рада адвокатів Харківської області; Громадська організація «Центр розвитку правничої клінічної освіти»*. Харків: Право, 2025. С. 204–207.

11. Богданова В. В. Інститут звільнення від договірної відповідальності: міжнародний досвід. *Інтеграція України до Європейського Союзу: виклики в умовах воєнного стану. Пам'яті професора Павла Заворотька та професора Володимира Денисова: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4–6 лист. 2024 р.) / за наук. ред. Л. Г. Фалалєвої*. Київ: Вид-во «Людмила», 2025. С. 288–290.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2-10
РОЗДІЛ І. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
1.1. Поняття та особливості цивільно-правової відповідальності.....	11-24
1.2. Умови настання відповідальності відповідно до цивільного законодавства.....	24-40
1.3. Види цивільно-правової правової відповідальності.....	40-68
Висновки до Розділу І	68-70
РОЗДІЛ ІІ. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ (НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ)	
2.1. Загальні засади звільнення від цивільно-правової відповідальності: поняття, генеза, підстави, розвиток.....	71-95
2.2. Правова природа звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань: доктринальне визначення змісту категорії «неможливість виконання зобов'язань»	95-102
2.2.1. Форс-мажор як основна підстава звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань: розмежування форс-мажору та обставин непереборної сили; особливості, практика застосування форс-мажору у договірних відносинах.....	102-121
2.2.2. Розмежування форс-мажорних обставин та істотної зміни обставин у договірних відносинах.	122-126
2.2.3. Форс-мажор обставини як підстава звільнення від юридичної відповідальності у публічно-правових відносинах	127-132
2.2.4. Правове значення воєнного стану в Україні у контексті звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань.....	132-139
Висновки до Розділу ІІ.....	139-141
РОЗДІЛ ІІІ. ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ІЗ ЗАРУБІЖНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ	
3.1. Зарубіжний досвід правового регулювання звільнення від договірної відповідальності.....	142-180
3.2. Проблеми правозастосування інституту звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань в Україні.....	181-194
Висновки до Розділу ІІІ.....	194-196
ВИСНОВКИ.....	197-201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202-236
ДОДАТКИ.....	236-244
Додаток А.....	236-238
Додаток Б.....	239-243
Додаток В.....	244

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Цивільно-правова відповідальність є одним з фундаментальних елементів правової системи, яка покликана забезпечити дотримання прав і свобод учасників цивільних правовідносин, забезпечити захист їхніх законних інтересів, а також встановити юридичні механізми для вирішення суперечок і конфліктів.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена ключовим значенням інституту цивільно-правової відповідальності у системі забезпечення стабільності договірних відносин та захисту учасників цивільного обороту. Не менш важливим є інститут звільнення від відповідальності, позаяк у разі настання непереборних та невідворотних обставин саме цей інститут виступає необхідним правовим інструментом для уникнення випадків покладання майнового тягара на сторону, яка через відповідні обставини не змогла забезпечити належне виконання своїх договірних зобов'язань.

Запровадження карантинних заходів на території України, а надалі введення воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією РФ, поставили сторони договірних відносин у ситуацію, що спричинила стагнацію договірних зв'язків, продемонструвала та актуалізувала питання звільнення від цивільно-правової відповідальності у разі настання непередбачуваних та невідворотних обставин. Внаслідок нечіткої деталізації у договорах непереборних та непередбачуваних ситуацій, контрагенти спіткнулись з проблемою неоднозначного тлумачення умов звільнення від відповідальності.

Зростання великої кількості судових спорів, ускладнення процесів у підприємницькій діяльності внаслідок впливу зазначених обставин, відсутність єдиних доктринальних підходів, неоднозначність судової практики щодо кваліфікації підстав звільнення від відповідальності створили ситуацію правової невизначеності для учасників договірних правовідносин. Необхідність осмислення підстав звільнення від договірної відповідальності зумовлена тим, що саме вони визначають межі застосування цивільно-правових санкцій до сторін договору. З огляду на наведене, дослідження означеної категорії має не лише теоретичне, а й практичне значення,

оскільки зумовлене потребами сучасного цивільного обороту, спрямоване на виявлення недоліків і прогалин у цій царині, з огляду на наявність усталеної практики, але й виробити рекомендації щодо вдосконалення договірних відносин.

Мета і завдання дослідження відповідно до предмета та об'єкту дослідження. Метою дисертаційної роботи є всебічне дослідження теоретичних і практичних дилем інституту звільнення від договірної відповідальності, відмежування правових категорій «випадку», «обставин непереборної сили», «форс-мажор» (у тому числі в умовах воєнного стану) як підстав звільнення від договірної відповідальності, усунення колізій щодо ототожнення понять «обставин непереборної сили» та «форс-мажор» для формулювання пропозицій щодо удосконалення договірних механізмів у цій сфері.

Для досягнення означеної мети у дисертації вирішуються такі завдання:

- розглянути доктринальні підходи до визначення цивільно-правової відповідальності, окреслити ознаки вказаного правового інституту, встановити місце у системі цивільного права України;
- виокремити основні види цивільно-правової відповідальності, їх розбіжності та особливості;
- дослідити зміст та функціональне призначення умов цивільно-правової відповідальності, виявити їх зв'язок, особливості та проблематику доказування;
- розкрити правову природу та концептуальне значення інституту звільнення від цивільно-правової відповідальності у сучасній доктрині;
- розмежувати підстави звільнення від відповідальності із суміжними інститутами (форс-мажор, неможливість виконання, випадок, вина кредитора тощо);
- дослідити особливості «форс-мажору» як ключової підстави звільнення від договірної відповідальності, встановити законодавчі вимоги щодо підтвердження настання форс-мажорних обставин та їх вплив на виконання договірних зобов'язань, проаналізувати релевантну судову практику та виявити типові помилки у їх застосуванні та проблематику доказування настання вказаних обставин, встановити правове значення воєнного стану в Україні у контексті звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань;

–виявити місце форс-мажорних обставин як підстави звільнення від юридичної відповідальності у публічно-правових відносинах;

–окреслити особливості інституту звільнення від відповідальності та регламентації форс-мажору в іноземній правозастосовній практиці;

–сформулювати рекомендації щодо вдосконалення договірних механізмів у частині регламентації підстав звільнення від договірної відповідальності та практики їх застосування.

Об’єктом дослідження виступають цивільні правовідносини, у межах яких реалізується інститут звільнення від договірної відповідальності.

Предметом дослідження є підстави звільнення від договірної відповідальності.

Методи дослідження. Методологічна основа дисертаційного дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових та спеціальних методів, які у сукупності забезпечили всебічне з’ясування сутності та особливостей підстав звільнення від договірної відповідальності.

Застосування діалектичного методу пізнання дозволило розкрити внутрішні суперечності та взаємозв’язки між різними доктринальними підходами до визначення дефініції цивільно-правової відповідальності. Це забезпечило можливість критичного аналізу наявних концепцій, виявлення їх сильних і слабких сторін та формування системного уявлення про сутність і особливості даного інституту у цивільному праві України (підрозділ 1.1.). Означений метод застосовувався також для виявлення розвитку та суперечностей засад звільнення від цивільно-правової відповідальності (підрозділ 2.1.). За допомогою історичного методу здійснювалось простеження еволюції дефініцій «цивільно-правова відповідальність» та основні підходи до розуміння цього явища (підрозділ 1.1.), для дослідження генези інституту звільнення від цивільно-правової відповідальності (підрозділ 2.1.). Для розкриття та систематизації фундаментальних понять вказаного дослідження, таких як «цивільно-правова відповідальність», «договірна відповідальність», «обставини непереборної сили», «форс-мажорні обставини», «випадок», ««неможливість виконання зобов’язань» використовувався формально-

логічний метод (підрозділ 1.1., 1.3., 2.1. 2.2., 2.2.1., 2.2.2..). Лінгвістичний метод застосовувався при розмежуванні понять «форс-мажор» та «обставини непереборної сили» (підрозділ 2.2.1.).

Порівняльно-правовий метод було застосовано у процесі аналізу підстав звільнення від договірної відповідальності, зокрема для зіставлення ознак та різновидів таких підстав у законодавстві України та окремих зарубіжних країн (підрозділ 3.1.); вказаний метод також використовувався при порівнянні категорій «договірна відповідальність», «позадоговірна відповідальність», «деліктна відповідальність» з метою виявлення рис подібності або відмінності між ними (підрозділ 1.3.). Для простеження тенденцій тлумачення підстав звільнення від відповідальності у вітчизняній та зарубіжній правозастосовній практиці активно залучено метод аналізу судових рішень (підрозділи 3.1., 3.2.).

При аналізі умов звільнення від цивільно-правової відповідальності за цивільним законодавством України (підрозділ 1.2.), категорії «неможливість виконання зобов'язань» (підрозділ 2.2.), законодавчих норм для виявлення проблематики договірного регулювання настання обставин непереборної сили в Україні (підрозділи 3.3.1) послуговувалися формально-юридичним (нормативно-догматичним) методом. Прогностичний метод було залучено для вироблення пропозицій щодо вдосконалення договірних механізмів регламентації форс-мажорних обставин підстав звільнення від відповідальності (підрозділ 2.2.1., 2.2.3., 3.2.).

Фундаментальну, теоретичну основу дослідження становлять праці таких дослідників: М. Брагінського, О.Йоффе, О.Красавчикова, М.Малеїна, М. Сібільова, В.Луця, Д.Бобрової, О.Підпригори, О.Харитонової, Є.Харитонова, Н.Кузнецової, Я. Шевченко, О.Дзери, О. Церковної, К. Мирося, Л. Баранової, І.Канзафарової, О.Мельник, І.Продаєвич, С.Гринько, В.Надьон, В.Борисової, Р.Майданика, В.Примака, М.Стефанчука, І. Спасибо-Фатєєвої, Т.Ківалової, В. Мироненко, А.Нємцевої, Г.Яновицької та інших.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційне дослідження присвячене комплексному аналізу підстав звільнення від відповідальності за

порушення договірних зобов'язань у цивільному праві України, здійсненому на основі опрацювання доктринальних джерел та дослідження релевантної судової практики українських та зарубіжних судів.

вперше:

– сформовано пропозиції внесення законодавчих змін до Цивільного кодексу України щодо регулювання інституту звільнення від цивільної відповідальності, зокрема в частині закріплення чіткого нормативного визначення «форс-мажор (обставини непереборної сили)», його узгодження з іншими нормативно-правовими актами; встановлення обов'язку для сторін договірних відносин щодо повідомлення про настання обставин непереборної сили та строку такого повідомлення; обґрунтовано доцільність запровадження альтернативних способів виконання зобов'язання у разі настання форс-мажорних обставин, регламентації наслідків тривалого існування обставин непереборної сили шляхом внесення відповідних змін до Цивільного кодексу України у вигляді закріплення норм, визначених автором у Додатку Б.

– доведено, що введення воєнного стану в Україні автоматично не може слугувати самостійною підставою для звільнення сторін від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, позаяк потребує доведення впливу обставин непереборної сили на можливість виконання конкретного зобов'язання;

– розроблено авторське визначення поняття «перешкоди», надано їх класифікацію, та запропоновано внесення відповідних норм до Цивільного кодексу України, відображених у Додатку Б.

– запропоновано диференціацію ступенів неможливості виконання зобов'язання на: абсолютну (остаточну) – коли виконання є неможливим остаточно та безповоротно; тимчасову – коли виконання є неможливим протягом певного періоду, але може бути здійснене після усунення перешкоди; об'єктивну – коли неможливість зумовлена зовнішніми обставинами, що не залежать від сторін; суб'єктивну – коли неможливість виникає з особистих чи індивідуальних властивостей сторони, але не виключає можливості виконання іншою особою.

– запропоновано імплементувати в українське законодавство зарубіжний досвід щодо концепції «розумних зусиль» як превентивного стандарту поведінки для сторін договірних відносин, який спрямований на збереження виконання зобов'язання та альтернативного виконання зобов'язань як невід'ємних елементів правозастосування у царині форс-мажорних обставин шляхом їхнього нормативного закріплення безпосередньо у форс-мажорних застереженнях договорів та через доповнення Цивільного кодексу України положеннями, запропонованими у Додатку Б;

– аргументовано доцільність для сторін договірних відносин регламентувати наслідки настання обставин непереборної сили шляхом унормування та закріплення форс-мажорних застережень.

вдосконалено:

– визначення складників інституту звільнення від цивільно-правової відповідальності відповідно до чинного законодавства України, умови та підстави його застосування; поняття «випадок», «обставини непереборної сили» (у тому числі «форс-мажор»);

– деталізовано поняття «форс-мажор (обставини непереборної сили)» як ключової підстави звільнення від договірної відповідальності; співвіднесення категорій «обставини непереборної сили» та «форс-мажору»; характерні ознаки форс-мажору; оцінку проблематики у застосування означеної підстави звільнення від договірної відповідальності шляхом аналізу вітчизняної судової практики;

– визначення поняття, особливостей та ознак доктринальних теорій обставин непереборної сили (форс-мажору) зарубіжних країн, виокремлено їх характерні відмінності, порядок регламентації на законодавчому/договірних рівнях;

– розуміння договірних застережень в країнах загального (англосаксонського) права як регулятора відносин сторін у кризових ситуаціях.

дістало подальшого розвитку:

– осмислення дефініції «цивільно-правова відповідальність», запропоновано авторське визначення цивільно-правової відповідальності: «цивільно-правова відповідальність – це передбачений нормами цивільного права правовий тягар

майнового характеру, який покладається на правопорушника у випадку порушення ним як договірних, так і позадоговірних цивільних обов'язків, має на меті компенсацію завданої шкоди, відновлення порушеного права, запобігання повторним порушенням, реалізація якого відбувається шляхом застосування заходів, визначених законом або договором»;

- оцінка форс-мажорних обставин у публічно-правовому контексті створює підґрунтя для розвитку теоретичних підходів у праві, зокрема у сфері дослідження універсальних механізмів звільнення від відповідальності;

- концепція альтернативних механізмів мінімізації впливу негативних наслідків у випадку настання обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин) та впровадження їх у договірні механізми;

- теорія «розумних зусиль» як превентивний стандарт поведінки, спрямований на збереження виконання зобов'язання.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання означеного наукового доробку та висновків у ньому у таких сферах:

- у науково-дослідній сфері: для подальшого вивчення інституту звільнення від договірної відповідальності, його правової природи, та підстав для звільнення, формування пропозиції та способів гармонізації українського законодавства із міжнародними стандартами у цій царині;

- у правотворчій діяльності: модернізації та удосконалення цивільного законодавства, усунення прогалин у регулюванні наслідків настання обставин непереборної сили, уточнення дефініцій «обставини непереборної сили» та «форс-мажор»;

- у сфері правозастосування: для удосконалення судової практики з розгляду спорів, пов'язаних зі звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань;

- у системі освіти та підготовки фахівців: при розробці та підготовці підручників, навчальних матеріалів, посібників, матеріалів лекцій дисципліни «Цивільне право України»;

–у науково-дослідницькій роботі Відділу цивільно-правових наук Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України: для розробки концептуальних підходів до удосконалення інституту цивільно-правової відповідальності та уточнення меж її застосування; для формування доктринальних рекомендацій щодо гармонізації українського законодавства із зарубіжними стандартами у сфері договірних зобов'язань та форс-мажорних застережень; для поглиблення досліджень процесуальних аспектів доказування та повідомлення про обставини, що унеможлиблюють виконання зобов'язань; а також для вироблення практичних пропозицій стосовно адаптації договірних механізмів до непередбачуваних обставин;

– у прикладній юридичній діяльності: результати дослідження можуть бути застосовані правниками при розробці та узгодженні договорів із контрагентами, (включення до них положень про порядок повідомлення про настання обставин непереборної сили, визначення їх правових наслідків та можливості зміни чи розірвання договору); використання при веденні судових спорів, пов'язаних із невиконанням чи неналежним виконанням договірних зобов'язань унаслідок дії форс-мажорних обставин, для аргументації правової позиції сторін, оцінки доказів та прогнозування результатів судового розгляду.

Апробація результатів дисертації. Результати наукової праці доповідалися на практичних конференціях: XXI Всеукраїнській Науково-практичній конференції вчених, практикуючих юристів, аспірантів та студентів (м. Харків, 16 травня 2025 р.); науково-практичній конференції «Інтеграція України до Європейського Союзу: виклики в умовах воєнного стану. Пам'яті професора Павла Заворотька та професора Володимира Денисова» (м. Київ, 4–6 листопада 2024 р.).

Наукові положення, сформульовані за результатами роботи використовувались здобувачем при підготовці проектів судових рішень у процесі виконання професійних обов'язків на посаді помічника судді Господарського суду Київської області.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження, включно з основними положеннями, теоретичними висновками та практичними рекомендаціями були

апробовані та відображені у 8 (восьми) наукових публікаціях: 5 (п'ять) з яких, опубліковані у періодичних наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України, затвердженого МОН; 2 (дві) опубліковані у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, 1 (одна) – розділ у колективній монографії у періодичному науковому виданні держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 244 сторінки, включаючи 3 додатки. Список використаних джерел налічує 296 найменувань.

РОЗДІЛ І ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1.1 Поняття та особливості цивільно-правової відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність становить один із фундаментальних інститутів цивільного права, що втілює принципи юридичної справедливості через механізм компенсації шкоди. Її зміст полягає у покладенні на правопорушника обов'язку відновити порушене суб'єктивне право потерпілої особи, переважно шляхом майнового відшкодування. Як правовий наслідок неналежного виконання або невиконання зобов'язань, передбачених договором, а також порушення інших норм, що регулюють майнові та немайнові правовідносини, цивільно-правова відповідальність виконує функцію правового реагування на поведінку учасників цивільних правовідносин. У доктринальному аспекті вона розглядається як форма негативної юридичної реакції, що реалізується через застосування санкцій або компенсаційних заходів з боку уповноважених суб'єктів залежно від видів правовідносин між сторонами.

Зважаючи на відсутність усталеного та загальновизнаного визначення поняття цивільно-правової відповідальності у чинному законодавстві та науковій доктрині, постає необхідність здійснення комплексного теоретико-правового аналізу цього інституту. Для формування коректного та змістовного розуміння означеної дефініції доцільно звернутися до напрацювань провідних представників вітчизняної цивілістичної науки, які пропонують різні підходи до її змісту, функцій та правової природи.

Принагідно, варто зауважити, що одностайної думки та визначення цивільно-правової відповідальності наразі на теренах нашої держави немає, втім, проаналізувавши позиції правознавців-цивілістів, можливо сформулювати авторське визначення вказаного правового явища.

Як зазначає С.В. Бобровник, юридична відповідальність – це явище, передусім пов'язане з правом і опосередковане правом. Юридична відповідальність завжди закріплена і застосовується як певний галузевий вид, що має конкретні заходи та обсяг [54, с.498-499]. Юридична відповідальність завжди функціонує як конкретний галузевий інститут, що має визначені заходи впливу та чітко окреслений обсяг

застосування, який залежить від особливостей тієї чи іншої сфери правового регулювання. Вона не існує абстрактно, а проявляється через систему норм, що закріплюють порядок притягнення до відповідальності та визначають межі правових наслідків для суб'єктів. Положення цивільно-правової відповідальності, своєю чергою, тісно інтегровані в загальну концепцію юридичної відповідальності, адже поняття «цивільно-правова відповідальність» співвідноситься з поняттям «юридична відповідальність» як видове з родовим, а отже є специфічним проявом загального інституту юридичної відповідальності, з урахуванням специфіки приватноправових відносин.

Перед початком ґрунтовного осмислення інституту цивільно-правової відповідальності доцільно звернутися до ретроспективного аналізу доктринальних засад української цивілістики.

Корифеї цивілістичної школи розглядали цивільно-правову відповідальність крізь призму різних теоретичних підходів, що засвідчує відсутність єдиної доктринальної позиції щодо її юридичної сутності. Узагальнено, ці підходи можна згрупувати наступним чином:

1. Негативні юридичні наслідки для правопорушника – відповідальність тлумачиться як санкція за правопорушення, що викликає «для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання нових або додаткових цивільно-правових обов'язків» (О.С. Іоффе).

2. Охоронне правовідношення – відповідальність розглядається як специфічне правовідношення між правопорушником і державним органом, у межах якого реалізуються взаємні права та обов'язки, спрямовані на захист порушеного права (Н.С. Малєїн).

3. Санкція як форма державного примусу – відповідальність ототожнюється із застосуванням примусових заходів, що мають каральний або компенсаторний характер (О.А. Красавчиков) [253, с.231-232].

В.П. Мироненко констатує, що в юридичній науці сформувалися дві основні концепції щодо тлумачення поняття відповідальності. Представники першої позиції, зокрема С. Братусь, О. Йоффе, Р. Халфіна та інші, розглядали відповідальність

виключно крізь призму застосування державного примусу за вчинене правопорушення, тобто як ретроспективну категорію. У межах цього підходу відповідальність постає як реакція на вже здійснене протиправне діяння та завжди має реальний, санкційний характер. Натомість інші науковці – Б. Назаров, П. Недбайло, М. Строгович, В. Венедиктов та інші – пропонували ширше розуміння відповідальності, яке охоплює не лише негативний (ретроспективний), але й позитивний (перспективний) вимір. Позитивна юридична відповідальність тлумачиться як превентивний зв'язок між державою та суб'єктами права, у рамках якого держава, діючи від імені суспільства, формує загальний обов'язок дотримання правових норм і виконання визначених юридичних обов'язків [90, с. 26].

Таким чином, провідні радянські вчені-цивілісти заклали методологічне підґрунтя для подальшого розвитку інституту цивільно-правової відповідальності, хоча її підходи здебільшого тяжіли до публічно-правового розуміння відповідальності, що зумовлено ідеологічними та системними особливостями правової моделі в означений історичний період. Наведені концепції мали значний вплив на формування цивільного законодавства радянського періоду, а також на ранні етапи розвитку правової науки в пострадянських країнах, включно з Україною.

В українській цивілістичній доктрині сформувало різноманіття підходів до розкриття змісту поняття «цивільно-правової відповідальності», що у свою чергу свідчить, про складність та багатогранність цього явища.

Так, як вказує І.С. Канзафарова цивільно-правову відповідальність розуміють як «зумовлену особливостями предмета й методу цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується й гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншого – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників» [59, с.102]. В інших працях авторка вказує, що «інститут цивільно-правової відповідальності є одним із найважливіших видів соціального контролю, який застосовується насамперед для узгодження різноманітних майнових інтересів суспільстві, що забезпечує виконання бажаних дій і обмежує можливості

вчинення небажаних». Авторка зауважує, що даний вид відповідальності є особливим правовим зв'язком суб'єкта цивільного права з державою, що зумовлює в сукупності з іншими елементами правового статусу поведінку даного суб'єкта права і слугує підґрунтям для введення в дію механізму державного примусу у разі здійснення або нездійснення вчинків, дій, які закон вважає неприпустимими або, навпаки, обов'язковими, тобто в разі порушення юридичного обов'язку [60, с.345-349]. Погоджуємося з такою позицією авторки, позаяк бачення відповідальності як соціального регулятора, що виконує функції контролю, узгодження інтересів, формування правомірної поведінки, правової культури та правосвідомості надає останній стимулюючий характер, перетворюючи її на інструмент не лише реагування, а й превенції. Крім того, не можна оминати цікаву позиції дослідниці, за якої «поняттям «відповідальність за цивільним законодавством» охоплюється два види відповідальності: перша є відповідальністю перед державою і має публічно-правовий характер, друга є відповідальністю одного контрагента перед іншим, правопорушника перед потерпілим і носить приватноправовий характер», яка за словами науковиці, і «є цивільно-правовою відповідальністю у власному розумінні». Диференціація зазначених видів відповідальності полягає не лише «в особливостях санкцій, що застосовуються, а й у порядку застосування заходів відповідальності, адже застосування заходів публічно-правового впливу відповідно до ЦК України можливе лише за рішенням суду, в той час, як заходи цивільно-правової відповідальності можуть застосовуватись і у позасудовому порядку» [58, с.127].

В свою чергу, Я.М.Шевченко визначено, що «цивільно-правова відповідальність чітко пов'язана з певним видом позитивного цивільно-правового регулювання – зобов'язальним правом. Вона виникає стосовно осіб, які вже перебувають у зобов'язальному, врегульованому правом правовідношенні (позитивному або правоохоронному), що передбачає їх зв'язаність суб'єктивними правами та обов'язками, і настає вона у зв'язку з неналежним виконанням цього зобов'язання» [260, с.25–26]. Такий підхід дозволяє розглядати цивільно-правову відповідальність як несприятливий наслідок для особи, яка не виконала свої зобов'язання, і водночас як похідну від самого зобов'язального правовідношення,

що активується у випадку його порушення. Водночас зведення відповідальності виключно до зобов'язального права залишає поза увагою деліктні правовідносини, а також порушення особистих немайнових прав, що також має наслідком втрати універсальності як детермінантою відповідальності як правового інструменту, здатного захищати всі цивільні права, а не лише ті, що випливають із зобов'язань.

Провідний представник цивілістичної науки О.В. Дзера обґрунтовує цивільно-правову відповідальність «як різновид санкції – це покладення на правопорушника оснований на законі неvigідних правових наслідків, які виявляються у позбавленні його певних прав або в заміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового» [251, с. 422-424]. В.Д. Примаєк тлумачить «цивільно-правову відповідальність» як «правовий результат цивільного правопорушення, а тому і порушенням чужого суб'єктивного цивільного права (яке є юридико-фактичною підставою цивільно-правової відповідальності) у відповідальній особи за наявності передбаченої у законі або договорі умов виникає обов'язок зазнати несприятливих для неї майнових наслідків з метою надання належного кредиторів відшкодування (компенсації)» [201, с.63]. А. Мусієнко та В.Мусієнко дійшли висновку про те, що «цивільно-правову відповідальність можна віднести до різновиду негативних наслідків, які проявляються у позбавленні його певних прав або в заміні невиконаного обов'язку іншим, або у приєднанні до нового додаткового обов'язку» [99, с.54]. У працях Є.О. Харитонова та О.І. Харитонові обґрунтовано, що відповідальність у цивільному праві, як правове відношення, що виникає внаслідок порушення цивільних прав, встановлених законом або договором, зміст якого має вияв у обов'язку винного порушника зазнати неvigідних для нього наслідків порушення та праві потерпілої особи на поновлення порушеного права і компенсацію завданої шкоди, забезпечених можливістю застосування державного примусу [243, с.269]. Р.А. Майданик визначає цивільно-правову відповідальність як застосування до правопорушника «у випадку здійснення протиправних дій або бездіяльності передбачених договором чи законом заходів державного примусу у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій)» [83,

с.124]. Тобто, наведені вище науковці тлумачать цивільно-правову відповідальність через призму негативних правових наслідків для правопорушника, де увага акцентується на особі правопорушника та наслідках, які він зазнає при посяганні на права іншої особи. Подібне бачення цивільно-правової відповідальності простежується й у працях Р.Б. Шишки та О.Р. Шишки, які визначають її як «передбачений матеріально-правовим законом чи договором та процесуально встановлений силою на підставі рішення суду примус порушника перетерпіти негативні наслідки за допущене порушення з метою відновлення чи компенсації порушеного права у вигляді додаткового покладення на правопорушника майнових обов'язків чи полишення його суб'єктивного права» [262, с. 278].

Позиція Ю.О. Панченко полягає у тому, що «відповідальність за порушення є санкцією, але не всіяка санкція є відповідальністю» [121, с. 32]. Вважаємо, що такий підхід автора до аналізу зазначеного інституту потребує доповнення сучасним баченням, відповідно до якого відповідальність тлумачиться не лише як санкція за правопорушення, але і як інструмент забезпечення правомірної поведінки та підтримання балансу інтересів сторін. Так, цивільно-правова відповідальність не може розглядатися виключно як форма суспільної реакції на правопорушення, а тим більше – як суто санкція. Йдеться про складний, багатофункціональний правовий механізм, який виконує низку ключових функцій у межах цивільного обороту та по суті з одного боку, постає як наслідок порушення зобов'язання чи іншого суб'єктивного цивільного права, набуваючи ретроспективного та компенсаційного характеру, а з іншого, вона здатна превентивно впливати на поведінку суб'єктів, стимулювати дотримання правових норм, гармонізувати інтереси сторін правовідносин, а також сприяти формуванню правової культури.

А.М. Савицька запропонувала оригінальне бачення цивільної відповідальності як засобу стимулювання боржника добровільно виконати свій обов'язок, порівнюючи відповідальність і примусове здійснення добровільного виконання обов'язку, як мету, а відповідальність – як засіб [218, с. 5-6]. Така інтерпретація, з нашої точки зору, має мотиваційну перспективу, адже ґрунтується на принципах добросовісності зобов'язаної сторони, та розглядається через призму правового

впливу, що має виховну мету. Втім, ахіллесовою п'ятою такого підходу є недостатня розробленість механізмів реалізації стимулюючої функції відповідальності; ризик ототожнення відповідальності з моральним або психологічним впливом, що виходить за межі правового регулювання. Крім того, обґрунтування концепції на принципі добровільності з метою стимулювання боржника виглядає досить нестабільним, оскільки добросовісність мотивів, що зумовили невиконання останнім зобов'язань, залишаються невідомими.

Українські науковці пропонують різноманітні, концептуально обґрунтовані підходи до визначення цивільно-правової відповідальності, що відображають багатогранність цієї правової категорії. У процесі аналізу доктринальних підходів до визначення цивільно-правової відповідальності в українській правовій науці виявлено декілька концептуальних груп, які відображають різні методологічні засади осмислення цієї правової категорії.

А.О. Немцева, досліджуючи питання відповідальності у цивільному праві, описує, що однією з питань, що розглядалися в теорії цивільно-правової відповідальності, «є так звана «двоаспектна правова відповідальність», що тлумачилась в двох якостях: позитивної (проспективної) та негативної (ретроспективної)». Авторка зазначила, що «наукою пропонувалися різні підходи щодо її розуміння: позитивна відповідальність визначається як усвідомлення особою власного обов'язку перед суспільством у цілому, окремою організацією (колективом), іншими людьми, розуміння значення своїх вчинків та їх впливу на суспільні зв'язки. Ретроспективна відповідальність – як відповідальність за минулу поведінку, яка суперечить певним соціальним нормам. Вона проявляється в усвідомленні особою свого соціального обов'язку, у виконанні приписів правових норм, в утриманні від скоєння правопорушень. При цьому вказується, що між двома цими видами соціальної відповідальності існує безпосередній зв'язок: чим вище рівень позитивної (проспективної) відповідальності, тим рідше застосовується негативна (ретроспективна) відповідальність» [107, с. 29-30]. Тобто, наведені авторкою приклади свідчать про дослідження цивільно-правової відповідальності

комплексно та не однобічно, позаяк враховують відновлювальну, компенсаційну та превентивну функції цього інституту, а не лише як реакцію на правопорушення.

О.В. Данильченко звертає увагу на те, що хоча теоретичних напрацювань із цього питання існує чимало, однак у доктрині цивільного права відсутнє єдине та усталене визначення цивільної відповідальності. У наукових дослідженнях пропонуються різні підходи до розкриття її сутності: як санкції, як покарання, як форма перетерпівання чи як реакція на правопорушення. Автор вбачає цивільно-правову відповідальність у цивільному праві як правомірний вплив на неправомірну поведінку особи [42, с. 545].

В.К. Жорнокуй, досліджуючи питання юридичної відповідальності учасників цивільно-правових відносин, узагальнила сім доктринальних підходів до розуміння її сутності, а саме: 1) юридична відповідальність як правовідносини (Б. Т. Базильов, С. М. Братусь, Б. П. Карнаух, Р. А. Майданик); 2) юридична відповідальність як юридичний обов'язок (С. С. Алексєєв, В. Т. Смірнов, А. О. Собчак, О. А. Заярний, В. Д. Примаєв); 3) юридична відповідальність як елемент правового статусу особи (М. І. Матузов); 4) юридична відповідальність як санкція (В. М. Кравчук, В. В. Луць, Н. В. Міловська); 5) юридична відповідальність як форма державного примусу/впливу (В.П. Грибанов, В.В. Надьон, Р. Б. Шишка); 6) юридична відповідальність розглядається як закріплений у законі цивільно-правовий засіб впливу на правопорушника, що полягає у позбавленні його певних прав або покладенні додаткових обов'язків (О.О. Красавчиков); 7) юридична відповідальність як системне явище (система правових засобів) (І. С. Канзафарова, Р. А. Майданик) [52,с.91-92]. Подібне узагальнення демонструє, що наведені підходи відображають різні аспекти одного й того ж явища (цивільно-правової відповідальності).

Усі наведені підходи демонструють прагнення українських учених до системного осмислення цивільно-правової відповідальності, проте відсутність єдиної доктринальної позиції та легального визначення цієї категорії у законодавстві призводить до фрагментарності теоретичних конструкцій і ускладнює правозастосування. Розв'язання цієї проблеми потребує розробки узгодженої концепції цивільно-правової відповідальності, яка б інтегрувала санкційний,

регулятивний, компенсаційний та превентивний аспекти, забезпечуючи її ефективне функціонування в межах цивільного правопорядку.

Вважаємо слушною позицію В.А. Ойгензихта, який зазначав, що «відповідальність – поняття багатогранне, воно пов'язане не тільки з минулим (з уже вчиненим проступком), а й із майбутнім. Обов'язок і відповідальність завжди залежать один від одного. Юридичне поняття відповідальності є перш за все відповідальне ставлення до своїх обов'язків, що забезпечує правильне їх виконання. Відповідальність за порушення є наслідком безвідповідальної поведінки, порушенням обов'язку, наслідком того, що окремим особам зрадило «почуття відповідальності»» [109, с. 6].

З урахуванням того, що цивільно-правова відповідальність є складним правовим явищем, яке поєднує індивідуалізований підхід до правопорушника з універсальним регулятивним потенціалом, спрямованим на реалізацію превентивної, компенсаційної та охоронної функцій, її дефініція повинна відображати комплексний характер цього інституту. Вона має охоплювати багатовимірність відповідальності, її здатність реагувати на порушення, формувати правомірну поведінку, узгоджувати інтереси учасників цивільного обороту та забезпечувати стабільність у цивільному обороті. Тому, визначення цивільно-правової відповідальності повинно бути всебічним, змістовно насиченим і функціонально орієнтованим, здатним відобразити її багатозадачність у межах сучасної правової системи.

Враховуючи наведене, пропонуємо авторське визначення цивільно-правової відповідальності, яке ґрунтується на проаналізованих та досліджених вище концепціях провідних науковців української цивілістики відповідно до якого це передбачений нормами цивільного права правовий тягар майнового характеру, який покладається на правопорушника у випадку порушення ним як договірних, так і позадоговірних цивільних обов'язків, має на меті компенсацію завданої шкоди, відновлення порушеного права, запобігання повторним порушенням, та реалізується шляхом застосування заходів, визначених законом або договором. У цьому контексті цивільно-правова відповідальність постає не лише як механізм покарання,

а і як інструмент правового регулювання, що поєднує санкційний, компенсаційний, регулятивний та превентивний компоненти. Вона виникає на перетині права та фактичної поведінки, інтересів і волевиявлення учасників цивільного обороту, що зумовлює неможливість її редукції до суто санкційного або зобов'язального правовідношення.

Розглядати особливості цивільно-правової відповідальності варто крізь призму її функціоналу, що дозволить виокремити притаманні виключно їй риси з-поміж інших видів юридичної відповідальності.

В.С. Резніченко та О.В. Церковна звернули увагу на те, що його норми містять широкий спектр засобів впливу на поведінку суб'єктів через їхні інтереси. Одним із таких способів впливу на майнові інтереси осіб є вжиття заходів цивільно-правової відповідальності [211, с. 291]. Можливо частково погодитись із точкою зору О.О. Колобиліної, яка виокремлює ключові особливості цивільно-правової відповідальності як: «переважно спрямована на відновлення порушеного матеріального права, а відтак має компенсаційний характер, тобто спрямована на еквівалентну компенсацію потерпілому завданої шкоди, що у свою чергу свідчить про відповідність розміру обсягу цивільно-правової відповідальності розміру завданої шкоди; відповідальність у цивільних правовідносинах є не тільки покаранням, але й обумовлена автономією волі, яка є основою цивільно-правового регулювання; не має публічно-правового характеру, оскільки, як правило, настає за порушення прав суб'єктів, які є рівними за своїм правовим статусом; становить відповідальність одного учасника цивільних відносин перед іншим, тобто правопорушника (боржника) перед потерпілою особою (кредитором); може мати договірний характер, який визначається сторонами самостійно, наприклад цивільно-правовому договорі (правочині)» [69, с.189]. Часткова незгода зумовлена вказівкою авторки про повну відповідність розміру цивільно-правової відповідальності фактичній шкоді. Насправді обсяг компенсації може бути більшим за реальні збитки, оскільки сторони мають право застосовувати передбачені законом чи договором додаткові інструменти, наприклад, неустойку або інші санкції, передбачені як законом, так і договором.

Разом з тим, В.В. Надьон пропонує наступний перелік особливих рис такого виду відповідальності: «її майновий характер; відповідальність одного учасника цивільно-правових відносин перед іншими (відповідальність порушника перед потерпілим); можливість перевищення розміру відповідальності порівняно розміром заподіяної шкоди або збитків (наприклад, застосування (застосування штрафної неустойки, завдаток); застосування рівних за обсягом мір відповідальності за однотипні правопорушення, що забезпечує послідовну реалізацію принципу рівноправності учасників цивільно-правових відносин» [102, с. 31]. З такою позицією автора можна погодитися, адже вона узагальнює ключові риси цивільно-правової відповідальності, підкреслюючи її майнову спрямованість, індивідуалізовану відповідальність порушника перед потерпілим, превентивний потенціал санкцій, забезпечення принципу рівноправності учасників цивільно-правових відносин, а також можливості відшкодування моральної шкоди.

О.Б.Верба-Сидор до особливостей цивільно-правової відповідальності доречно відносить: «1) здебільшого майновий характер; 2) компенсаційний характер (мета – поновлення порушених прав); 3) додатковий характер для порушника (боржник не звільняється від виконання свого обов'язку). Авторка також вказує, що значення цивільно-правової відповідальності розкривається через її функції: 1) встановлюючи обов'язок правопорушника відновити порушене право управненої особи, зокрема відшкодувати завдані їй збитки, інститут відповідальності виконує компенсаційну роль; 2) загроза застосування заходів відповідальності покликана запобігати вчиненню правопорушень суб'єктами цивільних правовідносин, виховувати їх в дусі поваги до закону, до прав та інтересів інших осіб, неухильного виконання взятих на себе обов'язків; 3) як вид юридичної відповідальності цивільно-правова відповідальність є негативною реакцією держави на скоєне правопорушення, яка полягає в його осудженні суспільством і державою і, отже, є карою для правопорушника; 4) застосування заходів відповідальності до особи, що порушує зобов'язання, може негативно відбитися на її матеріальному і фінансовому становищі, призвести до банкрутства юридичної особи тощо» [253, с. 232].

До ключових особливостей цивільно-правової відповідальності, у своїх працях, В.І. Микитин відносить: 1) відновлення становища потерпілого, яке було до порушення його права. Така ознака, на думку науковця, зумовлена самою природою цивільно-правового регулювання, що має компенсаційно-відновлювальний характер. Оскільки учасники цивільно-правових відносин є рівними та незалежними, відповідальність особи, яка завдала шкоди, перед потерпілим виступає проявом сутності цивільно-правової відповідальності; 2) її майновий характер, що відрізняє цивільно-правову відповідальність від інших форм юридичної відповідальності. Вона завжди спрямована насамперед на відновлення порушеного майнового стану кредитора – потерпілого, адже майновий спосіб відшкодування шкоди (компенсація збитків, сплата неустойки тощо) забезпечує найбільш справедливе та адекватне відновлення порушених прав, відповідаючи інтересам потерпілої сторони. Також автор формулює, що у певному аспекті зміст цивільно-правової відповідальності проявляється через право особи на захист [89, с. 38-39].

Автор здійснює посилання на позицію Г.О. Ульянової, яка зауважує, що «право на захист виникає в особи, яка володіє будь-яким регулятивним правом, за умови, що воно порушується або оспорується. Незалежно від того, опосередковується чи не опосередковується здійснення захисту діяльністю юрисдикційного органу, захист цивільних прав завжди відбувається в межах охоронюваних цивільних правовідносин» [236, с. 208]. Запропонована авторами кореляція між способом захисту та цивільно-правовою відповідальністю видається правомірною, оскільки вона дозволяє розглядати відповідальність не лише як механізм застосування санкцій до порушника, а й як інструмент забезпечення права особи на захист. Г.О. Ульянова також підкреслює, що право на захист виникає автоматично у будь-якої особи, яка є носієм суб'єктивного права, якщо це право порушене або поставлене під сумнів. При цьому важливо, що реалізація захисту може здійснюватися як через юрисдикційні органи (суди, інші інституції), так і поза ними, наприклад, шляхом самозахисту чи медіації.

Такий підхід підкреслює двоаспектний характер цивільно-правової відповідальності: з одного боку, вона виконує каральну функцію, спрямовану на відновлення порушеного балансу прав та інтересів, а з іншого – гарантує потерпілому реальну можливість відстояти свої права у межах охоронюваних цивільних правовідносин. Водночас важливо розмежовувати охорону та захист цивільних суб'єктивних прав: охорона за своєю суттю є ширшою категорією, яка охоплює превентивні засоби, спрямовані на забезпечення стабільності та непорушності прав; захист, у свою чергу, є реакцією на їх порушення чи оспорення.

У цьому контексті доречним буде звернутись до визначення суб'єктивного цивільного права та виокремлення його головних характеристик. Так, за змістом науково-практичного коментаря до статті 11 Цивільного кодексу України, «суб'єктивне цивільне право характеризується як єдність трьох прав: права на дозволену поведінку (право на власні дії), права вимагати її дотримання іншими особами (права чужі дії), права вимагати засобів примусу до зобов'язаних осіб. При цьому слід виділяти суб'єктивні права абсолютні (речові, права інтелектуальної власності тощо) та відносні (зобов'язальні), суб'єктивні обов'язки абсолютні та відносні» [103].

В.Я. Погребняк, осмислюючи суб'єктивне цивільне право як вид і міру можливої поведінки особи вказує на те, що «суб'єктивне цивільне право є визначеною нормами цивільного права та/або актами саморегулювання цивільних відносин мірою правової можливості особи (або що належить особі), що втілюється в процесі здійснення в поведінці такої особи встановленого виду (юридичних актах)». Автор вказує, що «взаємозв'язок фактичного і юридичного в процесі здійснення суб'єктивного цивільного права проглядається через фактичну поведінку учасника цивільного правовідношення, здійснювану відповідно до міри правової можливості, визначеної нормами права або актами саморегулювання цивільних відносин, яка повинна здійснюватись відповідно до цієї міри. Суб'єктивне цивільне право втілюється в певній поведінці особи під час здійснення, проте нездійснення відповідного суб'єктивного цивільного права не означає, що воно не існує (що в

межах поширеного наукового підходу розглядається як можлива поведінка особи)» [126, с. 66-68].

Отже, слушною є позиція Ю.В. Желіховської, відповідно до якої, навіть попри характер відмінностей між поняттями охорони та захисту, вони «не дозволяють вважати захист прав самостійним правовим явищем відносно охорони прав») [50, с. 19-20].

Узагальнивши вищенаведене, аналіз розглянутих позицій дозволяє визнати чи наступні характерні ознаки цивільно-правової відповідальності: 1) майнова та індивідуалізована спрямованість; 2) компенсацийно-відновлювальний характер; 3) визначення як законом, так і договором; 4) можливість перевищення розміру компенсації порівняно з фактичною шкодою завдяки застосуванню додаткових санкцій (неустойки, завдатку тощо), що надає їй превентивного значення; 5) реалізація охоронної функції, яка полягає у забезпеченні потерпілому реального права на захист, може реалізовуватися як через юрисдикційні органи, так і поза ними; 6) вона може наставати незалежно від наявності вини, якщо така можливість прямо закріплена у договорі або законі.

1.2 Умови настання відповідальності відповідно до цивільного законодавства

У цивілістичній науці зустрічається підхід, за якого окремі автори розрізняють дефініції «умови» та «підстави» цивільно-правової відповідальності. С.А. Загородній, який акцентує увагу на тому, що «принципова відмінність між термінами «підстави» та «умови» відсутня, а межа, що проводиться між цими категоріями, фактично не має ані теоретичного, ані практичного значення. Відтак, підстава – це необхідна та достатня умова, за якої виникає певне явище (відповідальність, тощо)» [55, с. 227-228].

У правозастосовній практиці та науковій доктрині сформувалися різні концептуальні підходи до визначення умов настання цивільно-правової відповідальності. Їх умовно можна розмежувати на кілька груп. Перший – так званий «хрестоматійний», відповідно до якого підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є склад правопорушення за одночасної

наявності всіх його елементів: 1) шкода, завдана потерпілому; 2) протиправна поведінка заподіювача шкоди; 3) причинний зв'язок між протиправною дією та наслідками; 4) вина особи, яка спричинила шкоду. Прихильники другого підходу вказують, що підставою цивільно-правової відповідальності є саме факт порушення суб'єктивного цивільного права.

У межах класичного підходу підставою (умовою) настання цивільно-правової відповідальності традиційно визнається факт правопорушення. У цьому контексті на увагу заслуговує позиція П.Д. Гуйвана, який наголошує на некоректності підходів, за яких порушення права є лише тоді, коли воно охоплюється всіма ознаками цивільного правопорушення: винне невиконання регулятивного обов'язку, зафіксованість у гіпотезі охоронної цивільно-правової норми, виникнення охоронного зобов'язання, оскільки правопорушення не потребує особливого доказування, оскільки воно збігається з продовженням правовідношення. Інша річ, порушення права: це поняття має більш широкий зміст, воно охоплює наслідки різних явищ, у тому числі і правопорушення, становить певний результат [40, с. 146-147]. А.М. Горяйнов наголошує на тому, що порушення суб'єктивного права може бути спричинене не тільки діями, що кваліфікуються як цивільні правопорушення, але й іншими, що таких ознак не мають, зокрема порушення матеріального права особи може відбутися в результаті правомірних дій [34, с.48]. В.Д. Примак стверджує, що «цивільна відповідальність може наставати за наявності різних умов, коло яких у кожному конкретному випадку встановлюється не тільки законом, а й договором, і може визначатися особливостями певного різновиду цивільних відносин та порушених прав» [201, с. 140]. Таким чином, класичний підхід, який прирівнює підстави цивільно-правової відповідальності виключно до факту учинення цивільного правопорушення не охоплює всі можливі випадки порушення суб'єктивних прав.

Проаналізувавши детально позиції прихильників другого підходу щодо визначення підстав та умов цивільно-правової відповідальності, серед яких В.В. Вітрянський, В.С. Євтеєв, Г.В. Хохлова варто зазначити наступне. Так, Вітрянський В.В., «підставою цивільно-правової відповідальності (однією-єдиною і

загальною) визначає порушення суб'єктивних цивільних прав як майнових, так і особистих немайнових, оскільки цивільно-правова відповідальність являє собою відповідальність одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим, її загальною метою є відновлення порушеного права на підставі принципу відповідності розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди або збитків. При застосуванні цивільно-правової відповідальності не мають ніякого правового значення «шкідливі наслідки» з точки зору негативного впливу допущеного порушення цивільних прав на суспільні інтереси (між іншим, як і самі суспільні інтереси), «об'єктивна» і «суб'єктивна» сторони цивільного правопорушення. Таким чином, порушення права суб'єкта цивільних правовідносин призводить до необхідності відновлення порушеного права, зокрема і шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Звідси підставою такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права. Стосовно окремих видів порушених суб'єктивних цивільних прав, а також суб'єктів, які вчинили це порушення, законодавець сформулював обов'язкові загальні вимоги, дотримання яких необхідне для застосування цивільно-правової відповідальності. Ці встановлені законом вимоги є умовами цивільно-правової відповідальності. До них належать: протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав; наявність збитків (шкоди), причинного зв'язку між порушенням суб'єктивних цивільних прав і збитками (шкодою), вина порушника» [22, с. 552-553]. Надаючи оцінку позиції В.В.Вітрянського, Н.С. Кузнєцова зазначає, що надати ствердної відповіді на питання, чи докорінно відрізняється його бачення, за якого «він намагається відділити умови цивільно-правової відповідальності, під якими розуміє загальні вимоги, дотримання яких необхідне для застосування цивільно-правової відповідальності, від підстави відповідальності (однієї-єдиної й загальної) - порушення суб'єктивних цивільних прав (як майнових, так і особистих), навряд чи можливо» [78, с. 194-195].

Для належної оцінки запропонованого науковцем розмежування підстав та умов цивільно-правової відповідальності, де єдиною підставою визнається порушення суб'єктивних прав (як майнових, так і особистих), доцільно звернутися

до визначення поняття суб'єктивних прав та порушення. Так, Є.М. Черних розділяє розуміння суб'єктивного права у гранично-широкому розумінні, у якому суб'єктивне право як протилежна об'єктивно-правовим проявам сторона особистісних можливостей та повинностей – це уся сфера індивідуально-належних юридичних можливостей та повинностей членів правового спілкування в особистісному вимірі існування; та у вузькому сенсі, тобто первісному, першообразному, де суб'єктивне право – «це юридично безперешкодна і захищена можливість дій або станів, що сприймається як приналежність особи, та забезпечується відповідними обов'язками або зв'язаністю дій кореспондуючих осіб, зміст якої полягає в спроможності самостійно визначати і здійснювати свої дії, а також визначати і вимагати дії інших осіб, через що виявляється відношення особи до матеріальних і духовних благ (володіння, користування, розпорядження ними)». Як виключення ця здатність в інтересах особи, якої належить, може здійснюватися іншими суб'єктами [258, с. 59]. Порушення цивільного права розуміють, «як протиправну дію (бездіяльність) особи, що має наслідком припинення в іншій особі суб'єктивного цивільного права або створення перешкод у процесі його здійснення як повністю, так і частково» [249, с. 179]. Таким чином, узагальнивши наведені положення, можна виокремити ключові характеристики порушення суб'єктивного права, які відображають його юридичну природу, а саме: 1) порушення завжди передбачає протиправний вплив, що може проявлятися у формі дії чи бездіяльності (протиправної поведінки); 2) суб'єктами такого порушення виступають правопорушник та особа, яка зазнала протиправного впливу з його боку; 3) наслідком порушення є повна або часткова втрата (припинення, ліквідація, зменшення) цивільного права особи чи створення перешкод у його реалізації.

За висновком А.О. Немцевої, факт порушення абсолютних прав та спричинені ним наслідки кваліфікуються як юридичні факти, які можуть слугувати підставою для виникнення цивільно-правової відповідальності [107, с. 30].

Аналіз та оцінка позиції прихильників другого підходу, зокрема В.В. Вітрянського, який виходить із того, що єдиною та загальною підставою цивільно-правової відповідальності слугує порушення суб'єктивного цивільного

права (майнового чи особистого немайнового), а умови розглядаються як законодавчо встановлені вимоги, дотримання яких є необхідним для реалізації відповідальності (протиправність, шкода, причинний зв'язок, вина), дає змогу виокремити специфічні риси цього підходу. По-перше, у ньому чітко простежується зміщення акценту з пошуку конкретної норми права чи пункту договору, які були порушені, на сам факт порушення права відповідної особи/суб'єкта. Такий підхід дозволяє розглядати цивільно-правову відповідальність не як формальну реакцію на невідповідність поведінки правовим приписам, а як механізм відновлення порушеного права, що має самостійне значення. По-друге, у запропонованій концепції простежується чітка причинно-наслідкова послідовність: порушення суб'єктивного права виступає первісним юридичним фактом, що створює підстави для виникнення цивільно-правової відповідальності. Саме наявність такого порушення зумовлює формування відповідних правовідносин, у межах яких реалізуються санкції, спрямовані на відновлення порушеного права або компенсацію завданої шкоди. По-третє, практичне значення такого підходу полягає у спрощенні кваліфікації правопорушення: будь-яке невиконання чи неналежне виконання зобов'язання розглядається як порушення права, незалежно від того, чи можна чітко вказати конкретну норму, яку порушено. Це, відповідно, сприяє більшій визначеності для судів та учасників цивільного обороту, адже зменшує ризик надмірної формалізації та пошуку «правової підстави». За словами С. Загороднього, підстава – це умова, без якої явище не може з'явитися і яка водночас забезпечує його виникнення [55, с. 227–228]. Таким чином, можна вважати таким, що має наукову обґрунтованість підхід, за якого відбувається зведення підстави цивільно-правової відповідальності до порушення суб'єктивного права, а умови розглядаються як юридичні критерії застосування відповідальності, що конкретизують і забезпечують реалізацію цієї підстави.

Класична доктрина цивільного права виходить із того, що склад правопорушення становить необхідну й достатню загальну умову настання цивільно-правової відповідальності. Ю.В. Кривенко вказує, що «під складом цивільного правопорушення одні автори розуміють сукупність певних ознак

правопорушення, що характеризують його як достатню підставу відповідальності, інші – сукупність загальних типових умов, наявність яких необхідно для покладання відповідальності на порушника цивільних прав і обов'язків і які у різних поєднаннях зустрічаються при будь-якому цивільному правопорушенні». Обидва визначення, досить схожі за змістом, мають право на існування і можуть застосовуватися залежно від обраного аспекту дослідження [75, с.32].

Для того щоб повною мірою дослідити умови настання цивільно-правової відповідальності, недостатньо обмежуватися лише теоретичними положеннями доктрини. Важливим є звернення до практичного аспекту, зокрема до судової практики касаційних судів, яка дозволяє простежити реальне застосування норм права, а також виявити тенденції їх тлумачення. Відповідно до висновків у постанові Великої Палати Верховного Суду від 26.11.2019 у справі №910/20261/16, постанові Верховного Суду від 04.09.2018 у справі №923/1315/16, від 04.04.2018 у справі №910/2018/17, від 07.05.2020 у справі №910/5100/19, від 04.12.2018 у справі №910/21493/17, від 27.08.2019 у справі №914/1619/18, від 24.02.2021 у справі №№904/982/19, «зміст окреслених елементів складу цивільного (господарського) правопорушення полягає в такому: (1) наявність і розмір шкоди – втрата або пошкодження майна потерпілого та (або) позбавлення його особистого нематеріального права, будь-яке знецінення блага, що охороняється законом; (2) неправомірність поведінки особи – її невідповідність вимогам, наведеним у актах законодавства; (3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою – шкода має бути об'єктивним наслідком поведінки заподіювача шкоди, тобто протиправна поведінка конкретної особи (осіб), на яку покладається відповідальність, є тією безпосередньою причиною, що невідворотно спричинила шкоду; (4) вина заподіювача шкоди (суб'єктивний елемент відповідальності) – психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння у виді умислу або необережності, за винятком випадків, коли внаслідок прямої вказівки закону обов'язок відшкодування завданої шкоди покладається на відповідальну особу незалежно від вини. За відсутності хоча б одного з цих елементів цивільна відповідальність не настає» (п.п. 34-35) [151].

Аналіз компонентів цивільного правопорушення дає можливість окреслити такі узагальнені положення:

Щодо шкоди: за змістом висновків Великої Палати Верховного Суду від 18.12.2019 у справі № 688/2479/16-ц, «майнова шкода (збитки) – це як шкода, завдана безпосередньо майну, так і шкода, завдана діяльності особи. Вона може включати як фактичні збитки (*damnum emergens*), включаючи збитки в натуральній формі, заподіяні внаслідок знищення рухомого або нерухомого майна, так і ті, які не стосуються матеріальних речей, що існують у природі, тобто упущена вигода (*lucrum cessans*), яка виражена у втратах немайнового характеру (настають у зв'язку з приниженням ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до діяльності)» [152]. За визначенням І.С. Канзафарової, шкода є терміном, який слугує для характеристики результатів учиненого правопорушення [58,с.243]. Шкода розглядається В.М. Парасюком як негативні зміни, що зменшують блага, охоронювані цивільним правом, і може проявлятися у соціальному, юридичному та фактичному (фізичному) аспектах. Сутність першого – «дезорганізуючий вплив на суспільні відносини. Без юридичної шкоди соціальна шкода не утворює протиправності діяння і не виступає підставою цивільно-правової відповідальності. Об'єктом юридичної шкоди є право в цілому, його норми. Шкода у фактичному аспекті означає зменшення фактичного обсягу майнових та немайнових благ». Автор дійшов висновку, що лише шкода, яка набуває юридичного виміру, може виступати підставою цивільно-правової відповідальності [122, с. 46-47]. Л.О. Єсіпова вказує, що під шкодою, окрім іншого, слід розуміти будь-які збитки, завдані особі: як внаслідок правопорушення, так і внаслідок правомірних дій третіх осіб, власних дій чи подій [48, с. 34-35].

Щодо протиправних діянь: у доктрині цивільного права протиправність діяння, тобто таке діяння, яке порушує норми закону чи договору розглядається як умова настання цивільно-правової відповідальності. Протиправне діяння слід розуміти як активну дію або пасивну бездіяльність, що спричиняє настання шкоди. Таке діяння характеризується наявністю вольового ставлення суб'єкта до власної

поведінки та її наслідків, а також визначеною метою, на досягнення якої воно спрямоване. Важливою ознакою є його усвідомлений характер. Бездіяльність у цьому контексті означає пасивну форму протиправної поведінки, що полягає у невчиненні конкретного обов'язкового діяння, передбаченого нормою закону чи договору, яке суб'єкт мав реальну можливість здійснити. Як дія, так і бездіяльність мають інтелектуально-вольовий зміст і здатні однаковою мірою спричинити протиправний результат, що проявляється у змінах об'єктивної дійсності. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у постанові 20 березня 2025 року у справі № 917/2014/23 виснував, що «протиправною є поведінка, що не відповідає вимогам закону або договору, тягне за собою порушення майнових прав та інтересів іншої особи та спричинила заподіяння збитків» (п. 55) [153].

При цьому, В.П. Мироненко наголошує на тому, що протиправними можуть визнаватися дії, які порушують як норми законодавства, так і суб'єктивні права громадян, тоді як незаконними є лише ті дії, що суперечать нормам закону чи підзаконного акту. Водночас не кожна протиправна дія автоматично стає підставою цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду [90, с. 27].

Варто зауважити, що порушення умов договору в цивільному праві слід розглядати як порушення норм закону, адже воно водночас суперечить нормам, що регулюють зобов'язальних відносин. Є.О. Харитонов зазначає, що визначення наслідків порушення або невиконання зобов'язань значною мірою залишені Цивільним кодексом на розсуд сторін при укладенні договору. Порушення визначається як невиконання або неналежне виконання зобов'язання [244, с.479-489]. М. Габріадзе виділяє дві форми порушення зобов'язання: «у формі бездіяльності, яка полягає в невиконанні зобов'язання. У цьому разі з боку боржника відсутні дії, які відповідають умісту зобов'язання. Також зобов'язання може бути порушено у формі дії, що полягає в неналежному виконанні зобов'язання. У цьому разі боржник здійснив певні дії на виконання зобов'язання, але вони не відповідають установленим законом і договором вимогам щодо належного виконання зобов'язання. Авторка виснує про те, що неправомірна

поведінка – це дія (або бездіяльність), що перевищує встановлені правом норми поведінки суб'єкта цивільно-правових відносин» [29, с. 88-89].

Тобто, протиправні діяння, описані вище, які здатні слугувати умовою цивільно-правової відповідальності, характеризуються обов'язковою ознакою суб'єктності (персоніфікованості). Це означає, що вони завжди пов'язані з конкретним учасником цивільних правовідносин, його внутрішнім ставленням до власної поведінки та мотивами, які спонукали до дії чи бездіяльності. Інакше кажучи, протиправність не існує абстрактно, вона завжди персоніфікована та відображає психічне ставлення правопорушника до порушення встановлених правових норм/договірних умов. Крім того, С.В. Васильєв обґрунтовано зазначає, що протиправність поведінки особи не може бути віднесена до фактів об'єктивної дійсності, а є результатом правової оцінки [23, с. 52], що свідчить про те, що протиправність постає як результат процесу юридичної кваліфікації, що виражає нормативну оцінку суспільно небажаної поведінки крізь призму чинних правових приписів.

Варто звернути увагу на дослідження об'єктивно протиправного діяння як можливого детермінанта виникнення цивільно-правової відповідальності. Л.І. Каленіченко, досліджуючи питання об'єктивно протиправного діяння як фактичної підстави юридичної відповідальності при аналізі галузевого законодавства, дійшла висновку, що «у цивільному праві особа може притягатися до відповідальності (як за законом, так і за договором) за безвинне діяння. Таке діяння є одним із проявів об'єктивно протиправної поведінки, яка передбачає відсутність у складі правопорушення його суб'єктивних елементів (суб'єкта чи суб'єктивної сторони) або одного з них. До проявів (видів) такої поведінки належать: 1) безвинне діяння (у складі правопорушення відсутня суб'єктивна сторона); 2) діяння неделіктоздатного суб'єкта (у складі правопорушення відсутній елемент суб'єкта правопорушення)». Авторка, оцінюючи низку норм Цивільного кодексу України, зокрема, статті 33, 1178, 1179, 1184, 1185, 1186), дійшла висновку, що «у межах реалізації норм цивільного законодавства фактичною підставою юридичної (цивільно-правової) відповідальності є як вчинення правопорушення, так і

порушення суб'єктивних прав чи об'єктивно протиправне діяння (у випадках, визначених законом або договором). Це, відповідно, свідчить про те, що об'єктивно протиправне діяння може бути фактичною підставою лише цивільно-правової відповідальності та виключно у випадках, прямо передбачених законом або (і) договором» [57, с. 23-26].

Причинний зв'язок як обов'язковий елемент цивільно-правової відповідальності означає, що шкода має бути об'єктивним результатом поведінки заподіювача. Відтак доведенню підлягає факт того, що саме протиправні дії чи бездіяльність виступають причиною, а завдана шкода (збитки) – наслідком такої протиправної поведінки. Верховним Судом у постанові від 20.01.2021 у справі №197/1330/14-ц (провадження № 61-21956св19) констатовано, що «визначення причинного зв'язку є необхідним як для забезпечення інтересів потерпілого, так і для реалізації принципу справедливості при покладенні на особу обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду. Причинно-наслідковий зв'язок між діянням особи та заподіянням шкоди полягає в тому, що шкода є наслідком саме протиправного діяння особи, а не якихось інших обставин. Проста послідовність подій не повинна братися до уваги. Об'єктивний причинний зв'язок як умова відповідальності виконує функцію визначення об'єктивної правової межі відповідальності за шкідливі наслідки протиправного діяння. Заподіювач шкоди відповідає не за будь-яку шкоду, а тільки за ту шкоду, яка завдана його діями. Відсутність причинного зв'язку означає, що шкода заподіяна не діями заподіювача, а викликана іншими обставинами. При цьому причинний зв'язок між протиправним діянням заподіювача шкоди та шкодою має бути безпосереднім, тобто таким, коли саме конкретна поведінка без якихось додаткових факторів стала причиною завдання шкоди. У випадку, коли протиправна поведінка, яка створила конкретну можливість завдання шкоди, перетворює її у дійсність тільки в разі приєднання до неї протиправної дії третіх осіб, має встановлюватися юридично значимий причинний зв'язок як з поведінкою, яка створила конкретну можливість (умови для завдання шкоди), так і з діями, які перетворили її у дійсність (фактичне завдання шкоди)»[164]. «При цьому природа такого зв'язку має бути пряма, тобто дії відповідача мають завдавати шкоду

позивачеві як *conditio sine qua non* («умова, без якої не може бути»)). Такі висновки викладені у постанові Верховного Суду від 30.11.2022 у справі № 910/10501/19 [154].

Вина: Г.В. Єрмоєнко вважає, що «поділ на об'єктивні та суб'єктивні підстави дозволяє враховувати як зовнішні, так і внутрішні аспекти порушення, забезпечуючи баланс між захистом прав потерпілої сторони та справедливістю санкцій щодо порушника» [47, с.95]. Д.С. Ромась, аналізуючи відомі цивільному праву підходи до розуміння вини – психологічний та поведінковий, узагальнює, що саме психологічна концепція отримала найбільше поширення та вважається панівні.. Цей підхід підтримують низка провідних учених (О.С. Іоффе, О.О. Красавчиков, Г.К. Матвеев, В.А. Ойгензіхт, С.Д. Гринько, Є.О. Харитонов та ін.), які наголошують на значенні внутрішнього ставлення правопорушника. Хоча психологічна концепція вини історично пов'язана з кримінальним правом, у цивільному праві вона має власні особливості. При цьому окремі дослідники (зокрема І.С. Канзафарова) підкреслюють, що поняття вини базується не на кримінально-правових конструкціях, а на положеннях загальної психології. Таким чином, психологічна концепція вини у цивільному праві ґрунтується на категоріях розуму, свідомості та волі, що дозволяє розглядати її як універсальну основу для визначення форм вини. На противагу, поведінкова концепція (прихильниками якої є В.В. Луць, В.В. Вітрянський та М.І. Брагінський) являє собою недостатнє вжиття заходів для недопущення правопорушення. Автор дійшов висновку при аналізі абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК України, який містить конструкцію «*вжила усіх ... заходів...*», підтверджує нормативне закріплення поведінкової концепції вини у цивільному законодавстві України, що свідчить не лише про її доктринальний статус. Також на увагу заслуговує виправдана думка дослідника щодо того, що психологічна концепція вини переважно застосовується у сфері деліктної (недоговірної) відповідальності, де ключовим є встановлення ставлення особи до наслідків власних дій та їх передбачення (умисел чи необережність). Натомість поведінкова концепція знаходить своє вираження у договірній відповідальності, для якої визначальним є

сам факт наявності вини, адже порушення зобов'язання безпосередньо зумовлене поведінкою особи [216, с. 234-235].

Узагальнюючи, концепція вини, запропонована Л.В. Борець, постає як об'єктивно-правова категорія, що визначається через «невжиття особою усіх можливих та залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання чи запобігання шкоди». Автор підкреслює, що «поділ вини на форми та види продиктований необхідністю диференціації різноманітних інтелектуально-вольових моделей поведінки суб'єктів цивільного права, яким за різних обставин законодавець або сторони договору можуть надавати відмінне правове значення – визнаючи їх достатніми (необхідними) для констатації наявності суб'єктивної умови відповідальності або ні, а головна проблема полягає у її встановленні, у відшукуванні межі між винністю і відсутністю вини, а також в тому, якими критеріями користуватися при встановленні вини» [21].

О.В. Церковна у своїх дослідженнях характеризує форми вини, виокремлюючи умисел та необережність, у яких умисел визначається «як психічне ставлення особи до власних протиправних дій та їх наслідків, що проявляється у передбаченні можливих негативних результатів та у бажанні чи свідомому допущенні їх настання». Основною психологічною ознакою умислу є «намір здійснити протиправне діяння, що зумовлює його визнання найтяжчою формою вини»; необережність, навпаки, розглядається як «легша форма вини». Вона характеризується ставленням особи до своєї поведінки, яке виявляється у відсутності належної уважності, турботливості та передбачливості. Її психологічною ознакою є «недостатній рівень інтелектуальної та вольової активності правопорушника» [246, с. 132-133].

Підсумовуючи все зазначене вище, склад цивільного правопорушення (за винятком окремих випадків) є визначальною передумовою настання цивільної відповідальності, оскільки саме сукупність його елементів – протиправної поведінки, шкоди, причинного зв'язку та вини, формує юридичну основу для застосування цивільно-правових санкцій. Відсутність будь-якого з цих елементів виключає можливість покладення відповідальності, що забезпечує баланс між

захистом прав потерпілої сторони та гарантіями правової визначеності для учасників правовідносин. Правові висновки, сформульовані Великою Палатою Верховного Суду у рішенні від 11.01.2022 у справі №904/1448/20, підтверджують, що «розв'язуючи питання притягнення до певного виду відповідальності, суди повинні встановити наявність / відсутність усіх елементів складу цивільного (господарського) правопорушення: протиправна поведінка, дія чи бездіяльність особи; наявність збитків; причинний зв'язок між протиправною поведінкою та збитками; вина правопорушника (постанова)» (п. 5.52.) [155].

На противагу до загальних, традиційних умов цивільно-правової відповідальності, до спеціальних умов можна віднести ті обставини, які з огляду на специфіку окремих правовідносин виходять за межі загальних передумов. Вони застосовуються у виняткових випадках та, як правило, мають додатковий характер. Прикладом таких умов можуть бути правомірні дії, що спричинили шкоду, особливий статус суб'єкта правопорушення або специфічні вимоги, встановлені законом для окремих видів зобов'язань. Ілюстративним для розкриття спеціальних умов цивільно-правової відповідальності виступають відповідні висновки, відображені у постанові від 30.10.2024 у справі 910/4770/22, у якій Верховний Суд у складі Касаційного господарського суду відзначив, що «статтями 1173, 1174 Цивільного кодексу України передбачено спеціальні умови настання цивільної відповідальності, які полягають у тому, що для застосування відповідальності за дії посадових осіб та дії органів державної влади наявність їх вини не є обов'язковою. Разом з тим, цими нормами не заперечується необхідність наявності інших елементів складу цивільного правопорушення, які є обов'язковими для доказування у спорах про стягнення збитків». Верховний Суд наголосив на тому, що «необхідною підставою для притягнення органу державної влади до відповідальності у вигляді стягнення шкоди є наявність трьох умов: неправомірність дій цього органу, наявність шкоди та причинний зв'язок між неправомірними діями і заподіяною шкодою» (п.п. 6.30-6.38) [156].

Окрім того, існує також умовний поділ між умовами цивільно-правової відповідальності на позитивні та негативні. Вказаний поділ зумовлений

особливостями доказування наявності чи відсутності тих, чи інших умов, за яких можливе настання такої відповідальності. Позитивними визнаються ті умови, наявність яких підлягає доведенню заінтересованою особою потерпілим (зазвичай позивачем), до них належать: необхідність доведення факту існування збитків, їхнього розміру, а також причинно-наслідкового зв'язку між правопорушенням і завданими втратами.

Негативними ж вважаються умови, відсутність яких доводиться іншою заінтересованою стороною – правопорушником (відповідачем) з метою уникнення покладення на нього цивільно-правової відповідальності, до якої відносять протиправність діяння та вину особи, яка спричинила шкоду. Яскравим прикладом негативних умов слугує частина 2 статті 614 Цивільного кодексу України, відповідно до якої, «відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання» [257].

Яскравим прикладом зазначеної групи умов цивільно-правової відповідальності є висновки Верховного Суду, викладені у постановках від 23.01.2018 у справах №753/7281/15-ц та №686/20040/2012, а також у постанові від 06.02.2018 у справі №334/9899/14-ц. У цих рішеннях наголошено, що «спростування вини (зокрема й з огляду на можливу вину самого позивача у заподіянні шкоди) становить процесуальний обов'язок особи, яка цю шкоду заподіяла» (п. 64) [157].

Важливою для наукового аналізу є позиція М.Сібільова, присвячена дослідженню умов настання договірної відповідальності. Учений погоджується з висновком про те, що «підставою цивільно-правової відповідальності загалом виступає порушення суб'єктивного цивільного права у сфері договірних відносин, яке проявляється у формі порушення договірної зобов'язання (ст. 610 ЦК України)». Автор вказує, що «для застосування цивільно-правової відповідальності до особи, що порушила суб'єктивне право, необхідною є наявність певних вимог, передбачених законом, що становлять умови цивільно-правової відповідальності». Висновки автора стосовно умов договірної цивільно-правової відповідальності можна узагальнити таким чином:

щодо протиправності поведінки правопорушника: «протиправність поведінки у сфері договірних відносин визначається через невиконання або неналежне виконання зобов'язання, що становить порушення суб'єктивного цивільного права. Відповідно до ст. 526 ЦК України, критерієм належності виконання є «відповідність умовам договору, вимогам актів цивільного законодавства, а за їх відсутності – звичаям ділового обороту та загальним вимогам, що звичайно ставляться до виконання зобов'язань». При цьому слід враховувати засаду свободи договору (ст. 3 ЦК), яка дозволяє сторонам самостійно врегульовувати свої відносини, у тому числі шляхом укладення договорів або відступу від диспозитивних норм цивільного законодавства. Водночас відступ від імперативних приписів актів цивільного законодавства не завжди кваліфікується як протиправна поведінка, оскільки його допустимість визначається змістом відповідних норм та природою договірних відносин. Таким чином, протиправною слід визнавати поведінку правопорушника, яка порушує умови договору, навіть якщо вони не передбачені актами цивільного законодавства; а за відсутності відповідних умов у договорі та законодавстві критерієм протиправності, відповідно до ст. 526 ЦК України, є невідповідність такої поведінки звичаям ділового обороту чи загальним вимогам, що звичайно ставляться.

щодо негативних наслідків у особи, суб'єктивне право якої було порушено: негативні наслідки як умова цивільно-правової відповідальності за порушення договірного зобов'язання проявляються перш за все у завданих порушником збитках. Крім того, негативні наслідки порушення договірного зобов'язання можуть проявлятися і в заподіянні особі моральної шкоди, яка підлягає відшкодуванню.

щодо причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника: наявність такої умови цивільно-правової відповідальності, як причинний зв'язок між порушенням зобов'язання і настанням негативних наслідків, визначена наперед необхідністю встановлення того факту, що саме протиправна поведінка боржника, на якого покладається цивільно-правова відповідальність, є тією безпосередньою причиною, що завдала збитків та спричинила моральну шкоду кредиторів. У практичному вимірі встановлення такого зв'язку становить питання факту, що вирішується судом на підставі всебічної оцінки конкретних обставин справи.

щодо вини правопорушника: на відміну від публічного права, зокрема кримінального, у цивільному праві мірою обсягу відповідальності виступає не ступінь вини, а розмір завданих збитків. Це зумовлено тим, що головною функцією цивільно-правової відповідальності є компенсаційна, сутність якої полягає у поновленні майнової сфери, а тому для її настання достатньо вини у будь-якій формі. Поділ вини в цивільному праві на умисну та необережну має переважно умовний характер». Вина визначається автором як «невжиття особою об'єктивно наявних заходів, що залежать від неї і спрямовані на недопущення порушення зобов'язання. У такий спосіб вина в цивільному праві переводиться із сфери суб'єктивних психічних відчуттів у сферу об'єктивно можливої поведінки особи з урахуванням обставин конкретної ситуації».

Крім того, дослідником наголошено, що «зазначені умови цивільно-правової відповідальності можуть мати як обов'язковий, так і факультативний характер, залежно від того, яка саме форма відповідальності застосовується до правопорушника. Зокрема, при застосуванні таких форм відповідальності, як відшкодування збитків та моральної шкоди, всі зазначені умови мають обов'язковий характер (крім випадків, коли відповідальність настає незалежно від вини правопорушника); у випадку застосування до правопорушника форми цивільно-правової відповідальності, як сплата неустойки, обов'язковий характер має лише умова щодо протиправної поведінки боржника» [222, с. 84-87].

Наведене бачення М. Сібільова щодо умов договірної цивільно-правової відповідальності є раціональним, послідовним та науково обґрунтованим позаяк поєднує зрозумілість основ, орієнтовану на практичне застосування. Так, визначення протиправності через невиконання або неналежне виконання зобов'язання, акцент на компенсаційному характері відповідальності, а також перенесення категорії вини у площину об'єктивно можливої поведінки особи дозволяє досягти балансу між принципом свободи договору та необхідністю захисту порушених прав, а також повною мірою дає чіткість розуміння настання цивільно-правової відповідальності за порушення договірних умов.

Підсумовуючи вищенаведене, за цивільним законодавством, наявність складу цивільного правопорушення, який у своїй сукупності відображає юридично значущу оцінку поведінки особи та наслідків такої поведінки є умовою настання цивільно-правової відповідальності. Якщо для деліктної відповідальності характерним є встановлення всіх обов'язкових елементів такого правопорушення, то у сфері договірної відповідальності деліктний склад може слугувати орієнтиром для кваліфікації порушення, проте ключовим залишається факт порушення договірного зобов'язання, який становить достатню юридичну підставу для застосування санкцій, навіть за відсутності доказів вини чи шкоди у їх загальноприйнятому розумінні.

1.3. Види цивільно-правової правової відповідальності

У науковій доктрині та практиці диференціація видів цивільної відповідальності має принципове значення, адже дозволяє чітко визначити підстави її настання, особливості правового регулювання та межі застосування відповідних заходів.

Сучасна теорія цивільного права пропонує класифікацію відповідальності за критерієм розподілу негативних наслідків між кількома особами, що дозволяє розрізняти часткову (дольову), субсидіарну та солідарну відповідальність.

Щодо часткової (дольової) відповідальності: частина 1 статті 540 Цивільного кодексу України регламентує, «якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства» [257]. Отже, вказана норма цивільного законодавства закріплює загальне правило дольової відповідальності, яке ґрунтується на презумпції рівності часток між кількома кредиторами чи боржниками. Презумпція рівності часток у свою чергу означає, що кожен кредитор реалізує своє право лише у межах визначеної частки, а кожен боржник виконує обов'язок пропорційно до своєї частки. Водночас закон або договір можуть встановлювати інший порядок розподілу, наприклад, нерівні частки залежно від домовленості сторін чи особливостей правовідносин.

Системний аналіз статей 540 та 541 ЦК дозволяє зробити висновок, що «при існуванні множинності осіб у зобов'язанні виникають часткові зобов'язання. Тому кредитор у частковому зобов'язанні має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати свій обов'язок у рівній частці» [74].

В.І. Ольшанченко зазначає, що «дольова відповідальність трапляється тоді, коли кожний із боржників несе відповідальність тільки в тій частині, яка випадає на нього відповідно до законодавства або договору. Прикладом реалізації означеної форми відповідальності автор наводить випадки її застосування до держави. Зокрема тоді, коли держава разом з іншими суб'єктами права вступає у правовідносини на одній стороні або виступає з ними засновником (учасником) юридичної особи» [114, с. 32]. Дольова відповідальність застосовується тоді, «коли законодавством або договором не встановлено солідарної або субсидіарної відповідальності. Частки, що припадають на кожного з відповідальних осіб, визнаються рівними, якщо законодавством або договором не встановлено інший їх розмір» [195 с. 179].

Щодо субсидіарної відповідальності: частина друга статті 510 ЦК України визначає, що «у зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно кілька осіб». Згідно зі ст. 619 Цивільного кодексу України «субсидіарна відповідальність – це відповідальність однієї особи (субсидіарного боржника) додатково до відповідальності іншої (основного боржника)» [257].

Р.Римарчук вказує, що «субсидіарна (додаткова) відповідальність є одним із видів цивільно-правової відповідальності, що полягає у покладенні обов'язку на додаткового боржника поряд з основним. Авторка пропонує класифікувати субсидіарну відповідальність на статутну (відповідальність засновників (учасників), власників майна юридичної особи, а також інших осіб, що мають можливість визначати його дії), договірну і деліктну (що ґрунтуються відповідно на договорі і делікті)». Її правова природа полягає у тому, що «субсидіарний боржник відповідає лише у випадку недостатності майна основного боржника, що підтверджується судом. На практиці часто виникає питання щодо можливості пред'явлення позову

одночасно до основного та додаткового боржників, що фактично наближає субсидіарну відповідальність до солідарної» [213, с. 403-404].

В.В. Сельська тлумачить субсидіарну відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, який має додатковий характер і є парною категорією поряд з основною відповідальністю. Основна – виникає за невиконання, неналежне виконання чи інше порушення принципів закону, субсидіарна - означає відповідальність за дії інших осіб. Авторка вказує, що субсидіарна відповідальність характеризується двома групами ознак: загальними, властивими юридичній відповідальності загалом, та спеціальними, що відмежовують її від інших видів. До специфічних ознак субсидіарної відповідальності належать: 1) виникнення у випадках, передбачених договором або законом; 2) можливість притягнення до неї різних суб'єктів; 3) похідний характер від основної відповідальності; 4) її часто розглядають як відповідальність «без вини»; 5) обсяг не може перевищувати межі основної відповідальності; 6) наявність стадійності: вона має специфіку на кожному етапі, зокрема потребує точного визначення складу правопорушення, його сторін та їх правового становища. У межах стадії встановлення винних осіб може виокремлюватися додаткова підстадія – визначення додаткового (субсидіарного) відповідача у разі неможливості понести відповідальність винною особою безпосередньо [220, с. 37-39].

Субсидіарну відповідальність В.М. Слома розглядає як «вид цивільно-правової відповідальності, при якій у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником, обов'язок з виконання зобов'язання покладається на додаткового боржника». Остання характеризується певними ознаками: «1) настає у випадках, встановлених договором або законом; 2) передбачає наявність основної відповідальності, яку несе основний боржник у зобов'язанні; 3) обсяг субсидіарної відповідальності не повинен перевищувати обсягу основної відповідальності. Встановлення субсидіарної відповідальності має на меті захист інтересів кредитора у випадку неспроможності боржника у цивільно-правовому зобов'язанні».

Також науковиця вказує, що «акцесорні та субсидіарні зобов'язання не є тотожними поняттями, позаяк акцесорне зобов'язання має додатковий характер щодо основного зобов'язання. Водночас субсидіарне зобов'язання характеризується тим, що у ньому бере участь особа, яка виконує зобов'язання додатково до обов'язку основного боржника». Крім того, авторка підкреслює, що, «хоча у Цивільному кодексі України використовується виключно поняття «субсидіарна відповідальність», у цивілістичній доктрині поширеним є також термін «субсидіарне зобов'язання»» [227, с. 225-227]. Стосовно протиставлення понять «субсидіарна відповідальність» та «субсидіарне зобов'язання» слід погодитися з позицією М.М. Гудими-Підвербецької, яка підкреслює, що таке протиставлення є методологічно зайвим. Зведення субсидіарних зобов'язань лише до механізму реалізації цивільно-правової відповідальності є надмірним спрощенням, що не відображає багатогранності їхньої правової природи. Цивільно-правова відповідальність характеризується низкою сутнісних ознак: впливом на майнову сферу порушника, наявністю вини (яка презюмується, хоча можливі винятки), а також осудом з боку держави. Законодавче використання терміна «субсидіарна відповідальність» охоплює ширший зміст, ніж це випливає з доктринальних положень теорії цивільно-правової відповідальності. Тому застосування цього терміна у всіх випадках покладання майнового обов'язку на субсидіарного боржника є методологічно неточним: не кожне субсидіарне зобов'язання є проявом цивільно-правової відповідальності, а лише те, що відповідає її класичним умовам [39, с. 225-227].

У цьому контексті слушним видається звернення до позиції Р.А. Майданика, який зазначає, що, враховуючи функціонування субсидіарного зобов'язання як правовідношення, у межах якого реалізується санкція за правопорушення (заподіяння шкоди чи невиконання зобов'язання), воно нерідко розглядається науковцями як специфічна форма цивільно-правової відповідальності [82, с. 6].

Щодо солідарної відповідальності: за змістом ст. 541 ЦК України «солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання». Крім того, стаття

542 Цивільного кодексу регламентує солідарні вимоги кредиторів, тоді як стаття 543 встановлює солідарний обов'язок боржників [257].

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 05 червня 2018 року у справі № 243/10982/15-ц (провадження № 14-81цс18) зроблено висновок, що «відповідно до частини першої статті 541 ЦК України солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання» (п. 46) [133].

Норми Цивільного кодексу України засвідчують, що солідарна множинність може існувати як на стороні боржника (пасивна солідарність), так і на стороні кредитора (активна солідарність). Загалом солідарність кредиторів означає правомочність кожного з них вимагати виконання всього зобов'язання, тоді як солідарність боржників передбачає обов'язок кожного з них виконати його у повному обсязі, що відображає принцип неподільності вимоги та неподільності боргу.

В ухвалі КЦС ВС від 13 листопада 2019 року у справі № 638/18231/15-ц зазначено, що «системний аналіз статей 540 та 541 ЦК України свідчить: за наявності множинності осіб у зобов'язанні виникають часткові зобов'язання. У такому випадку кредитор має право вимагати виконання, а кожен із боржників зобов'язаний виконати свій обов'язок у рівній частці. Натомість солідарне зобов'язання виникає лише у випадках, прямо передбачених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання. При цьому аналіз норм ЦК України дає підстави стверджувати, що встановлення солідарних зобов'язань є винятковим явищем. Законодавець передбачає їх виникнення лише за умов множинності осіб у зобов'язанні, переважно на боці боржника» [238].

З висновків, наведених в ухвалі можна зробити висновок, що інститут солідарної відповідальності у ЦК України охоплює три основні сфери – договірні відносини, позадоговірні (деліктні) солідарні пасивні зобов'язання та забезпечувальні механізми.

Приклади договірних пасивних зобов'язань охоплюють: «1) за вимогами, що пред'являються до користувача як виробника продукції (товарів) правоволодільця,

правоволоділець відповідає солідарно з користувачем (стаття 1123 ЦК України); 2) за спільними зобов'язаннями, що виникли не з договору простого товариства, або якщо договір простого товариства пов'язаний зі здійсненням підприємницької діяльності, учасники відповідають солідарно (частини перша, друга статті 1138 ЦК України); 3) з моменту припинення договору простого товариства його учасники несуть солідарну відповідальність за невиконаними спільними зобов'язаннями щодо третіх осіб (частина третя статті 1141 ЦК України); 4) коли набувачами за договором довічного утримання є кілька фізичних осіб, їх обов'язок перед відчужувачем є солідарним (частина третя статті 746 ЦК України); 5) коли за договором найму житла наймачами є кілька осіб, їхні обов'язки за договором є солідарними (частина третя статті 816 ЦК України); 6) коли продавець (постачальник) та лізингодавець несуть перед лізингоодержувачем солідарну відповідальність за зобов'язанням щодо продажу (поставки) предмета договору лізингу (частина перша статті 808 ЦК України); 7) за договором комерційної субконцесії при встановленні відповідальності користувача та субкористувача перед правоволодільцем за завдану йому шкоду (частина третя статті 1119 ЦК України)».

У межах позадоговірних зобов'язань виділяють: «1) при відшкодуванні збитків та моральної шкоди, що завдані довірителю у зв'язку із вчиненням правочину внаслідок зловмисної домовленості між його представником та другою стороною (частина друга статті 232 ЦК України); 2) особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим (стаття 1190 ЦК України)».

У категорію забезпечувальних зобов'язань входять: «1) при відповідальності боржника і поручителя перед кредитором солідарних боржників, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя (частина перша статті 554 ЦК України), осіб, які спільно дали поруку (частина третя статті 554 ЦК України)» [237].

В.Л. Мусіяка обґрунтував висновок про те, що «специфічна умова солідарної відповідальності – спільність спричинення шкоди – має об'єктивний характер і виражається в такому детермінуючому взаємозв'язку дій декількох осіб, які завдали

шкоди, при якій кожна з цих дій і всі в сукупності є необхідною причиною всієї спільної для них шкоди» [100, с. 4].

Водночас, Ю.І. Кириченко визначено, що «солідарна відповідальність є наслідком порушення солідарного обов'язку. За цивільним законодавством України остання являє собою відповідальність кількох боржників перед кредитором, коли кредитор управі вимагати як від усіх боржників разом, так і від кожного з них окремо повного або часткового виконання зобов'язання» [66, с.93].

Щодо регресної відповідальності: у науковій думці немає однозначного підходу стосовно відповідальності, яка виникає у порядку регресу. Звернувши увагу на статтю 544 Цивільного кодексу України під назвою «Право боржника, який виконав солідарний обов'язок, на зворотну вимогу», вбачається, що «боржник, який виконав солідарний обов'язок, має право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти солідарних боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або законом, за вирахуванням частки, яка припадає на нього». У свою чергу, за змістом частини першої статті 1191 ЦК України «особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом» [257].

Верховний Суд у постанові від 06 березня 2024 року у справі №751/4443/18 дійшов висновку, що «термін «регрес» за своїм лексико-семантичним (буквальним) значенням є зворотною вимогою відповідальної особи, яка здійснила відшкодування шкоди, заподіяної не її діями, звернутися з вимогою про повернення виплаченого до боржника» [137].

У правовій доктрині регресні зобов'язання розуміються як «зворотні вимоги, спрямовані на повернення того, що було сплачено однією особою через вину іншої або за іншу особу. При цьому метою відповідальності в порядку регресу є перекладення збитків на особу, відповідальну за їх настання, доведення відповідальності до винної особи, а також відновлення майнового стану особи, яка сплатила відшкодування замість винного. Суб'єктами регресного зобов'язання є кредитор (регредієнт) і боржник (регресант). Особливість кредитора полягає в тому,

що він, перш ніж стати кредитором у регресному зобов'язанні, був боржником в іншому зобов'язанні, виконання якого і породило регресне зобов'язання. Загалом відповідальність у порядку регресу спрямована на захист суб'єктивних цивільних прав тих осіб, які виконали зобов'язання за інших суб'єктів. Регрес у системі майнових відносин виконує ті ж функції, що й відповідальність за невиконання договірною зобов'язання або зобов'язання, що впливає із завдання шкоди» [165].

Відповідальність у порядку регресу, зауважує О.І. Панченко, нерідко ставлять в один ряд із частковою, солідарною та субсидіарною. Її визначають як «відповідальність, що виникає тоді, коли боржник виконав зобов'язання з відшкодування шкоди за особу, яка безпосередньо її завдала, і пред'явив до цього порушника зворотну вимогу (регрес)» [120, с. 125].

У постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 23 січня 2025 року у справі № 914/969/24, суд зауважив, що «при регресі основне (деліктне) зобов'язання припиняється та виникає нове (регресне) зобов'язання, в межах якого у кредитора (особи, що виконала обов'язок замість винної особи перед потерпілим) виникає право регресної вимоги до такої винної особи. Так, відповідно до змісту статей 559 та 1191 ЦК України, «зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином; особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом». Зважаючи на зміст наведених норм ЦК України, право зворотної вимоги (регресу) не переходить від однієї особи до іншої, як у випадку заміни сторони (кредитора) у вже існуючому зобов'язанні (при суброгації у страхових відносинах). При регресі право регресної вимоги виникає, тобто є новим правом кредитора за новим у цьому випадку регресним зобов'язанням, що виникло внаслідок припинення основного (деліктного) зобов'язання, шляхом виконання обов'язку боржника (винної особи) у такому деліктному зобов'язанні третьою особою» (п. 40-41) [159].

О.В.Жила визначає регресне зобов'язання як самостійний засіб перенесення здійснених витрат регредієнта, які він у підсумку переносить на регресанта, з вини

якого ці витрати були понесені. Тобто, останнє за своєю юридичною природою є різновидом охоронних цивільних правовідносин за участю третіх осіб [51, с. 11].

Таким чином, регрес не є продовженням основного зобов'язання, а породжує нове регресне зобов'язання, у межах якого особа, що виконала обов'язок замість винної, набуває право вимоги до цієї винної особи. Це свідчить про те, що регрес виконує функцію відновлення майнового стану особи, яка здійснила відшкодування, та забезпечує перекладення тягаря відповідальності на фактичного порушника. Регресна відповідальність має подвійний характер: у прикладному аспекті її розглядають як різновид цивільно-правової відповідальності, а в доктринальному – як охоронне цивільне правовідношення за участю третіх осіб, що виникає після припинення основного зобов'язання. Отже, регрес є похідним інститутом, який поєднує елементи відповідальності та охоронних правовідносин, а його головна мета полягає у справедливому розподілі витрат і притягнення до відповідальності винної особи.

Окремої уваги заслуговує інститут суброгації, позаяк на практиці досить часто відбувається ототожнення «регресу» та «суброгації».

Так, Н.В. Міловська зазначає, що «суброгація є однією з підстав позадоговірної заміни кредитора при збереженні предмета і змісту зобов'язання, тобто йдеться про переміну кредитора у вже існуючому зобов'язанні між страхувальником або вигодонабувачем, з одного боку, і особою, відповідальною за збитки, – з іншого, яке виникло із заподіяння шкоди». Відмежовуючи поняття суброгації, за якою виплата страхового відшкодування має характер правозмінюючого юридичного факту, та регресу (правоприпиняючого-правовстановлюючого юридичного факту), авторка зауважує, що «у випадку суброгації відбувається лише зміна осіб у вже наявному зобов'язанні зі збереженням самого зобов'язання; в той час як при регресі одне зобов'язання змінює собою інше, але переходу прав від одного кредитора до іншого не відбувається. Також, дослідницею вказано, що регрес у страхуванні виникає щодо вузького кола осіб, а суброгація застосовується стосовно будь-якої особи, відповідальної за настання страхового випадку» [95, с.100-101].

Досліджуючи проблеми реалізації принципу суброгації у страхуванні, В.М.Никифорак акцентує увагу на тому, що «механізм суброгації переслідує по суті аналогічну до цивільно-правової відповідальності мету, а саме: компенсувати збитки (але вже на користь не потерпілої особи, а страховика), а отже у такий спосіб покарати і виховати винну особу». Автор критично ставиться до поширеної у наукових колах думки стосовно того, що «суброгація самостійною у відношенні до регресу моделлю, чи тільки його різновидом, вказуючи на те, що вірною є оцінка природи суброгації незалежно від регресу». Співвідносячи поняття «регресу» та «суброгації», науковець зазначає, що «суттєвою відмінністю є: 1) на відміну від регресу, при суброгації не виникає нового правовідношення: має місце правонаступництво в уже існуючому на момент виплати страхового відшкодування зобов'язанні; 2) законодавством передбачені різні моменти початку перебігу строку позовної давності для цих двох різних механізмів: за регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання, тобто з моменту коли безпосередньо виникає регресне зобов'язання (п. 6 ст. 261 Цивільного кодексу України); зміна сторін у зобов'язанні не змінює порядку обчислення та перебігу позовної давності (ст. 262 Цивільного кодексу України), а тому страховик повинен обчислювати цей строк не з моменту виплати страхового відшкодування, а з моменту, коли страхувальник чи вигодонабувач дізнались або повинні були дізнатися про порушення свого права» [108, с.290-291].

За критерієм розміру цивільно-правова відповідальність поділяється на повну, обмежену та кратну (збільшену).

Поняття повної відповідальності означає обов'язок правопорушника компенсувати завдану шкоду у повному, еквівалентному розмірі. Доведення факту заподіяння шкоди та визначення її розміру покладається на потерпілу сторону. У Цивільному кодексі України (ЦК України) прикладами такої відповідальності є:

1. Частина 3 статті 22 ЦК України: «збитки компенсуються у повному обсязі, якщо інше не передбачено договором або законом».

2. Частини 2–4 статті 23 ЦК України: «моральна шкода відшкодовується грошима, майном або іншим способом, незалежно від майнової шкоди. Її

компенсація не пов'язана з розміром майнових збитків і, як правило, здійснюється одноразово, якщо інше не встановлено законом чи договором».

3. Частина 1 статті 624 ЦК України: «у випадку порушення зобов'язання встановлена неустойка стягується у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків».

4. Частина 1 статті 1166 ЦК України: «майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, що порушують особисті немайнові права або майно фізичних чи юридичних осіб, компенсується у повному обсязі особою, яка її спричинила» [257].

У низці випадків законодавець відходить від загального принципу повного відшкодування шкоди та вводить режим обмеженої відповідальності. Його сутність полягає у встановленні меж компенсації збитків: фактичний розмір шкоди може перевищувати суму, що підлягає відшкодуванню.

Таке обмеження може бути зумовлене: специфікою певного виду діяльності (ч. 2 ст. 924 ЦК України, ст. 113 Статуту залізниць України); поведінкою кредитора (ст. 616 ЦК України) чи потерпілої особи (ч. 2 ст. 1193 ЦК України); майновим станом фізичної особи, яка завдала шкоду (ч. 4 ст. 1193 ЦК України) тощо. Обмежена відповідальність може встановлюватися законом, договором або рішенням суду. Водночас вона не може застосовуватися у випадках умисного порушення зобов'язань. Якщо ж правочином передбачено таке обмеження, він визнається нікчемним (ч. 3 ст. 614 ЦК України). Цивільно-правова відповідальність у режимі обмеження встановлюється залежно від: розміру фактичної шкоди, вартості втраченого майна чи суми виключної неустойки.

У свою чергу, кратна відповідальність означає обов'язок правопорушника компенсувати збитки у розмірі, що перевищує фактично завдану майнову шкоду. «Обчислення розміру стягнення здійснюється шляхом визначення завданих збитків та їх кратним помноженням. Кратний розмір відповідальності може бути передбачений не лише законом, а й домовленістю сторін у договорі» [194, с.368-369]. Прикладом кратної відповідальності можуть слугувати статті 230 та 231 Цивільного кодексу України, за змістом яких, «якщо правочин було вчинено під

впливом обману чи насильства, винна сторона зобов'язана відшкодувати іншій стороні збитки у подвійному розмірі, а також компенсувати моральну шкоду» [257].

Отже, підсумовуючи наведені вище класифікаційні підходи за критерієм обсягу, можна сформулювати такі основні положення щодо цивільно-правової відповідальності: «1) повна відповідальність (загальне правило): шкода погашається у повному обсязі – відшкодовуються реальні збитки, тобто фактичні витрати, втрата чи пошкодження майна, а також неодержані доходи (упущена вигода); 2) обмежена: погашається тільки реальна шкода, а неодержані доходи не відшкодовуються; 3) підвищена (кратна): розмір відшкодування перевищує розмір завданих збитків» [26].

Як зазначають І.А. Бірюков та Ю.О.Заїка, для окремих видів правопорушень законодавством передбачено специфічні особливості відповідальності. Відтак критерієм класифікації видів цивільно-правової відповідальності доцільно вважати характер правопорушення та його специфіку.

«Деякими особливостями характеризується цивільно-правова відповідальність за невиконання грошових зобов'язань: «боржник, який прострочив виконання, зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням індексу інфляції за весь час прострочки та три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір не визначений договором чи законом»» (ст. 625 ЦК України) [257].

Відповідальність боржника за прострочення виконання зобов'язання має особливий характер: він відповідає перед кредитором не лише за збитки, прямо спричинені простроченням, а й за випадкову шкоду, що настала після прострочки, тобто несе ризик випадкового пошкодження чи знищення майна, яким користувався.

Відповідальність за заподіяння моральної шкоди має власну специфіку, закріплену у Цивільному кодексі України та спеціальних законах (зокрема, Законі України «Про захист прав споживачів»). Вона застосовується до протиправних дій, що здебільшого не порушують майнових прав, але зачіпають особисті немайнові права – честь, гідність, репутацію. При цьому порушення особистих прав може супроводжуватися й майновими втратами (наприклад, приниження ділової репутації підприємця здатне спричинити економічні збитки). Законодавець виходить із пріоритету приватних цінностей у сфері особистих прав, надаючи потерпілому

можливість самотійно оцінити шкоду та звернутися до суду, тоді як кримінальна санкція має іншу мету – охорону публічних інтересів у суспільстві.

Отже, розглянувши традиційні види цивільно-правової відповідальності, та їх особливості, вважаємо за необхідне погодитись з науковцями (І.А. Бірюковим та Ю.О.Зайкою), що «сфера застосування цивільно-правової відповідальності набагато ширша, ніж будь-якої іншої юридичної відповідальності, а її форми й види дають можливість потерпілому якнайповніше захистити свої порушені права» [8, с. 268-276].

За критерієм підстав виникнення цивільно-правова відповідальність традиційно поділяється на два основні види – договірну та позадоговірну (деліктну).

Передусім, варто виділити, що Д.В. Бобровою слушно зауважено, що недоговірна відповідальність, як і договірна, завжди передбачає покладення юридичного обов'язку примусового характеру, реалізація якого викликає у правопорушника негативні майнові наслідки [9, с. 26-27].

Недоговірна відповідальність постає як специфічний різновид цивільно-правової відповідальності, що виникає у випадках порушення встановленого законом чи підзаконним актом обов'язку, незалежно від існування договірних відносин між суб'єктами.

Аналіз чинного цивільного законодавства, зокрема статті 455, 456, підрозділу 2 «Недоговірні зобов'язання» глав 78, 80 та 83 ЦК України, свідчить, що недоговірні зобов'язання охоплюють заподіяння каліцтва чи іншого нанесеного ушкодження здоров'я, зобов'язання з публічної обіцянки винагороди, зобов'язання, що виникають унаслідок рятування життя та здоров'я особи, а також зобов'язання з безпідставного збагачення.

Т.С. Ківалова, здійснюючи аналіз категорії цивільно-правової недоговірної відповідальності, сформулювала поняття недоговірної цивільно-правової відповідальності, що визначається як «цивільне охоронне правовідношення, в якому одна сторона (заподіювач шкоди) зобов'язана нести передбачені нормами права негативні наслідки вчиненого нею правопорушення у вигляді компенсації власним коштом завданої іншій особі шкоди, а інша сторона (потерпілий) має право на

відшкодування завданої їй шкоди». Авторкою підкреслено, що «кожний випадок цивільно-правової недоговірної відповідальності полягає у відшкодуванні шкоди. Проте, не кожен випадок відшкодування шкоди є недоговірною цивільно-правовою відповідальністю». Дослідницею виділено, що «недоговірна відповідальність застосовується до правопорушника, який не знаходиться у договірних відносинах з потерпілим, тобто, йдеться про відповідальність не за порушення договірних зобов'язань, які, навіть за наявності договірних відносин між сторонами, вчиняються поза їх межами. Зазначеним, зокрема, зумовлена така особливість недоговірної відповідальності, як встановлення її форм та розміру виключно законом» [67, с. 26-27].

В. Бодрова пропонує наступну дефініцію недоговірної відповідальності як «заснований на імперативній нормі цивільного права новий (поряд з порушенням або замість нього) суб'єктивний відносний обов'язок правопорушника (особи, яка завдала шкоду) перетерпіти міри державного примусу, що включають засудження його поведінки або стимулювання його до соціально-необхідних дій у вигляді позбавлення благ особистого чи майнового характеру з метою поновлення порушених абсолютних правовідносин чи поновлення майнового стану потерпілого за наявності умов, зазначених у законі» [38, с. 68]. Тобто, з досліджених позицій вчених можна дійти висновку, що для недоговірної відповідальності властиві наступні особливості: 1) таке зобов'язання постає поза сферою договірних відносин і поширюється на правопорушника, що не має договірного зв'язку з потерпілим, включаючи ситуації порушень за межами чинних договірних зобов'язань; 2) її сутність полягає у відшкодуванні шкоди, завданої потерпілому; 3) вона має імперативний характер, адже її форми та розмір визначаються виключно законом; 4) вона реалізується через покладення на правопорушника нового суб'єктивного обов'язку у вигляді позбавлення особистих чи майнових благ, що спрямовані на відновлення порушених прав потерпілого.

Вищий господарський суд у постанові від 30 жовтня 2014 року у справі №909/308/14 констатував, що «недоговірна відповідальність настає у разі порушення встановленого законом або іншим актом цивільного законодавства

юридичного обов'язку, що має абсолютний характер. У абсолютних правовідносинах обов'язок особи полягає в утриманні від вчинення таких дій, що порушують суб'єктивні цивільні права та охоронювані законом інтереси інших учасників відносин. У разі ж порушення суб'єктивного цивільного права конкретного носія пасивний обов'язок трансформується у новий обов'язок, який полягає вже у здійсненні активних дій (зокрема, у відшкодуванні шкоди)» [194].

У цивільному праві позадоговірна відповідальність традиційно розглядається як деліктна, адже її основою є відшкодування шкоди, завданої поза межами договірних зобов'язань; водночас у доктрині та правозастосуванні нерідко виникає потреба у чіткому розмежуванні цих категорій, адже у сучасному правовому дискурсі деліктна відповідальність тлумачиться як один з ключових різновидів позадоговірної відповідальності, яка виникає через порушення загального обов'язку недопущення шкоди іншим особам.

С.Є. Сиротенко, Л.М. Баранова вказують на те, що «недоговірна відповідальність – це відповідальність за порушення цивільних прав та обов'язків, що виникають не з договору, а з інших підстав (юридичних фактів). При цьому не можна ототожнювати недоговірну і деліктну відповідальність, позаяк остання настає лише у разі завдання шкоди безпосередньо особі чи майну фізичної особи або майну юридичної особи, тобто на підставі цивільного правопорушення (делікту). Отже, недоговірна та деліктна відповідальність співвідносяться між собою як ціле та частина. Безперечно, деліктна відповідальність є найбільш поширеним різновидом недоговірної відповідальності» [252, с. 366-367].

Так, Вищий господарський суд у постанові від 13.12.2004 у справі N 2-1/1392-2004, визначав деліктну відповідальність як «позадоговірну відповідальність, пов'язана із заподіянням майнової й немайнової (моральної) шкоди внаслідок цивільного правопорушення. На відміну від цивільної відповідальності за порушення договірного зобов'язання деліктна відповідальність настає при порушенні загального, обумовленого законом зобов'язання не завдавати шкоди будь-кому» [193].

С.В. Галкевич визначає цивільну деліктну відповідальність як відповідальність за вчинення цивільно-правового делікту, у вигляді покладення на винну особу обов'язку відшкодувати шкоду потерпілому. Автор зазначає, про її особливе місце в системі цивільно-правової відповідальності, як одного з різновидів недоговірної відповідальності, яка не вичерпує всього змісту останньої [30, с.80].

В.Б. Скоморовський, Н.В. Степаненко, В.В. Корольова, досліджуючи питання цивільно-правової деліктної відповідальності, дійшли висновку, що остання має дуалістичну природу: вона одночасно виконує функцію захисту прав потерпілого та превенції правопорушень. Принципова відмінність деліктної відповідальності від інших видів недоговірної відповідальності полягає в тому, що її підставою є саме завдання шкоди. Інші недоговірні зобов'язання можуть виникати і без заподіяння шкоди. Теоретичне підґрунтя означеного інституту формують принципи справедливості *sum cuique* («кожному своє») та *casum sentit dominus* («збиток несе власник»), які визначають логіку відшкодування шкоди та умови її перенесення на іншу особу (протиправність, вина, причинний зв'язок тощо) [226, с. 167-168].

О.О. Отрадна характеризуює цивільно-правову деліктну відповідальність як реалізацію делінквентом обов'язку відшкодувати або компенсувати потерпілому заподіяну шкоду. Авторка при дослідженні означеного інституту виокремлює такі риси деліктної відповідальності:

–ретроспективний характер: деліктна відповідальність завжди виникає лише після порушення суб'єктивного цивільного права потерпілого. Обов'язок відшкодувати шкоду не може існувати наперед, він є наслідком уже вчиненого правопорушення чи факту заподіяння шкоди;

–причинний зв'язок із діянням або статусом: обов'язок компенсувати шкоду має бути прямо пов'язаний із діями делінквента, які спричинили шкоду, або з його правовим статусом, якщо закон покладає відповідальність на особу, яка сама шкоди не завдавала;

–майновий характер: відшкодування шкоди завжди відбувається у майновій формі, що означає зменшення майнової сфери делінквента. Якщо майнові наслідки відсутні, то такі заходи не можна кваліфікувати як відповідальність;

–безеквівалентність для потерпілого: компенсація шкоди не передбачає жодних зустрічних обов’язків потерпілого перед делінквентом. Навіть якщо витрати делінквента можуть бути компенсовані іншими особами (через регрес чи співборжників), потерпілий не має жодних зобов’язань у цьому процесі;

–компенсаційна функція: основна мета деліктної відповідальності полягає у відновленні майнової сфери потерпілого. Саме компенсаційний характер визначає сутність деліктного зобов’язання як наслідку порушення його права;

–необов’язковість державного примусу: відшкодування може бути здійснене добровільно, без застосування примусових заходів. Однак у разі відмови делінквента компенсувати шкоду потерпілий має право звернутися до суду чи інших державних органів для примусового виконання;

–можливість виникнення при правомірних діях: деліктна відповідальність може наставати не лише за протиправні дії, але й у випадках, коли шкода є наслідком правомірних дій, якщо це прямо передбачено законом;

–необов’язковість вини: вина делінквента не завжди є умовою відповідальності. Закон може покладати обов’язок відшкодувати шкоду незалежно від того, чи винна особа у її заподіянні.

Окрім іншого, авторка проводить диференціацію категорій «деліктна відповідальність» та «деліктні зобов’язання», підкреслюючи, що відповідальність завжди є односторонньою (обов’язок однієї сторони), тоді як зобов’язання становлять правовідносини, які за своєю природою не можуть бути односторонніми [118, с. 155-157].

Ю.М. Жегулін, досліджуючи теоретичні та практичні проблеми інституту деліктної відповідальності, звертає увагу на те, що «законодавство передбачає випадки притягнення до відповідальності за шкоду, завдану навіть правомірними діями. Зокрема, до таких випадків належать: відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності (ч. 1 ст. 1171 ЦК України); відшкодування шкоди, завданої реквізицією майна (ст. 353 ЦК України); відшкодування шкоди, завданої в результаті прийняття закону про припинення права власності на певне майно (ст. 1170 ЦК України); відшкодування шкоди, завданої особою в разі здійснення нею

права на самозахист (ч. 2 ст. 1169 ЦК України): відшкодування шкоди, завданої в результаті загальної аварії (ст. 277 Кодекс торговельного мореплавства України)».

Також автор узагальнює випадки, коли «заподіяння шкоди визнається протиправним, проте до відповідальності притягується особа, в діях якої відсутні всі або окремі елементи складу цивільного правопорушення». Такі випадки у доктрині кваліфікуються як «безпричинна»/«безвинна» відповідальність.

«До «безпричинної» відповідальності можна віднести, зокрема: відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України). Підставою для покладення відповідальності є лише факт наявності права власності на майно, що є джерелом підвищеної небезпеки; відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності, особою, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди (ч. 2 ст. 1171 ЦК України); покладання відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок реалізації права на самозахист, на особу, яка вчинила протиправне посягання (ч. 2 ст. 1169 ЦК України). У цьому випадку відсутній причинно-наслідковий зв'язок між протиправним посяганням та заподіяною шкодою; відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи іншою особою (підрядником, що діяв за завданням замовника; учасником товариства або членом кооперативу, які діяли від імені товариства/кооперативу) (ст. 1172 ЦК України); відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою, її батьками або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою (ст. 1178 ЦК України). Тобто батьки, опікуни чи інші особи, що здійснюють виховання, не є завдавачами шкоди, натомість закон встановлює презумпцію здійснення ними несумлінного виховання і виключно на цій підставі покладає відповідальність за збитки; відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою, її батьками (усиновлювачами) або піклувальником у разі відсутності в неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, та якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини (ч. 2 ст. 1179 ЦК України та 1180

ЦК України). Батьки (усиновлювачі) або піклувальники так само не є завдавачами шкоди, а підставою покладення на них відповідальності закон визначає відсутність у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої шкоди, так виглядає та сама презумпція несумлінного виховання (автор зазначає, що на це вказує коментар до ЦК, і це є логічним, хоча в самій нормі про це не згадується); відшкодування шкоди батьками, позбавленими батьківських прав, протягом трьох років після позбавлення їх батьківських прав (ч. 2 ст. 1183 ЦК України); відшкодування шкоди, завданої недієздатною фізичною особою, її опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею (ст. 1184 ЦК України)».

До «безвинної відповідальності» (коли відшкодування відбувається незалежно від наявності вини деліквента) автор відносить: «відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування (ст. 1173 ЦК України); відшкодування шкоди, завданої посадовою або службовою особою органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування (ст. 1174 ЦК України)» [49, с.85-87].

Підсумовуючи доктринальні підходи та правозастосовну практику, можна констатувати, що позадоговірна цивільно-правова відповідальність виникає у випадках порушення абсолютних цивільних прав чи охоронюваних законом інтересів незалежно від наявності договірних зв'язків. Її характеризують рисами є імперативність, майновий характер та спрямованість на компенсацію шкоди. Найпоширенішим різновидом позадоговірної відповідальності виступає деліктна, яка настає у випадку завдання шкоди особі чи майну та характеризується ретроспективністю та компенсаційною спрямованістю. Водночас позадоговірна відповідальність не зводиться виключно до деліктної, оскільки охоплює й інші випадки (для прикладу, відповідальність за безпідставне збагачення), що свідчить про їх співвідношення як родового та видових понять. У практичному аспекті сутність позадоговірної відповідальності полягає в тому, що незалежно від наявності договірних відносин між сторонами, порушення поза його межами

зумовлює покладення на особу обов'язку відшкодувати завдану шкоду, а право потерпілого на компенсацію гарантується законом.

На противагу недоговірній, існує договірна цивільно-правова відповідальність, яка є «відповідальністю за порушення існуючого між сторонами відносного зобов'язання, і тому вона як юридичний обов'язок має характер додаткового, що приєднується до невиконаного» [250, с. 348-349].

Приписами статті 610 Цивільного кодексу України регламентовано, що «порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання)» [257]. Тобто, означена стаття надає визначення порушення зобов'язання, яке буває двох видів: «невиконання зобов'язання, за якого його сторони взагалі не виконують дій, що складають зміст зобов'язання, тобто не передають річ, не виконують роботи, не надають послуги, не сплачують гроші тощо, або продовжують виконувати дії, від яких вони відповідно до зобов'язання мають утримуватися (наприклад, боржник відмовляється сплатити вартість речі кредиторів або використовує річ, передану кредитором в оренду не за її призначенням тощо). Другим випадком порушення зобов'язання є його неналежне виконання, яке визначається означеною статтею як порушення умов, визначених змістом зобов'язання. Поняття належного виконання зобов'язання надається у статті 526 ЦК: «у разі невідповідності виконання зобов'язання критеріям належності, можна говорити про неналежне виконання, а отже порушення зобов'язання»» [105].

Л.М. Баранова констатує, що виокремлення у чинному законодавстві двох видів порушення зобов'язання – невиконання та неналежного виконання, не має істотного практичного значення, оскільки правові наслідки їх вчинення здебільшого є однаковими. Збережений у ч. 1 ст. 622 ЦК України принцип «виконання зобов'язання в натурі» підтверджує, що застосування до боржника заходів цивільно-правової відповідальності чи інших способів захисту прав кредитора не звільняє його від обов'язку виконати зобов'язання. Водночас чітке розмежування між невиконанням та неналежним виконанням не завжди можливе, адже в окремих випадках неналежне виконання трансформується у невиконання. Таке розмежування

має значення у виключних випадках (ст. 538, 620 ЦК України) [5, с. 89-90]. З позицією авторки можна погодитись, адже доцільніше розглядати порушення зобов'язань разом як узгоджену систему правових засобів, що зумовлює однакові наслідки для боржника та забезпечує належний захист прав та інтересів кредитора.

І.В. Розізнана звертає увагу на те, що, у низці випадків підхід до кваліфікації поділу порушень зобов'язань повинен бути здійснений крізь призму досягнення на практиці справедливого та адекватного результату правового захисту. Авторка виснує, що для потреб правового регулювання поточне прострочення має кваліфікуватися як невиконання. Якщо ж на визначений момент часу зобов'язання все ж було виконано, хоча із затримкою, то має місце неналежне виконання, зокрема з порушенням умови зобов'язання про строк. Це означає, що у тих випадках, коли законодавець використовує формулювання «невиконання та неналежне виконання», йдеться про поточне прострочення та неналежне виконання (у т. ч. виконання з простроченням) [215, с. 76].

А.Л.Ткачук відстоював позицію, що «лише договірна відповідальність є приватноправовою у власному розумінні й, отже, як вид юридичної відповідальності характеризується істотною специфікою». Договірна відповідальність, на думку науковця, «являє собою правовий засіб захисту зумовлених порушенням договору законних інтересів кредитора. У цьому розумінні відповідальність майже не відрізняється від інших засобів захисту, зокрема засобів самозахисту. Автор вказував, що глибша сутність договірної відповідальності полягає в тому, що вона є правовим засобом узгодження, оптимізації законних інтересів кредитора й боржника за допомогою певних матеріально-правових і процесуально-правових гарантій, що у свою чергу дозволяє визначати різнорівневі функції договірної відповідальності. Автор відстоює думку, що з точки зору правової природи договірна відповідальність являє собою правовідносини між кредитором і боржником» [233, с. 244-245].

М.О. Стефанчук дотримується думки, за якої «договірну відповідальність можна визначити як зобов'язання сторони, яка не виконала умови договору, зазнати майнових наслідків, які передбачені у договорі чи законі, а потерпіла сторона у свою чергу отримує відшкодування збитків і відновлення порушених прав.

Відповідно метою застосування заходів відповідальності є захист позитивного договірного інтересу та компенсація майнових втрат потерпілої сторони. Тому договірну відповідальність можна визначити: 1) санкцією за порушення законів, забезпечену державним примусом чи можливістю примусу; 2) засобом відновлення порушених відносин та формою встановлення негативних наслідків для правопорушника» [228,с.167].

Крім того, договірна відповідальність тлумачиться С.Є.Сиротенко як застосування до правопорушника, у випадку порушення ним договору, санкцій майнового характеру [252, с.249]. В.В. Надьон, здійснивши порівняльний аналіз категорій «договірна відповідальність» та «санкції» дійшла висновку, що вони є взаємопов'язаними, оскільки саме застосування санкції (додаткового заходу майнового і/або немайнового характеру) дає можливість тлумачити правопорушення як цивільно-правову відповідальність [101, с.102].

Таким чином, договірну відповідальність можна розглядати «як санкцію за правопорушення, тобто порушення умов договору, що викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання нових або додаткових цивільно-правових обов'язків. До ознак договірної відповідальності можна віднести: 1) майновий характер договірної відповідальності; 2) договірна відповідальність є відповідальність одного учасника договірних відносин перед іншим; 3) відповідність розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди; 4) застосування рівних за обсягом заходів відповідальності до різних учасників майнового обороту за однотипні правопорушення» [129, с. 27-28].

У контексті дослідження цивільно-правової відповідальності окремого аналізу потребують переддоговірна відповідальність, з огляду на те, що у науковій літературі питання віднесення цього різновиду відповідальності до договірної/недоговірної відповідальності видається дискусійним.

Для надання вичерпної відповіді стосовно можливості класифікації переддоговірної відповідальності як договірної/недоговірної/деліктної/ окремого інституту, на нашу думку варто звернутись до правозастосовної практики касаційних судів.

Зокрема, Цивільний кодекс України регламентує порядок вирішення переддоговірних спорів, а саме: «розбіжності, що виникли між сторонами при укладенні договору на підставі правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування та в інших випадках, встановлених законом, вирішуються судом. Розбіжності, що виникли між сторонами при укладенні договору не на підставі правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, можуть бути вирішені судом у випадках, встановлених за домовленістю сторін або законом» (стаття 629) [257]. «Укладення договору, як процес погодження сторонами усіх його істотних умов, за певних обставин може мати ускладнення. Загалом, укладення договору передбачає і надання своєї пропозиції, і прийняття пропозиції іншої сторони (якщо це не договір приєднання). Договір, як правило, складається у формі єдиного документа. За загальним правилом в укладенні договору в обов'язковому порядку має бути наявний ряд складників, таких як: наявність взаємної згоди щодо усіх істотних умов договору, надання пропозиції щодо укладення (оферта) – прийняття пропозиції (акцепт), зазначення сторонами місця і часу, моменту, з якого договір вважається укладеним, а також інші особливості за певними видами договорів» (п. 5.12-5.13.) [149]. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у постанові від 23 грудня 2021 року у справі №910/1515/21 зазначив, що «переддоговірним є спір, який виникає у разі, якщо сторона ухиляється або відмовляється від укладення договору в цілому або не погоджує окремі його умови. При цьому передати переддоговірний спір на вирішення суду можливо лише тоді, коли хоча б одна із сторін є зобов'язаною його укласти через пряму вказівку закону, або на підставі обов'язкового для виконання акта планування. В інших випадках спір про укладення договору чи з умов договору може бути розглянутий господарським судом тільки за взаємною згодою сторін або якщо сторони зв'язані зобов'язанням укласти договір на підставі існуючого між ними попереднього договору. У разі вирішення судом переддоговірного спору з дотриманням вказаних вимог днем укладення договору вважається день набрання чинності відповідним

рішенням суду, враховуючи, що в такому випадку договірне зобов'язання між сторонами виникає саме на підставі судового рішення» (п. 7.4.) [158].

З огляду на наведене, можна стверджувати, що інститут переддоговірної відповідальності не вкладається у класичні рамки договірної чи деліктної відповідальності. Вона виникає у зв'язку з недобросовісною поведінкою сторін під час переговорів, поєднуючи елементи договірної та деліктної відповідальності, та формує окрему категорію, засновану на принципах добросовісності та розумності. Судова практика підтверджує її автономність, визнаючи спеціальні підстави (обов'язковість укладення договору, попередній договір, акт планування) для вирішення переддоговірних спорів.

Підсумовуючи вищенаведене, варто провести співвідношення спільних та відмінних рис договірної, позадоговірної та деліктної відповідальності.

Г.А. Капліна та А.С. Елларян сфокусувалися на тому, що «відмінність між договірною та недоговірною відповідальністю полягає у наступному: 1) суб'єктний склад: суб'єктом договірної відповідальності є конкретно визначена особа (боржник), яка перебуває з потерпілою особою у договірних (відносних) відносинах; суб'єктом недоговірної відповідальності може бути будь-яка особа, яка порушила суб'єктивне право потерпілого, перебуваючи з ним в абсолютних відносинах (тобто у правовідносинах, де уповноваженій особі протистоїть невизначене коло зобов'язаних утримуватися від порушення її права). На практиці можуть мати місце випадки, коли правопорушник та потерпілий перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією із сторін іншій не пов'язане з виконанням цього договірного зобов'язання, що зумовлює виникнення не договірної відповідальності; 2) спосіб регулювання: для договірної відповідальності ЦК України встановлює лише загальні правила – загального чи спеціального для окремих договірних зобов'язань характеру, вони є диспозитивними і сторони при укладенні договору мають право врегулювати питання відповідальності інакше; недоговірна відповідальність регулюється імперативними нормами, які не допускають відступів від встановлених законом правил; 3) підстава виникнення: договірна виникає у межах договірних зобов'язань, коли порушення пов'язане з

невиконанням чи неналежним виконанням умов договору; недоговірна виникає поза межами договору, навіть якщо сторони перебувають у договірних відносинах, але шкода заподіяна не у зв'язку з виконанням договору» [62, с. 257-259].

Співвідносячи режими договірної та деліктної відповідальності, М.В. Ус здійснює їх розмежування, виходячи з практичного аспекту, а саме:

щодо позовної давності: «у договірних зобов'язаннях законодавець передбачає спеціальні скорочені строки позовної давності, наприклад, за вимогами з договору купівлі-продажу чи перевезення вантажу, що зумовлено потребою підтримання стабільності та ефективності діяльності транспортних організацій та інших суб'єктів, які виконують суспільно корисні функції. Судова практика підтверджує, що у випадках, коли відносини сторін ґрунтуються на договорі, застосування норм про деліктну відповідальність є неправомірним. Водночас договором може бути збільшено строк позовної давності, встановлений законом. Для окремих деліктних зобов'язань законодавець встановлює пільгові правила: зокрема, вимоги про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, ушкодженням здоров'я чи смертю, не обмежуються позовною давністю (ч. 1 ст. 268 ЦК). При цьому не має значення, чи перебували сторони у договірних правовідносинах, адже відповідно до ст. 1196 ЦК відшкодування такої шкоди здійснюється за правилами недоговірної відповідальності»;

щодо розміру відшкодування: «у договірній, так і в деліктній відповідальності за загальним правилом відшкодуванню підлягають не лише фактичні збитки, а й упущена вигода, що забезпечує повний обсяг компенсації. Хоча законодавець традиційно використовує термін «збитки» у контексті договірних зобов'язань, а «шкода» – у деліктних, таке розмежування не виключає можливості відшкодування недоотриманих доходів і в деліктних правовідносинах. Це підтверджується як судовою практикою, так і положеннями ст. 22 ЦК України, яка не обмежує поняття «збитки» лише договірними зобов'язаннями. Водночас у межах окремих договірних конструкцій законодавець може встановлювати обмежену відповідальність, Крім того, при визначенні суми відшкодування у договірних зобов'язаннях не береться до уваги майновий стан боржника порівняно із майновим станом кредитора як підстава

для зменшення обсягу відшкодування, тоді як за правилами про деліктну відповідальність, суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням злочину (ч. 4 ст. 1193 ЦК)»;

щодо вини: «в обох видах відповідальності по-різному вирішується питання вини. «Невжиття всіх залежних заходів» найчастіше розуміється в тому числі у зіставленні із поведінкою розумної людини, іншими словами – слід оцінювати, до яких заходів вдалася б за відповідних умов розумна людина. І хоча поняття вини – єдине для всього цивільного права, зміст критерію розумного очікування в деліктному й договірному праві різниться. І це цілком закономірно, адже розумність у різних ситуаціях вимагає різного. І від того, хто зобов'язався вчинити певну дію на нашу користь, ми вправі очікувати більшого, аніж від того, хто нічого нам не обіцяв» [224, с. 280-281]. «У деліктних зобов'язаннях заподіяння шкоди є раптовим, що створює можливість вимагати від потерпілого прийняття максимальних заходів обачності і обережності для запобігання заподіяння шкоди. Водночас у договірних зобов'язаннях сторони мають можливість передбачення випадків невиконання зобов'язання і наслідків такого невиконання»;

щодо свободи договору: «важливість правильної кваліфікації відповідальності, яку несе порушник, обумовлено й тим, що законодавчі правила про відповідальність можуть корегуватися умовами договору. Безумовно, це можливо із врахуванням меж договірної свободи. Отже, при притягненні до відповідальності порушника необхідно визначитися чи застосовуються до відповідних правовідносин положення укладеного договору»;

щодо характеру юридичного обов'язку: «деліктні зобов'язання мають недоговірний характер і спрямовані на охорону абсолютних прав потерпілого у випадках, коли шкода завдана поза межами конкретних правовідносин чи договорів, тобто внаслідок порушення загальної заборони посягати на права та інтереси інших осіб. Протиправна поведінка тут полягає у невиконанні юридичного обов'язку, встановленого законом чи іншим актом цивільного законодавства, який має універсальний, абсолютний характер. Натомість договірні відповідальність виникає

при невиконанні або неналежному виконанні обов'язку, що випливає з укладеного сторонами договору, і породжує додатковий обов'язок – відшкодувати шкоду, який приєднується до основного невиконаного чи неналежно виконаного зобов'язання» [237, с. 140-144].

Підсумовуючи позицію Д.В. Бобрової, можна виокремити наступні спільні риси договірної і недоговірної відповідальності: «1) обидві спрямовані не безпосередньо на особистість правопорушника, а здійснюють вплив через його майнову сферу, що означає виникнення у нього обов'язку майнового характеру, якого не було до вчинення правопорушення. При цьому зазначений обов'язок не забезпечується зустрічним наданням блага; 2) відповідальність є відповідальністю одного контрагента перед іншим, правопорушника перед потерпілим; 3) ініціативний характер застосування: обидві можуть бути реалізовані винятково на підставі волевиявлення учасників цивільних правовідносин» [9, с. 504].

Узагальнюючи вивчення договірної та недоговірної відповідальності, заслуговують на увагу висновки, викладені у рішенні суду першої інстанції (Києво-Святошинський районний суд міста Києва) від 13 лютого 2019 року у справі № 759/18941/18, відповідно до якого «цивільне законодавство, охороняючи права та інтереси як фізичних, так і юридичних осіб, передбачає відшкодування шкоди, яка заподіяна як внаслідок невиконання договірних зобов'язань, так і у випадках, коли між сторонами договірні відносини відсутні взагалі. Залежно від підстав виникнення зобов'язань із заподіяння шкоди розрізняють: договірну та недоговірну (деліктну) відповідальність. І договірна, і недоговірна відповідальність мають спільні риси: мета - поновити порушені права; мають майновий характер; реалізуються примусово силами юрисдикційних органів; виконують попереджувальну, виховну функцію.

Водночас між договірною і недоговірною (деліктною) відповідальністю існують і певні відмінності: 1) договірна настає, коли сторони перебувають у відносних правовідносинах, недоговірна – в абсолютних; 2) договірна покладається на порушника договору або на особу, яка за договором відповідає за порушника (поручитель, гарант), недоговірна – на порушника або на особу, яка за законом

відповідає за порушника (батьки, опікуни, лікувальна установа), або взагалі на третю особу, в інтересах якої вчиняються дії (заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності); 3) договірна – це додатковий обов'язок, який приєднується до невиконаного обов'язку (поставити продукцію і сплатити штраф), а недоговірна – це новий обов'язок замість невиконаного (заподіяв шкоду – відшкодує); 4) договірна передбачена як законом, так і договором, недоговірна – виключно законом; 5) договірна виступає у вигляді відшкодування збитків, стягнення пені, штрафу, неустойки, а недоговірна - виключно у вигляді відшкодування збитків» [214].

Дослідження договірної відповідальності неминує веде до окреслення її форм, які визначають практичні механізми реалізації правових наслідків порушення зобов'язань. І.Приленський констатує, що «вчені виділяють три форми цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань: відшкодування збитків, матеріальне відшкодування моральної шкоди, сплату неустойки» [197, с. 160].

За критерієм залежності від основного зобов'язання цивільно-правова відповідальність також поділяється на основну та акцесорну. Так, Сірко Р.Б. зауважує, що «зміст глави 51 ЦК України, що має назву «Відповідальність за порушення зобов'язань», і включеної в неї ст. 625 ЦК України не перешкоджає визнати окремими видами відповідальності за порушення цивільно-правових договорів стягнення суми індексації заборгованості по грошовому зобов'язанню відповідно до індексу інфляції і стягнення відсотків за прострочення виконання грошових зобов'язань, що передбачено згаданою статтею» [224, с. 23]. Водночас варто уточнити, що зазначені елементи фактично становлять складові збитків, адже індексація є грошовим виразом знецінення боргу, а проценти – формою компенсації втрат кредитора від прострочення.

У постанові від 7 квітня 2020 року у справі № 910/4590/19 (висновок у якій був підтриманий, зокрема, у постановах від 4 травня 2022 року у справі № 761/28949/17, від 19 липня 2023 року у справі № 910/16820/21), аналізуючи правову природу правовідносин, які виникають на підставі положень статті 625 ЦК України, Велика Палата Верховного Суду сформулювала висновок, який полягає у тому, що

«правила частини другої статті 625 ЦК України мають на меті компенсацію постраждалій стороні за рахунок правопорушника в певному заздалегідь визначеному розмірі (встановленому законом або договором) майнових втрат у спрощеному порівняно з відшкодуванням шкоди (зокрема, зі стягненням збитків) порядку. Стягнення інфляційних втрат і процентів річних, передбачених частиною другою статті 625 ЦК України, є способом компенсації майнових втрат кредитора, а не способом відшкодування шкоди. У наведеній постанові Велика Палата Верховного Суду також зробила висновок про те, що зобов'язання зі сплати інфляційних втрат та 3 % річних є акцесорним, додатковим до основного, залежить від основного зобов'язання і поділяє його долю. Відповідно й вимога про їх сплату є додатковою до основної вимоги, а поєднання цих вимог в одній справі не є обов'язковим» (п.43) [134].

Отже, частиною другою статті 625 ЦК України передбачено «акцесорну (додаткову) відповідальність боржника за прострочення виконання заздалегідь визначеного основного грошового зобов'язання, що полягає у компенсації боржником матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів у випадку неналежного виконання (прострочення) боржником зобов'язання» [113].

Висновки до Розділу I

З огляду на наведене, можна дійти наступних висновків, що стосуються цивільно-правової відповідальності, її особливостей та видів:

1. Встановлено, що цивільно-правова відповідальність являє собою складне комплексне правове явище, яке має дуалістичну природу, поєднуючи індивідуалізований підхід до правопорушника з реалізацією превентивної, компенсаційної та охоронної функцій.

2. Запропоновано авторське визначення цивільно-правової відповідальності, відповідно до якого, «цивільно-правова відповідальність – це передбачений нормами цивільного права правовий тягар майнового характеру, який покладається на правопорушника у випадку порушення ним як договірних, так і позадоговірних

цивільних обов'язків, має на меті компенсацію завданої шкоди, відновлення порушеного права, запобігання повторним порушенням, та реалізується шляхом застосування заходів, визначених законом або договором.».

3. Цивільно-правовій відповідальності притаманні наступні ознаки: 1) орієнтація на майнові та індивідуально визначені інтереси; 2) компенсаторно-відновлювальний характер; 3) нормативне закріплення як у законі, так і в договорі; 4) можливість перевищення розміру компенсації порівняно з фактичною шкодою шляхом застосування додаткових санкцій (неустойки, завдатку тощо), що надає їй превентивного значення; 5) реалізація охоронної функції, яка забезпечує потерпілому реальне право на захист здійснюється як у юрисдикційній формі, так і поза її межами; 6) ймовірність настання незалежно від наявності вини, якщо така можливість прямо передбачена договором або законом.

4. Умовами настання цивільно-правової відповідальності є саме склад правопорушення за одночасної наявності всіх його елементів: 1) наявність шкоди (яка по суті є результатом вчиненого правопорушення та може мати різні форми: майнову (збитки, завдані безпосередньо майну чи господарській діяльності особи) та немайнову (упущена вигода); 2) протиправна поведінка заподіювача шкоди (яку слід розуміти як активну дію, так і пасивну бездіяльність, що порушує норми закону чи договору та спричиняє завдання шкоди); 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і заподіяною шкодою (суть якого полягає у тому, що шкода має бути об'єктивним результатом поведінки заподіювача); 4) наявність вини особи, яка завдала шкоду (наявність якої визначає міру відповідальності та обсяг обов'язку відшкодувати завдану шкоду, якщо інше прямо не передбачено законом чи договором).

5. Позадовірня цивільно-правова відповідальність виникає у випадках порушення абсолютних прав чи охоронюваних законом інтересів незалежно від існування договірних зв'язків між сторонами, ключовими ознаками останньої є імперативність, майновий характер та спрямованість на компенсацію шкоди. Найбільш поширеним різновидом виступає деліктна відповідальність, що настає при завданні шкоди особі чи майну та характеризується ретроспективністю й

компенсаційною природою. Водночас позадоговірна відповідальність не обмежується лише деліктною, охоплюючи й інші випадки, що свідчить про її співвідношення з деліктною як родового та видових понять.

6. Договірна відповідальність у цивільному праві постає як санкція майнового характеру, що застосовується до сторони, яка порушила умови договору, та спрямована на захист позитивного договірного інтересу і компенсацію втрат потерпілої сторони. Виконуючи функцію відновлення порушених правовідносин і виступаючи механізмом покладання нових або додаткових обов'язків на правопорушника, її характерними ознаками є майновий зміст, відносність (відповідальність одного учасника перед іншим), відповідність розміру відшкодування заподіяній шкоді та рівність застосування санкцій до учасників майнового обороту за однотипні порушення.

7. Договірна та позадоговірна відповідальність мають різну правову природу й функціональне призначення, а саме: договірна виникає у межах відносних правовідносин, ґрунтується як на законі, так і на договорі та реалізується через комплекс санкцій, що доповнюють невиконане зобов'язання; позадоговірна ж постає в абсолютних правовідносинах, встановлюється виключно законом і формує новий обов'язок, спрямований на відшкодування шкоди. Таким чином, договірна відповідальність виконує роль інструмента забезпечення належного виконання договірних зобов'язань, тоді як позадоговірна – універсального механізму охорони прав та інтересів поза межами договірних зв'язків.

7. Інститут переддоговірної відповідальності виходить за межі класичних моделей договірної та деліктної відповідальності, позаяк така відповідальність виникає у зв'язку з недобросовісною поведінкою сторін під час переговорів, поєднуючи окремі елементи обох видів відповідальності та формує самостійну категорію, засновану на принципах добросовісності й розумності.

РОЗДІЛ II. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ (НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ)

2.1 Загальні засади звільнення від цивільно-правової відповідальності: поняття, генеза, підстави, розвиток

Інститут звільнення від цивільно-правової відповідальності є важливим структурним елементом системи цивільного права, адже він визначає межі застосування санкцій до учасників цивільного обороту, його розвиток зумовлений прагненням забезпечення балансу між інтересами кредитора та боржника, враховуючи ситуації, за умов об'єктивної неможливості виконання зобов'язання.

Задля належного дослідження категорії «звільнення від цивільно-правової відповідальності», варто перш за все, виокремити її від суміжних, та пов'язаних з нею категорій як «виключення відповідальності» та «обмеження відповідальності».

Так, на думку, О.Л. Стрельник, «в широкому значенні термін «виключення» необхідно розглядати як «недопущення наявності, виникнення юридичної відповідальності за певних умов», саме в такому значенні варто вести мову про «виключення юридичної відповідальності». Інакше кажучи, за певних умов юридична відповідальність є «неприпустимою», тобто не може настати взагалі. У вузькому значенні термін «виключення» може вживатися як припинення процесу реалізації правовідносин відповідальності шляхом роз'єднання із загальною системою (тобто із системою правовідносин, що виникають унаслідок порушення чийось прав). У такому значенні поняття «виключення юридичної відповідальності» наближається до поняття «звільнення від юридичної відповідальності»» [230, с. 8].

І.С. Андрієнко, С.С.Мирза та О.В. Церковна, аналізуючи співвідношення категорій «виключення відповідальності» та «звільнення від відповідальності» у кримінальному й адміністративному праві порівняно з цивільним, дійшли висновку, що у цивільному праві існує специфіка визначення підстав звільнення від відповідальності. Якщо у кримінальному та адміністративному праві можливо чітко розмежувати підстави виключення відповідальності та підстави звільнення від неї, то у цивільному праві здійснити таке розмежування стосовно всіх охоронних

правовідносин практично неможливо. Так, чіткому поділу підлягають підстави звільнення від відповідальності та підстави виключення відповідальності в договірних зобов'язаннях. На противагу цьому, «у деліктних зобов'язаннях з огляду на виконання ними важливої охоронної функції, яка зумовлена вимогами дотримання законності й забезпечення надійності цивільних правовідносин, відшкодування шкоди та відповідальність практично збігаються, що свідчить про тотожність категорій «звільнення від відповідальності» та «виключення відповідальності», адже сам факт завдання шкоди вже є правопорушенням з усіченим складом». Автори констатують, що у цивільному праві існує специфічний поділ підстав звільнення від відповідальності: у договірних зобов'язаннях він визначається як абсолютне звільнення, тоді як у деліктних зобов'язаннях застосовується поняття відносного звільнення від цивільної відповідальності. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду, як підкреслюють науковці охоплюють як загальні, так і специфічні правові категорії. До загальних належать необхідна оборона, крайня необхідність та непереборна сила – вони застосовуються не лише у цивільному, а й у кримінальному, адміністративному, трудовому та інших галузях права. Водночас казус (випадок) та умисел потерпілого мають вужче значення й використовуються переважно у цивільному праві [2, с. 101-102].

У свою чергу, О.О. Мельник розмежовує поняття звільнення та виключення відповідальності, наголошуючи на їхній відмінності. Виключення означає відсутність будь-яких підстав для виникнення відповідальності. Натомість звільнення від санкції розглядається як окремий випадок звільнення від відповідальності – частковий щодо загального, адже особа може бути позбавлена обов'язку нести санкцію лише після ухвалення відповідного рішення судом і за умови недотримання стягувачем встановлених строків виконавчого провадження [85, с. 123]. Таким чином, проаналізувавши наведене вище, можна дійти висновку, що цивільному праву притаманна насамперед категорія «звільнення від цивільно-правової відповідальності», яка у певних випадках вона зближується з категорією «виключення відповідальності», що зумовлено особливостями охоронних

правовідносин у цивільному праві. Отже, цивільне право поєднує обидві концепції, формуючи своєрідну «подвійну специфіку», яка, у свою чергу, не обмежується категоріями «звільнення чи виключення цивільно-правової відповідальності». Втім, задля дотримання усталеного тлумачення інституту цивільно-правової відповідальності коректніше говорити саме про «звільнення від відповідальності», адже ця категорія найбільш відповідає доктринальним підходам та практиці застосування норм цивільного права.

Для детальнішого розуміння сучасного інституту звільнення від цивільно-правової відповідальності доцільно звернутися до його історичного розвитку та генези. Аналіз еволюції цього інституту дозволяє простежити, як змінювалися підходи до визначення підстав звільнення, які фактори впливали на формування доктринальних концепцій та законодавчих норм, а також чому сьогоденне тлумачення поєднує як універсальні, так і специфічні для цивільного права елементи.

«У римському праві відповідальність була загальним наслідком невиконання (неналежного виконання) зобов'язання, хоча за певних обставин правопорушник міг бути звільнений від неї. Підставами звільнення від відповідальності римські юристи вважали випадок (*casus*) і непереборну силу (*vis maior*).

Випадок (*casus*) – це спеціальний правовий термін, який вказує на те, що загибель, пошкодження речі або інша неможливість виконання зобов'язання сталися без вини боржника. У разі відповідальності за *custodia* (особливий вид відповідальності за збереження речі) боржник не звільнявся від відповідальності за випадок.

Римські юристи розрізняли простий випадок від *casus maior* – *vis maior*, тобто, від непереборної сили, яку вони визначали як випадок невідворотний, якому неможливо протистояти – *casus cui resisti non potest*. Як непереборна сила розглядалися стихійні явища: землетрус, аварія корабля, повінь, напад розбійників. Непереборна сила звільняла боржника від відповідальності, якщо їй не передувала винна поведінка боржника. Як поняття *vis maior*, і всі тотожні визначення римського права передбачають можливість запобігання шкоди тими запобіжними заходами, які

вимагаються від добросовісного власника (*diligentia diligentis patris familias*); отже, боржник, який посиляється на непереборну силу, мав право і був зобов'язаний довести лише відсутність власної провини (необережності), тобто, що він не міг запобігти цій шкідливій події при необхідному від нього ступені обережності» [117, с. 139-140].

Водночас О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов вказують, що «випадок (*casus*) – це спеціальний правовий термін для позначення загибелі речі або іншої неможливості виконати зобов'язання без вини боржника. Іншими словами, це збіг обставин, за яких немає вини боржника, проте виконати зобов'язання неможливо. За загальним правилом за *casus* боржник відповідальності не ніс (за винятком капітанів кораблів, господарів заїжджих дворів і готелів). Джерела стверджують: «*casus a nullo praestatur*» – за випадок ніхто не відповідає. Нездоланна сила, непереборна сила (*vis major*) – дії стихійних сил природи, які неможливо ні передбачити, ні усунути. Загибель речі або інша неможливість виконання зобов'язання, що настала внаслідок дії нездоланної сили, звільняє боржника від відповідальності» [125, с. 92].

Є.М. Орач та Б.Й. Тищик зазначали, що «в цих випадках були деякі відхилення. Зокрема, в разі односторонніх зобов'язань, якщо предметом була індивідуально визначена річ, то боржник звільнявся від відповідальності. Якщо ж річ була визначена родовими ознаками, то навіть випадок чи непоборна сила не звільняли боржника від відповідальності, бо римляни вважали, що рід не гине» [115, с. 174-175].

О.О. Мельник, досліджуючи розвиток інституту звільнення від цивільної відповідальності, підкреслює його багатовікову еволюцію та різні доктринальні підходи у правових системах. Авторка виділяє, що «особливий інтерес становить положення римського права, згідно з яким відповідальність за умисне невиконання зобов'язання наставала завжди. Це правило мало імперативний характер і не могло бути усунене попередньою угодою сторін». Таким чином, римське право допускало звільнення від відповідальності у випадках непереборної сили чи випадку, але категорично забороняло усунення відповідальності за умисне порушення.

Науковиця констатує, що «внаслідок рецепції римського приватного права у континентальних системах було закріплено положення про звільнення боржника від відповідальності через дію непереборної сили. Сам термін «*force-majeure*» вперше з'явився у Французькому цивільному кодексі 1804 р. (ст. 1148), де зазначалося, що відсутні підстави для стягнення збитків, якщо боржник не міг виконати зобов'язання через форс-мажорні чи непередбачувані обставини. У праві Німеччини сформувався принцип, за яким неможливість виконання зобов'язання внаслідок непереборної сили виключає відповідальність боржника, якщо такі обставини настали після виникнення зобов'язання і не залежали від його волі».

На відміну від континентальної традиції, як вказує авторка, «англійське право тривалий час дотримувалося доктрини «абсолютної відповідальності»: особа, що уклала договір, мала виконати його за будь-яких умов». Цей принцип був закріплений у справі *Paradine vs Jane* (1647 р.). Водночас англійська практика допускала включення до договору спеціальних застережень, які могли звільнити від відповідальності або обмежити її. Таким чином, у загальному праві звільнення від відповідальності залежало від волі сторін і їх здатності передбачити можливі перешкоди [85, с. 46-49].

Розглядаючи питання рецепції римського права в середньовічному українському праві, слід враховувати специфіку цього процесу, що визначалася цивілізаційною орієнтованістю України та її геополітичним положенням і культурним становищем у системі «Схід» – «Захід». Приватне право формувалося на основі синтезу місцевого звичаєвого права, римських та візантійських традицій. Рецепція здійснювалася як безпосередньо (через католицький вплив), так і опосередковано – через німецьке, польське, литовське та візантійське право. Вплив римських правових ідей простежується у законопроектах XVIII–XIX ст., зокрема у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» та «Зібранні прав малоросійських».

Тривале перебування України у складі Російської імперії зумовило поширення римських правових ідей через російське законодавство. Проникнення римського права відбувалося двома шляхами – через церкву та світське право.

Розглядаючи питання рецепції римського права в СРСР (і УРСР), слід зазначити, що остання була фактично заблокована, оскільки радянська доктрина виходила з догмату про самотність радянського права. Пряма рецепція була заборонена, а дозволялася лише опосередкована – через використання європейських цивільних кодексів як зразків для законодавчих рішень. У результаті радянське цивільне законодавство закріплювало принцип втручання держави у приватні відносини, що визначало його сутність. Від самого початку радянська влада змінювала існуючу систему майнових відносин, активно застосовуючи правові засоби. Серед ключових положень слід згадати статтю 1 ЦК УРСР, яка визначала, що цивільні права охороняються законом, за винятком випадків їх здійснення всупереч соціально-господарському призначенню [116, с. 165-170].

Л.І. Ляшевська звертає увагу на те, що правова доктрина містить різні підходи до інтерпретації категорії «непереборна сила» як підстави звільнення від цивільної відповідальності; найбільш відомими серед них є суб'єктивна й об'єктивна концепції. Представники радянської цивілістики бачили підстави звільнення від цивільної відповідальності саме крізь призму цих двох підходів. Так, прихильники суб'єктивної теорії (Ю.Х.Калмиков, М.М. Агарков, О.С. Йоффе, К.М. Варшавський, та ін.) визначали непереборну силу як «подію, яку заподіювач шкоди не може передбачити чи усунути на певному рівні техніки, навіть уживаючи всіх можливих заходів попередження». Натомість об'єктивна теорія, яку розвивали Б.С. Антимонов С.І. Вільнянський, Д.М. Генкін, К.А. Флейшиц, К.І. Шварц та ін., виходила з «розмежування «випадку» і «непереборної сили» за допомогою причинних зв'язків, пояснюючи останню як наслідок зовнішніх надзвичайних і непередбачуваних чинників». Водночас на увагу заслуговує позиція А.М. Белякової, яка запропонувала поєднати зовнішній момент – для діяльності суб'єкта і внутрішній – «для шкоди, що заподіюється не діями цієї надзвичайної зовнішньої події безпосередньо, а діяльністю заподіювача (причинний зв'язок тут необхідний), який потрапив під вплив цієї зовнішньої надзвичайної події і тому заподіяв шкоду» [81, с. 113-114].

Цивілістика незалежної України та римське право перебувають у нестійкому динамічному зв'язку, що почав формуватися ще в СРСР у часи «перебудови» 1980-х

років. Саме тоді намітилися зміни, пов'язані з визнанням пріоритету «загальнолюдських цінностей»: суверенітету особи, права на приватну власність, свободи укладення договорів, що не суперечать моральності та не порушують прав інших суб'єктів, а також права вимагати від держави виконання її зобов'язань перед громадянами. Ці тенденції стали підґрунтям для розвитку сучасної української цивілістики, яка поєднує рецепцію класичних положень римського права з адаптацією до національних умов [115, с. 170-171].

Після тезисного огляду генези інституту звільнення від цивільно-правової відповідальності – від римського права, де вже простежувались перші підходи до розмежування випадку та непереборної сили до радянської цивілістики, яка надала цьому інституту більш системного доктринального обґрунтування, логічним є перехід до сучасного етапу його розвитку. Сучасний інститут звільнення від відповідальності, закріплений у чинному цивільному законодавстві України буде розглянуто нижче.

В.Д. Примаєв вказує на те, що «невід'ємною складовою інституту цивільно-правової відповідальності є субінститут звільнення від неї, який являє собою взаємопов'язану систему правових норм, що визначають коло чинників (фактичних обставин), за наявності яких виключається чи обмежується можливість застосування або примусової реалізації тих чи інших компенсаційно-майнових санкцій, які кваліфікуються як конкретні заходи цивільної відповідальності». Автор зазначає, що «звільнення від цивільно-правової відповідальності зумовлюють юридичні факти і правові характеристики, які, попри порушення прав кредитора, засвідчують відсутність принаймні однієї з нормативних, правосуб'єктних, юридико-фактичних, процесуальних підстав, об'єктивних або суб'єктивної умови відповідальності боржника. При цьому правового значення набуває або спеціальна, відмінна від загального порядку застосування конкретної санкції, юридична кваліфікація поведінки безпосереднього правопорушника і зобов'язаної особи (а подеколи і кредитора), наслідків їхніх дій чи бездіяльності або наявності спеціально визначених законодавцем юридичних фактів. Обставини, що зумовлюють повне або часткове

звільнення від цивільно-правової відповідальності, можуть бути прямо закріплені в законодавстві чи узгоджені в договорі»[200, с. 64-65].

Так, під підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності слід розуміти ті обставини, з якими закон або договір пов'язує звільнення від застосування до особи заходів впливу за вчинене правопорушення

Стаття 617 Цивільного кодексу України встановлює дві основні підстави звільнення особи, яка порушила зобов'язання, від відповідальності. Такими обставинами є випадок та непереборна сила [257].

Щодо випадку (казусу): О.А.Журавель вказує, що юридичний казус характеризується тим, що особа не спроможна передбачити настання шкідливих наслідків від свого діяння. Автор розділяє казус на два види: казус, що викликає певні юридичні наслідки, та казус, що виключає виникнення юридичних наслідків. [53, с. 245].

Так, «випадок (казус) – це обставина, яка свідчить про відсутність вини будь-кого з учасників зобов'язання, а не взагалі про відсутність будь-якої вини у заподіянні шкоди. Не вважається, наприклад, випадком недодержання контрагентом своїх зобов'язань за відсутності на ринку необхідних для виконання зобов'язань товарів. Випадки відповідальності при винятковому заподіянні шкоди можуть бути передбачені законом або договором» [234, с. 45-46].

Г.А. Терещук зазначає, що «випадок (казус) характеризується суб'єктивною непередбаченістю: якби особа знала про можливість настання випадку, вона могла б запобігти шкоді. Передбачення можливості настання шкідливого результату внаслідок впливу випадку, на відміну від необережного заподіяння шкоди, не є обов'язком правопорушника. Саме тому внаслідок необережної (винної) поведінки особа відповідає за настання шкідливого результату, а при випадковому (безвинному) заподіянні шкоди особа за загальним правилом від відповідальності звільняється» [231, с. 101-102].

Випадком (казусом) (ст. 617 ЦК України) можна «визнати обставину, яку не можна передбачити, а тому – запобігти в певній ситуації. Якщо непереборна сила є невідворотною внаслідок своєї надзвичайності, невідконтрольності, то випадок є

невідворотним тому, що його не можна передбачити. Якби особа знала заздалегідь про цю обставину, її наслідків можна було б уникнути» [235, с. 57-58].

Як зазначає О.Г.Очиченко, визначаючи випадок як підставу звільнення від відповідальності, слід брати до уваги кілька аспектів. По-перше, характер діяльності боржника, адже її специфіка та складність впливають на ймовірність виникнення неможливості виконання зобов'язання. По-друге, поведінковий момент, що полягає в оцінці належності заходів, ужитих суб'єктом для виконання чи запобігання негативним наслідкам. По-третє, психологічний критерій, який вимагає доведення належної обачності та турботливості з боку порушника. [119, с. 351].

О.В. Церковна підкреслює, що «під випадком *«casus»* у практиці розуміються будь-які діяння, не викликані чийось наміром або необережністю, тобто відсутність вини порушника. Випадковою можна визнати обставину, яку не можна передбачити та попередити при застосуванні обов'язкової для боржника обачності, хоча вона могла б бути передбачена та попереджена, якби боржник поставився до свого зобов'язання з більшою обачністю, ніж та, до якої він був зобов'язаний, або якщо на місці боржника була б інша особа» [247, с. 83].

С.Д.Гринько підкреслює, у вузькому розумінні, поняття «випадок» застосовувалося для позначення одного із видів випадкового завдання шкоди – простого випадку. Римські юристи вже розрізняли простий випадок (*casus*) і непереборний випадок (*casus major*). Авторка вказує на те, що означений розподіл знайшов своє відображення й у сучасному цивільному законодавстві України, яке відповідно до ч. 1 ст. 617 ЦК України також розрізняє простий випадок (казус) та непереборний випадок (непереборну силу). Простому випадку притаманні такі ознаки: 1) є обставиною, яку можна було перебороти за інших умов, тобто об'єктивно відвотною; 2) відсутня вина завдавача шкоди, хоча він міг передбачити її завдання; 3) є підставою для звільнення від відповідальності боржника (обов'язку відшкодувати завдану шкоду); 4) є причинним зв'язком (внутрішнім) між діяльністю завдавача шкоди та шкідливим наслідком.

Науковиця відзначає, що у цивільно-правовій науці простий випадок (казус) розглядається як підстава звільнення від відповідальності, проте дискусія точиться

навколо його ознак, що знайшло вираження у суб'єктивній та об'єктивній теоріях. Так, прихильник суб'єктивної концепції О.Г. Братель відніс до таких рис наступне: 1) сукупність внутрішнього (суб'єктивний випадок) та зовнішнього (обставини непереборної сили) змісту; 2) суб'єктивний чинник (правовий випадок), який виражається у внутрішньому ставленні особи до власних дій, за якого вона не знала й не мала знати, не могла передбачити та не усвідомлювала можливості настання несприятливих наслідків; 3) об'єктивний чинник (непереборність) означає наявність обставини чи факту, якому особа не спроможна була запобігти навіть за умови належної уважності та старанності.

У свою чергу, прихильники об'єктивної теорії простого випадку характеризували випадок як завжди непередбачуваний і відповідно неусвідомлений особою, тому вони його вважали об'єктивним випадком, як і непереборну силу. Дослідниця (С.Д.Гринько) є прибічницею об'єктивної доктрини розуміння простого випадку, за якої випадок (казус) у цивільному праві характеризується як непередбачувана та неусвідомлена для суб'єкта обставина: він не може бути передбачуваним, адже якщо особа здатна передбачити його настання, то водночас вона передбачає і створення загрози завдання шкоди; він не може бути усвідомленим, оскільки наявність в особи можливості відвернути наслідки, але її невикористання, означає наявність вини особи, тому виникають деліктні зобов'язання. Зробивши висновки авторка відзначає, що «випадок (казус) це обставина, об'єктивно відворотна, що не може бути відвернута лише завдавачем шкоди, яка звільняє його від відповідальності за умови, що останній не передбачав і не усвідомлював її настання. Обов'язковими ознаками випадку є: а) непередбаченість його настання; б) неусвідомленість для суб'єкта; в) неможливість відвернення настання події для конкретного суб'єкта, а не для всіх суб'єктів взагалі» [37, с. 240-243].

Отже, можемо зробити висновок, що «випадок» («казус») у цивільному праві розглядається як обставина, що характеризується відсутністю вини боржника, суб'єктивною непередбачуваністю наслідків та невідворотністю, яка проявляється через неможливість його передбачення. У доктрині «випадок» тлумачиться як

«антипод вині», тобто ситуація, коли боржник діяв із належною обачністю та турботливістю, але все ж не мав змоги запобігти шкоді.

Дослідження практики Верховного Суду демонструє, що застосування категорії «випадок» як самостійної підстави для звільнення від цивільної відповідальності відбувається досить рідко. Судова практика касаційних судів зосереджена на інституті непереборної сили, тоді як «випадок» як підстава звільнення від відповідальності залишається доктринальною і легальною категорією.

У контексті дослідження казусу (випадку) як підстави для звільнення від відповідальності заслуговує на увагу дослідження, підготовлене Секретаріатом Комісії міжнародного права (International Law Commission, ILC) (Витяг із Щорічника Комісії міжнародного права: 1978 рік, том II), зміст параграфів 17–19 (d) якого свідчить, що у зарубіжній практиці активно протягом тривалого періоду часу обговорювалось питання про те, чи є терміни «*force majeure*» (форс-мажор) та «*fortuitous event*» (казус (випадок)) синонімами.

Так, на думку переважної більшості фахівців із римського права, різниця між «*force majeure*» (*vis major*) та «*fortuitous event*» (*casus*) полягає у тому, що обставини *force majeure* є не лише непередбачуваними, але й неминучими або непереборними (*vis cui resisti non potest*), тобто жодна людська сила не може бути протиставлена таким обставинам.

Вказане дослідження акцентує увагу на тому, що у цивілістичній доктрині, з огляду на сучасні кодекси, сформувалися два підходи, за яких в одних статтях застосовують термін «*force majeure*», а в інших – «*fortuitous event*», або навіть використовують обидва поняття одночасно. Прихильники першого підходу вважають, що розмежування більше не діє або не має значення для сучасного права; прибічники іншого наполягають на його збереженні.

У рамках зазначеної (другої) концепції виокремлюють два підходи залежно від критеріїв розмежування: 1) «суб'єктивний» і близький до позиції римських юристів, виходить із критеріїв непередбачуваності та неминучості. Згідно з ним, «*fortuitous event*» – це подія, яку неможливо було передбачити, але яка, у разі

передбачення, могла бути відвернена; натомість *force majeure* – це подія, яка навіть у випадку передбачення залишалася б неминучою; 2) «об’єктивний», виходить із внутрішнього чи зовнішнього походження перешкоди для виконання зобов’язання. Відповідно до нього, «*fortuitous event*» – це подія, що виникає всередині кола осіб, пов’язаних із виконанням зобов’язання, тоді як *force majeure* – це подія зовнішнього характеру, яка супроводжується настільки потужним впливом, що об’єктивно не може розглядатися як звичайний випадковий інцидент, очікуваний при звичайному перебігу життя.

Деякі автори порушують питання про можливість диференціації у міжнародному праві понять «*force majeure*» та «*fortuitous event*», пов’язуючи критерій «неминучості» чи «непереборності» з *force majeure*, а критерій «непередбачуваності» з «*fortuitous event*»; на противагу їм, інші застосовують обидва терміни, не розмежовуючи їх. Водночас таке розмежування не зумовлює різних юридичних наслідків: і «*force majeure*» (у вузькому значенні), і «*fortuitous event*» визнаються обставинами, що виключають протиправність або звільняють від відповідальності у сфері міжнародної відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння.

Таким чином, у міжнародній правовій практиці та доктрині термін «*force majeure*» зазвичай використовується у широкому значенні (*lato sensu*), охоплюючи як *force majeure* (у вузькому значенні – *stricto sensu*), так і «*fortuitous event*». Водночас, як свідчить вищезазначене дослідження у практиці держав та міжнародних судових рішеннях трапляються випадки, коли робиться пряме посилення на «*fortuitous event*» або коли він відмежовується від інших випадків «*force majeure*» [276].

Щодо обставин непереборної сили (форс-мажору). Передусім слід зазначити, що цивільне законодавство оперує дефініцією «обставини непереборної сили», тоді як спеціальне законодавство, зокрема Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні», використовує термін «форс-мажорні обставини» («обставини непереборної сили»). Для забезпечення наукової точності співвідношення

зазначених понять («форс-мажорні обставини»/«обставини непереборної сили») буде розкрито в наступному розділі.

У постанові Верховного Суду від 17 липня 2019 року у справі №372/1891/17 зазначено, що «частиною другою статті 1166 ЦК України передбачено, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Вказаною нормою встановлено презумпцію вини завдавача шкоди, згідно з якою особа, яка завдала шкоду, буде вважатися винною, якщо вона сама не доведе відсутність своєї вини, а саме у зв'язку із наявністю вини іншої особи або у зв'язку із дією об'єктивних обставин» [166].

В українському законодавстві поняття непереборної сили тлумачиться як надзвичайні та невідворотні обставини, що виникають у конкретних умовах здійснення діяльності (ч. 1 ст. 263 ЦК України). Пунктом першим частини першої статті 263 Цивільного кодексу України, яким врегульовано питання зупинення строків позовної давності, визначає, що «її перебіг припиняється у випадку, коли пред'явленню позову перешкоджає надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила)» [257]. Таким чином, вказана норма фактично окреслює ключові характеристики обставин непереборної сили, підкреслюючи їхню винятковість та неможливість уникнення у відповідних умовах.

На думку І.С. Продаєвич, у цивільному праві України форс-мажор (непереборна сила) розуміється як «невідворотна та надзвичайна подія, якій неможливо запобігти за конкретних умов. Така обставина звільняє сторону від матеріальної відповідальності за невиконання зобов'язання чи заподіяну шкоду, а також призводить до зупинення перебігу строку позовної давності» [208, с. 639-640]. Поняття непереборної сили охоплює лише специфічний перелік виняткових, непередбачуваних та невідворотних ситуацій, що мають переважно природний характер (землетруси, повені, урагани), а також найбільш радикальні суспільні явища – військові конфлікти, революції, заколоти [36, с. 691-692].

У науковій літературі наголошується, що розкриття сутності поняття «непереборна сила» потребує врахування двох аспектів: зовнішнього – який стосується діяльності суб'єкта (наприклад, повінь, удар блискавки, військові дії

тощо), та внутрішнього – коли шкода виникає не безпосередньо від дії надзвичайної події, а внаслідок діяльності особи, яка опинилася під її впливом, що зумовлює необхідність встановлення причинного зв'язку. Окрім іншого, наголошується, що кваліфікаційними ознаками непереборної сили є її надзвичайний характер та невідворотність за конкретних умов [256, с. 508].

І.С. Канзафарова та С.С. Драганов, при аналізі кваліфікуючих ознак обставин непереборної сили, до істотних ознак непереборної сили відносять: зовнішній характер стосовно діяльності відповідальної особи, надзвичайність обставини, а також невідворотні наслідки обставини. У свою чергу, істотні ознаки, за словами авторів, характеризуються «додатковими критеріями, які можуть бути як обов'язковими (необхідними), так і необов'язковими (факультативними). Сукупність істотних ознак з додатковими критеріями, як зазначають науковці, дозволяють відмежувати непереборну силу від випадку». Автори вказують, що «ознака зовнішнього характеру є обов'язковою для характеристики поняття непереборної сили, оскільки непереборна сила завжди, на відміну від випадку, є обставиною зовнішньою стосовно діяльності відповідальної особи». Зовнішній характер непереборної сили характеризується відсутністю причинного зв'язку між виникненням непереборної сили та діяльністю особи (боржника), тобто причини виникнення таких обставин перебувають поза сферою діяльності такої особи і зумовлені іншими причинами.

Стосовно ознаки надзвичайності, дослідники наголошують на тому, що «непереборна сила завжди об'єктивно надзвичайна. Тобто обставина нетипова, неординарна не тому, що такою її вважає даний суб'єкт, а через об'єктивне розуміння надзвичайності взагалі, поза всякою залежністю від суб'єктивного ставлення до даної обставини». Автори дійшли висновку, що надзвичайність – це, в першу чергу, нетиповість, характерна або для самого явища, або для його наслідків.

У свою чергу, ознака надзвичайності характеризується факультативним критерієм (факультативність свідчить про те, що не у всіх випадках вказаний критерій може слугувати обов'язковою характеристикою надзвичайності обставин непереборної сили) – непередбачуваності.

Щодо критерію невідворотності як істотної ознаки непереборної сили, науковці вказують, що він, так само як і ознака надзвичайності, характеризується наявністю обов'язкового критерію – об'єктивності, оскільки непереборна сила об'єктивно невідворотна незалежно від її передбачуваності. При аналізі непередбачуваності (не є самостійною ознакою непереборної сили) на особливу увагу заслуговує часовий аспект даної ознаки, оскільки остання виступає лише свідченням невідворотності.

Автори виснують, про те, що «під непереборною силою слід розуміти обставини, що характеризуються надзвичайним, невідворотним та зовнішнім щодо діяльності відповідального суб'єкта характером, які унеможливають повне або часткове виконання покладених на нього обов'язків» [61, с. 10-12].

Ознака обставин непереборної сили як надзвичайність може тлумачитися як «неординарна обставина, а дещо таке, що виходить за межі буденного, а тому спричинює певні труднощі для сторін» [217, с. 134].

Стосовно ознаки невідворотності слід зазначити, що вона відсутня у випадках, коли існувала реальна можливість запобігти шкідливим наслідкам. Якщо особа, зобов'язана вжити відповідних заходів, цього не зробила, вона повинна нести цивільно-правову відповідальність за бездіяльність, яка спричинила шкоду, адже можливість уникнути негативного впливу була [106, с. 124].

Ю. В. Кривенко, систематизуючи традиційні для теорії цивільного права та практики обставини непереборної сили, структурувала їх за підставами: «1) природні явища, що мають стихійний характер (епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання й зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо); 2) надзвичайні (екстремальні) ситуації в громадському житті (загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи, але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, воєнні дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада,

революція, заколот, повстання, масові заворушення, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух); 3) заборонні дії (акти) держави (запровадження комендантської години, карантину, установленого Кабінетом Міністрів України, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень й актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту / імпорту тощо)» [76, с. 639-640].

Принагідно слід зауважити, що наведений перелік не є вичерпним, оскільки обставини непереборної сили як підстави звільнення від цивільної відповідальності можуть бути розширені, зокрема, самими сторонами договірних відносин.

К.В.Мирось пропонує додатково класифікацію за тривалістю впливу на: «1) короткострокові (локальні аварії, обмеження на декілька днів чи тижнів); 2) довгострокові (збройні конфлікти, тривалі економічні санкції, пандемії). Автор вказує, що з юридичної точки зору важливо те, що характер такої обставини (форс-мажорної) – правомірна (карантин, рішення уряду) чи неправомірна (вторгнення, диверсія) – не впливає на її сприйняття як підстави звільнення від відповідальності» [91, с. 66].

Таким чином, узагальнивши ознаки обставин непереборної сили можна дійти висновку, що їх визначають наступні властивості: 1) це завжди подія зовнішнього характеру стосовно сфери діяльності зобов'язаної особи; 2) винятковий характер непереборної сили не залежить від її передбачуваності; 3) наслідки такої дії є невідворотними не лише для конкретного правопорушника, а й для інших суб'єктів, які здійснюють аналогічну діяльність за подібних умов. Отже, непереборна сила – це подія, наслідкам якої не можуть протидіяти за даних обставин жодні інші учасники сучасного цивільного обігу [212, с. 164].

Підсумувавши вищенаведене, можна дійти висновку, що обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини) – це зовнішні події, які походять із зовнішнього середовища, є непередбачуваними, тобто не властиві нормальному плину життя та невідворотними, адже навіть за умови використання усього арсеналу

наявних засобів, достатньої проінформованості про наслідки, а також вжиття всіх заходів, настання несприятливих наслідків є неминучим.

На увагу заслуговує також зіставлення, здійснене О.О.Мельник, категорій «випадку» та «обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин)» у її працях. Так, співвіднесення вказаних інститутів, запропоноване науковицею можна впорядкувати наступним чином: 1) у філософському вимірі: випадок (казус) є суб'єктивним, адже він підлягає протиставленню вині як суб'єктивному поняттю; обставини непереборної сили становлять «результат зовнішнього впливу, що спричиняє появу нетипових одиничних явищ»; 2) за джерелом виникнення такої обставини: «випадок являє собою внутрішню обставину відносно шкоди, яку завдає діяльність особи, натомість обставина непереборної сили становить зовнішню подію відносно сфери діяльності зобов'язаної особи»; 3) за наслідками дії відповідних обставин: обставини непереборної сили характеризуються невідворотністю наслідків для суб'єктів з однаковим родом та умовами діяльності; при настанні випадку, невідворотність залежить від можливостей відповідного суб'єкта; 4) щодо характеру невідворотності: обставини непереборної сили мають ознаку об'єктивності, та є зовнішньою подією, яку за наявності всіх доступних технічних (або інших) засобів відвернути неможливо. Крім того, сторонами договірних відносин може бути урегульовано, що під визначення «обставин непереборної сили» підпадають об'єктивні події, яким не приманні характеристики невідворотності та надзвичайності; в той час, випадок проявляється у суб'єктивній невідворотності, тобто конкретна особа не здатна запобігти цій події, навіть за наявності відповідних заходів; 5) за видом невідворотності: випадку властива суб'єктивна невідворотність, яка проявляється у неможливості передбачити настання відповідних обставин наперед, тобто випадок «є непередбачуваним через його непередбачуваність певним суб'єктом»; обставинам непереборної сили характерна об'єктивна невідворотність, яка проявляється у неможливості запобігання відповідним суб'єктом можливих наслідків за умови обізнаності про ймовірні результати власної поведінки. Авторка ідентифікує форс-мажор (непереборну силу) як «різновид випадку, що характеризується об'єктивністю щодо сфери діяльності зобов'язаної

особи, надзвичайним характером події, наслідки якої невідворотні не тільки для даного правопорушника, а й для інших осіб, однотипних за родом і умовами діяльності» [85, с. 83-86].

З позицією дослідниці стосовно кваліфікації обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин) як різновиду випадку погодитись не можемо, адже попри наявність спільних рис у вказаних категоріях (відсутність вини заподіювача шкоди та як наслідок можливість застосування інституту звільнення від відповідальності), суб'єктивний критерій, який становить ядро категорії випадку (казусу) не може бути застосовним у разі виникнення та існування обставин непереборної сили. За іншого суб'єктного складу (заподіювача шкоди), ситуація випадку могла б не виникнути. Масштаб дії та фактори виникнення обставин непереборної сили, за відсутності можливості їх передбачення та відвернення, а також вжиття заходів спрямованих на її відвернення, свідчить про автономність та паралельне існування випадку та обставин непереборної сили, позаяк спектр дії випадку зумовлений та обмежений діяльністю відповідної особи. Обставини непереборної сили, на відміну від випадку не можуть бути усунуті зусиллями однієї особи. Крім того, якщо випадок має потенціал до можливого уникнення його настання за умови іншого суб'єктного складу у запропонованій ситуації, то обставини непереборної сили такої можливості не передбачають.

Серед підстав звільнення від цивільної відповідальності, окрім основних, регламентованих статтею 617 ЦК України, також виділяють умисел потерпілого, провину кредитора, необхідну оборону та крайню необхідність.

Щодо умислу потерпілого: у цивільному законодавстві такі підстави вбачаються у статтях 1193 ЦК України, відповідно до якої «шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується (частина 1)». «Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, - також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом» (частина 2 статті 1193) [257].

О.В. Церковна стверджує, що «вина потерпілого – це психологічне ставлення потерпілого до своєї поведінки, яка, порушуючи норми об'єктивного права, тягне застосування певної санкції, що проявляється в зменшенні чи у позбавленні потерпілого права на відшкодування». У разі завдання шкоди враховується тільки умисел та груба необережність потерпілого як різні форми вини. Умисел, за словами науковиці, являє собою «психічне відношення особи до своїх протиправних дій та їх наслідків, що проявляється в передбаченні негативних наслідків протиправної поведінки і бажанні або свідомому допущенні його настання, основною психологічною характеристикою якого є намір здійснення протиправного діяння»; необережність, у свою чергу, «є легшою формою вини та визначається як відношення особи до своєї поведінки, яке характеризується відсутністю належної уважності, турботливості й передбачуваності. Основною психологічною характеристикою необережності є недостатність інтелектуальної та вольової активності правопорушника».

Авторка досліджуючи умисел потерпілого як підставу звільнення від цивільної відповідальності зауважує, що стаття 1193 ЦК України містить два можливих варіанти прояву грубої неухважності з боку потерпілого: «1) наявність грубої необережності потерпілого з одночасною відсутністю вини особи, яка завдала шкоди, у разі настання відповідальності незалежно від вини; 2) має місце як груба необережність потерпілого, так і вина особи, яка завдала шкоди» [248, с. 64-68]. Умисел потерпілого явля собою, зокрема, таку його протиправну поведінку, його неправомірну поведінку, коли він не лише усвідомлює можливість настання несприятливого результату, але й прагне його або свідомо допускає його виникнення (наприклад, самогубство) [190].

На увагу заслуговує дослідження умислу потерпілого у практиці Верховного Суду (в контексті заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки), зокрема у постанові від 21 квітня 2021 року у справі № 450/4163/18, де Суд зазначив, що «особливістю відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки (крім випадку відшкодування шкоди, завданої внаслідок взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки), є те, що володілець такого джерела зобов'язаний

відшкодувати завдану шкоду незалежно від його вини. Разом із цим, відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, має свої межі, за якими відповідальність виключається. До них належать непереборна сила та умисел потерпілого. Обов'язок доведення умислу потерпілого або наявності непереборної сили законом покладається також на володільця джерела підвищеної небезпеки, оскільки діє цивільно-правова презумпція заподіювача шкоди. Одночасно чинне законодавство не передбачає такої підстави для звільнення від відповідальності в частині відшкодування моральної шкоди власника джерела підвищеної небезпеки, як вина потерпілого» [190]. Тобто, умисел потерпілого може слугувати підставою для звільнення від цивільної відповідальності виключно у контексті майнової шкоди, тоді як моральна шкода підлягає відшкодуванню власником джерела підвищеної небезпеки за умови її доведення, без обмеження поведінки потерпілої особи, навіть у випадку, якщо останній діяв винно.

Щодо провину кредитора: частинами 1,4 статті 612 ЦК України унормовано, що «кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи впливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку; прострочення боржника не настає, якщо зобов'язання не може бути виконане внаслідок прострочення кредитора»; частиною 4 статті 613 ЦК України, встановлено, що «боржник за грошовим зобов'язанням не сплачує проценти за час прострочення кредитора» [257]. Верховний Суд у постанові від 10 липня 2024 року у справі № 910/9204/23 вказав, що «прострочення кредитора настає виключно внаслідок не вчинення ним дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи впливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку» (п. 37) [168]. Тобто, прострочення кредитора може кваліфікуватись як підстава звільнення від правової відповідальності, якщо дія чи бездіяльність кредитора спричинили неможливість виконання боржником свого обов'язку.

Щодо необхідної оборони та крайньої необхідності: у науковій доктрині переважає підхід, відповідно до якого категорія «самозахист» ототожнюється з діями, що здійснюються у стані необхідної оборони та крайньої необхідності. Так, стаття 19 ЦК України закріплює, що «особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства» [257].

Самозахист, на думку, О.П. Печеного охоплює комплекс заходів впливу на порушника права, які є: ««традиційними», наприклад дії, вчинені в стані необхідної оборони, крайньої необхідності; «новими» способами захисту, а саме: припинення дій, що порушують суб'єктивне право; відновлення становища, яке існувало до порушення права; одностороння відмова від виконання зобов'язання. Науковцем зацентовано увагу на тому, що носій права здатен застосувати такі заходи, як відмова від виконання абсолютно недійсною угоди, право утримання в зобов'язальних правовідносинах» [123, с. 62].

О.В. Горецький визначає «самозахист», як вчинення уповноваженою особою дозволених законом дій фактичного порядку, спрямованих на охорону його особистих чи майнових прав та інтересів. Автор є прихильником теорії за якої такий захист цивільних прав (самозахист) здійснюється лише у позадоговірних відносинах [33, с. 16]. Частково поділяємо думку вченого, позаяк вважаємо, що самозахист може поширюватися і на договірні відносини, де сторони мають право урегулювати відповідні механізми положеннями договору, наприклад притримання речі кредитором до виконання боржником обов'язку.

Заходи самозахисту, як зазначає Ч.Н.Азімов, відсутність у цивільному законодавстві спеціальних норм щодо заходів самозахисту пояснюється їх однопорядковим характером із діями, що регулюються кримінальним правом, а

також неможливістю врахування всіх конкретних обставин, які зумовлюють застосування оборони чи крайньої необхідності [1, с. 136-137].

За змістом абз. 1, 2 ч. 1 ст. 1171 ЦК України, «школа, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла» [257].

Попова С.О. виокремлює наступні характеристики крайньої необхідності відповідно до цивільного законодавства як: «1) особі було завдано шкоду, тобто є правопорушник і потерпілий; 2) дії правопорушника були спрямовані на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи; 3) небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами, а, отже, не можливо було відвернути, не завдавши шкоди; 4) шкода відшкодовується особою, яка цю шкоду завдала». Щодо реалізації останнього пункту, за словами авторки, яка доповнюється абз. 2. ч. 1 ст. 1171 ЦК України, то перш за все, «для відшкодування шкоди потерпіла особа спочатку звертається з вимогою про компенсацію до особи, яка діяла у стані крайньої необхідності, за присутності у неї виключно позитивних намірів, і надалі правопорушник, у цьому контексті, звертається до особи, інтереси якої він захищав і відвертав більшу шкоду, яка могла бути завдана» [130, с.211-212]. І.О. Дзера дійшла висновку про «збіг як редакційний, так і змістовний поняття стану крайньої необхідності в ЦК України і КК України, за винятком передбаченого в КК України застереження про те, що такий стан може вважатися правомірним, якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Подібне застереження, на думку авторки, може бути корисним і під час розгляду цивільних справ, а тому воно заслуговує на введення його до ч. 1 ст. 1171 ЦКУ, за аналогією структурної побудови ст. 1167 ЦКУ, яка передбачає відсутність обов'язку з компенсації шкоди, у випадку реалізації право на самозахист від протиправних посягань, у стані необхідної оборони за умови якщо межі захисту не були перевищені» [45, с. 24].

Відповідно до ч. 1 ст. 1169 ЦКУ «школа, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, зокрема у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується» [257]. Так, серед рис необхідної оборони, які дозволяють її відмежовувати від крайньої необхідності О.А. Волков розрізняє: 1) як правило, шкода, завдана при необхідній обороні, не підлягає відшкодуванню; напротивагу, шкода, завдана при крайній необхідності, навпаки, відшкодовується; 2) за необхідної оборони джерелом небезпеки виступає людина; у випадку крайньої необхідності виток небезпеки не мають істотного значення; 3) у випадку необхідної оборони шкода заподіюється особі, від якої походить небезпека; натомість при крайній необхідності шкода може бути спрямована й на інших осіб; 4) у разі необхідної оборони відшкодування шкоди (за наявності відповідного обов'язку) покладається на того, хто її заподіяв, або на особу, що вчинила неправомірні дії; при крайній необхідності існує кілька можливих варіантів визначення суб'єкта, на якого покладається обов'язок компенсувати завдану шкоду. [28, с. 11].

Щодо розглянутих вище інститутів крайньої необхідності та необхідної оборони, варто погодитись з І.С. Канзафаровою, яка слушно вказує, що вони є інститутами кримінального права, а в цивільному праві застосовуються за аналогією закону. Авторка слушно виділяє серед умов звільнення від відповідальності у цивільному праві України лише випадок, дію непереборної сили, а також ситуацію, коли відповідальність не настає з огляду на вину кредитора та відсутність вини боржника [58, с. 218, 230]. У цій частині вважаємо за необхідне погодитись із дослідницею, позаяк хрестоматійними підставами звільнення від відповідальності за цивільним законодавством України все ж таки є виняток, обставини непереборної сили; вина кредитора, є на нашу думку, логічною підставою для відсутності у боржника відповідальності; крайня необхідність та необхідна оборона є запозиченими інститутами, та застосовуються у виняткових випадках за аналогією закону.

Аналіз інституту звільнення від цивільної відповідальності, дозволяє дійти висновків, що підстави звільнення від відповідальності варіюються залежно від виду відповідальності.

Слушним є зауваження О.В.Церковної, яка акцентує увагу на існуванні у цивільному праві специфічної класифікації підстав звільнення від відповідальності, яку пропонується умовно позначити як абсолютне звільнення (у сфері договірних зобов'язань) та відносне звільнення від цивільно-правової відповідальності (у сфері деліктних зобов'язань) [247, с.96].

Так, до підстав звільнення від деліктної відповідальності варто віднести наступне:

- казус (випадок) – це заподіяння шкоди без умислу чи необачності, тобто у ситуації, коли особа не знала, не могла і не повинна була знати про можливість настання негативного результату;
- непереборна сила – це подія, яка за певних умов є об'єктивно невідворотною не лише для конкретного заподіювача шкоди, а й для інших осіб з огляду на досягнутий рівень розвитку науки і техніки; це надзвичайне явище, яке не може бути передбачене заподіювачем шкоди та завжди має зовнішній характер стосовно його діяльності;
- умисел потерпілого, під яким слід розуміти «усвідомлене бажання особи заподіяти шкоду. При цьому особа повинна розуміти значення своїх дій та мати змогу керувати ними». Подібні правові висновки висловлені Верховним Судом у постановках: від 05 червня 2019 року у справі №466/4412/15-ц (провадження № 61-37654св18); від 15 серпня 2019 року у справі № 756/16649/13-ц (провадження № 61-26702св18); від 02 жовтня 2019 року у справі № 447/2438/16-ц (провадження № 61-26195св18); від 11 грудня 2019 року у справі № 601/1304/15-ц (провадження № 61-33216св18) [169, с.96].

Більше того, «умисел потерпілого не є безумовною підставою звільнення від деліктної відповідальності, оскільки згідно з ч. 3 ст. 1193 ЦК, вина потерпілого не враховується у разі: а) відшкодуванні додаткових витрат при відшкодуванні шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я (зумовлених потребою

посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо) (ч. 1 ст. 1195 ЦК); б) відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника (ст. 1200 ЦК); в) відшкодування витрат на поховання (ст. 1201 ЦК); г) якщо потерпілим є малолітня або недієздатна особа» [229, с.313-314].

Водночас дослідження підстав звільнення від договірної відповідальності становитиме предмет наступного розділу.

2.2 Правова природа звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань: доктринальне визначення змісту категорії «неможливість виконання зобов'язань»

Основний принцип договірного права відомий ще з римських часів «*Pacta sunt servanda*» (договори повинні виконуватись) означає, що сторони повинні беззаперечно виконати те, про що домовилися. Однак, з часом цей принцип був доповнений іншим важливим принципом – «*rebus sic stantibus*» (якщо обставини залишаються без змін).

Цивільне законодавство України встановлює загальні умови виконання зобов'язань, що полягають у їх належному здійсненні відповідно до положень договору та вимог Цивільного кодексу й інших актів цивільного законодавства. За відсутності таких положень та вимог виконання має здійснюватися згідно зі звичаями ділового обороту або іншими стандартними вимогами, які зазвичай ставляться. Це правило є загальнозастосовним і підлягає застосуванню до виконання як договірних, так і недоговірних зобов'язань. Недотримання умов виконання призводить до порушення зобов'язання. Втім, існують непоодинокі випадки, коли виконання зобов'язань належним чином унеможлиблюється у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає.

Категорія «неможливість виконання зобов'язань» передбачає випадки, коли виконання договірних зобов'язань унеможлиблюється внаслідок об'єктивних чинників, які відповідно не залежать від волі сторін та перебувають поза їх контролем.

Так, за змістом статті 607 Цивільного кодексу України, «зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає» [257]. Отже, «неможливість виконання зобов'язань» являє собою складну юридичну категорію, що описує ситуації, коли сторони не можуть виконати свої договірні обов'язки через виникнення обставин, за які сторони не відповідають.

Ю.Л. Сеніним запропоновано визначення припинення зобов'язання, яке полягає у тому, що «з відповідного моменту боржник перестає бути боржником, а кредитор – кредитором. І будь-які вимоги, які кредитор раніше міг заявити боржникові, виходячи із такого зобов'язання, стають безпідставними. Це може мати місце тоді, коли за деяких обставин переслідувана мета зобов'язання досягнута не була (наприклад, у разі неможливості виконання)» [221, с. 5]. Як стверджує О.А.Халабуденко, «неможливість є подією, яка виникає на момент виконання зобов'язання та протиставляється принципу неприпустимості односторонньої відмови від зобов'язання» [242, с. 422]. І.С. Продаєвич зауважено, що «припинення договору без трансформації його в зобов'язання, що має змістом відповідальність, відбувається лише за умови, якщо неможливість виконання виникла не з вини сторони, а в зобов'язанні, що має підприємницький характер – внаслідок непереборної сили або провини кредитора».

Надання оцінки обставинам, які призвели до неможливості виконання такого зобов'язання та участь у таких ситуаціях сторін правовідносин, є необхідним, з метою відмежування вказаної обставини від іншого роду підстав, які слугують базисом для припинення зобов'язальних правовідносин.

І.С. Продаєвич вважає, що «умовою припинення зобов'язань за ст. 607 ЦК України є: 1) наявність об'єктивної обставини, тобто виникнення фактичної (фізичної) або юридичної неможливості виконати умови зобов'язання; 2) така обставина виникла після укладання зобов'язання – наступна неможливість; 3) неможливість виконання має виникнути в період існування зобов'язання; 4) у наявності причинний зв'язок між об'єктивною обставиною (обставинами) та фактичною неможливістю виконати умови зобов'язання; 5) відсутність вини в

діянні сторін зобов'язання (крім випадків, якщо законом чи договором передбачена відповідальність за випадок)» [208, с. 4-7]. Тобто, при аналізі кожної конкретної ситуації, з'ясуванню підлягають характер обставин, які призвели до неможливості виконання; темпоральна дія вказаних обставин (до моменту виконання договору/під час виконання договору); вина сторін у виникненні таких обставин; причинно-наслідковий зв'язок між неможливістю виконання та такою обставиною. Встановлення вказаних фактів має на меті мінімізацію можливих несприятливих (майнових) наслідків для сторін.

А.В.Коструба вказує про те, що правоприпиняючим юридичним фактом є дії або події, які поєднавшись зі своєю правовою моделлю, створюють обставини, що об'єктивно унеможливають виконання договірної зобов'язання. При цьому припинення зобов'язання у зв'язку з неможливістю його виконання оформлюється взаємною домовленістю сторін [72, с. 116].

У своїх працях О.І.Міхно пропонує поділ підстав припинення договору (зобов'язання) на суб'єктивні та об'єктивні. До об'єктивних належать підстави, настання яких не залежить безпосередньо від волі сторін договору: поєднання боржника і кредитора в одній особі, неможливість виконання зобов'язання, смерть сторони договору – фізичної особи, ліквідація юридичної особи [96, с. 22].

Верховний Суд, зокрема у постанові від 11 липня 2023 року у справі №910/18432/21, дійшов висновку, що «обставини, які викликають неможливість виконання, можуть бути як юридичними (заборона певної діяльності), так і фактичними (загибель індивідуально визначеної речі, яка мала б бути об'єктом виконання). Головна умова полягає в тому, що за такі обставини не буде відповідати жодна із сторін зобов'язання» (п. 48) [140]. Тобто, під юридичними можна ідентифікувати обставини, які унеможливають виконання зобов'язання внаслідок припису, або дії нормативно-правового акта органів державної влади. Натомість до фактичних можна віднести, зокрема обставини непереборної дії (форс-мажор).

Здійснюючи дослідження умов, за яких підлягає застосуванню до правовідносин ст. 607 ЦК України, належну увагу слід звернути на вину сторін у настанні таких обставин. Концепція відсутності вини у категорії «неможливості

виконання» є основоположною умовою для припинення зобов'язання у зв'язку із неможливістю його виконання. Це поняття охоплює ситуації, коли одна зі сторін не виконує свої обов'язки через обставини, які знаходяться поза її контролем, невиконання є протиправним, але відсутня вина сторін, тому зобов'язання припиняється. На противагу, у випадку, коли вина однієї зі сторін призводить до неможливості виконання зобов'язань, то зобов'язання трансформується та застосовуються відповідні правові наслідки у вигляді цивільно-правової відповідальності. Науковцем Ю.О. Заїкою наголошено, що «якщо неможливість виконання спричинена винними діями боржника, тобто обставинами, за які він відповідає, то зобов'язання не припиняється, а змінюється: замість обов'язку виконання настає відповідальність боржника за невиконання зобов'язання. Обов'язок доводити неможливість виконання покладається на боржника» [56, с. 186].

Отже, наведене дозволяє підсумувати, що для припинення правовідношення через неможливість виконання зобов'язань необхідно довести, що виникнення відповідних обставин було непередбачуваним і невідворотним. Окрім іншого, важливим аспектом є також визначення причинно-наслідкового зв'язку між обставинами і неможливістю виконання зобов'язань.

Крім того, особливій увазі підлягає темпоральна дія неможливості виконання зобов'язання, яка по суті має виникати під час виконання зобов'язання. В іншому випадку, якщо сторона правочину завідомо знала про неможливість такого виконання, вона нестиме відповідальність за неналежне виконання договору перед своїм контрагентом. Встановлення зазначених елементів у конкретній ситуації впливатиме на встановлення меж відповідальності сторін за невиконання договірних зобов'язань, або звільнення від відповідальності за таке невиконання.

Проаналізувавши міжнародну правозастосовчу практику в розрізі досліджуваного питання можна твердити, що «неможливість виконання зобов'язання» як правова категорія ґрунтується на принципі римського права: «немає юридичного обов'язку щодо неможливого» («*impossibilium nulla obligatio est*») [284]. Існує чіткий розподіл такої неможливості виконання на первинну (initial)

та подальшу (*subsequent*). Первинна неможливість виконання зобов'язання передбачає таку неможливість до укладання договору, тоді як при подальшій така можливість виникає після початку виконання.

Доктрина застосування первинної та подальшої неможливості виконання зобов'язань варіюється залежно від певної країни. Так, Німеччина передбачила як первинну, так і наступну неможливість у своєму цивільному законодавстві; Англія визнавала лише первинну неможливість, надалі включивши й подальшу неможливість. Франція, з іншого боку, лише включила подальшу неможливість (як доктрина форс-мажорних обставин та інші пов'язані французькі доктрини) до Цивільного кодексу Франції.

Так, відповідно до Цивільного кодексу Франції, у договірних питаннях виникає форс-мажор, коли подія, що не перебуває під контролем боржника, яку не можна було розумно передбачити на момент укладення договору і наслідки якої не вдалося уникнути відповідними заходами, перешкоджає виконанню боржником свого зобов'язання (ст. 1218). Якщо заходи запобігання тимчасові, виконання зобов'язання призупиняється, коли затримка у результаті не виправдовує розірвання договору. Якщо заходи запобігання є постійним, договір припиняється дією закону, і сторони звільняються від своїх зобов'язань на умовах, передбачених статтями 1351 та 1351-1 Цивільного кодексу Франції (ст. 1351, 1351-1) [277]. Принагідно варто наголосити на тому, що французькі цивільні норми визначають обставинами неможливості виконання – «форс-мажор», не здійснюючи поділу на підвиди неможливості, а також виникнення таких обставин автоматично не призводить до припинення зобов'язання – зобов'язання лише зупиняється і сторонами здійснюється оцінка доцільності продовження таких договірних відносин.

Водночас англійські суди розробили доктрину неможливості (*frustration*), яка включає три субдоктрини: неможливість (*impossibility*), неможливість виконання контракту (*frustration of contract*), неможливість забезпечення мети контракту (*frustration of purpose*). Доктрини неможливості виконання контракту (*frustration of contract*) та неможливість забезпечення мети контракту (*frustration of purpose*) матимуть місце у випадках, якщо основоположні умови чи мета контракту не

виконуються або не очікується досягнення наміченої мети чи бажаного результату. Доктрина неможливості (frustration) застосовується, коли виконання стає неможливим після укладення контракту без вини сторін і тому сторони більше не будуть зобов'язані виконувати. У такій ситуації договір буде вважатися «розірваним через неможливість виконання». Найбільш відомий випадок, що демонструє принцип «frustration», це справа «Taylor v Caldwell» (1863), де суд визнав, що знищення музичного залу через пожежу звільняє сторони від зобов'язань за контрактом на оренду цього залу, оскільки виконання стало неможливим [294].

Професором Рене Давідом зауважено, що справжня мета доктрини фрустрації (Frustration of purpose) на відміну від доктрини неможливості виконання (Impossibility) полягає в тому, щоб мати справу з наступною ситуацією: було укладено контракт, і настали обставини, наслідком яких є порушення самих основ цього контракту таким чином, що контракт, який врешті-решт міг би бути виконаний, насправді відрізнявся б від контракту, спочатку передбаченого сторонами [291]. Тобто, доктрина фрустрації контракту полягає у тому, що сторона може бути звільнена від відповідальності, якщо доведе, що настання непередбачуваної обставини після укладення договору стало наслідком «знищення» мети, заради якої був укладений договір.

К.П.Бергер зазначає, що доктрина фрустрації була розроблена в Англії як механізм для боротьби з подальшою неможливістю виконання та випадками, коли підстава контракту зникає. У свою чергу у Сполучених Штатах Америки була розроблена доктрина комерційної неможливості виконання (commercial impracticability) для вирішення ситуацій, коли змінюються обставини, на основі якого було укладено контракт, що робить виконання неможливим. США фактично також визнають окрему доктрину неможливості (frustration doctrine), яка дуже схожа на доктрину неможливості виконання (impracticability doctrine), але остання широко не використовується на практиці [264, с. 98-100].

Найближчим до доктрини фрустрації в чинному законодавстві України є припинення зобов'язання у зв'язку із неможливістю його виконання (impossibility), адже невиконання зобов'язання зумовлене ситуацією, у якій відсутня вина сторін,

темпорально ця обставина настала на момент виконання зобов'язання (на момент вимоги виконання) внаслідок чого у сторін відсутній обов'язок щодо виконання договору.

Дослідження італійського цивільного законодавства свідчить про закріплення у його нормах широкого обсягу прав сторін у договірних зобов'язаннях, зокрема можливість розірвати договір у тому разі, коли його виконання стає надмірно обтяжливим (скрутним) внаслідок непередбачених обставин [271]. Тобто, італійським законодавством приділено особливу увагу інтересам сторін договору, які зачіпаються обставинами, що знаходяться поза контролем учасників зобов'язальних правовідносин.

Здійснивши дослідження зарубіжних правових доктрин неможливості виконання зобов'язань і розуміння вказаного правового явища, необхідним є встановлення співвідношення вказаної категорії із обставинами непереборної сили («форс-мажором») як підставою звільнення від договірної відповідальності.

Детальніше розглянувши статті 607 та 617 Цивільного кодексу України, можна дійти висновку, що обставини непереборної сили (форс-мажор) можуть бути лише однією з підстав припинення зобов'язань. Обидві категорії стосуються невиконання зобов'язань через обставини, які виходять за межі контролю сторін, проте вони мають певні відмінності.

Неможливість виконання зобов'язань переважно стосується об'єктивної неможливості виконання договірних обов'язків, тоді як форс-мажор є подіями, які призводять до тимчасової неможливості виконання або значно ускладнюють його. Тобто, якщо в першому випадку неможливість виконання зобов'язання за встановленого факту об'єктивності події, яка настала, відсутності суб'єктивного фактора (вини боржника) та причинно-наслідковим зв'язком між цими елементами, призводить до припинення зобов'язальних відносин, то форс-мажор по суті матиме наслідком звільнення сторони договору від настання несприятливих наслідків майнового (іноді немайнового) характеру, за умови, що основне зобов'язання не припиняється, а лише відтермінується його виконання, якщо договором не передбачено інше.

Тобто, за настання форс-мажорних обставин відбувається трансформація та адаптація зобов'язального правовідношення відповідно до ситуації, яка виникла, що може полягати, зокрема у призупиненні договірних правовідносин на період існування вказаних обставин.

З огляду на наведене, неможливість виконання зобов'язання та форс-мажор слід розглядати у логічному зв'язку «причина-наслідок», де форс-мажорні обставини слід кваліфікувати як зовнішній фактор, незалежний від волі сторін і такий, за який вони не відповідають (причина), тоді як неможливість виконання зобов'язання постає як результат їх настання (наслідок), що унеможливорює виконання договірних обов'язків та зумовлює відповідні правові наслідки.

Аналогічної думки дотримується О.О. Мельник, яка висвітлює відношення форс-мажору (непереборної сили) і неможливості виконання зобов'язання один до одного як причину до наслідків, пояснюючи це тим, що «неможливість виконання може мати місце і поза впливу форс-мажору (непереборної сили)». На думку авторки, «абсолютна (фізична) неможливість реального виконання зобов'язання – це неможливість, причиною якої є дія обставин форс-мажору (непереборної сили), що виключає залежність від будь-яких умов, що залишають можливість виконання зобов'язання. Нemoжливiсть слугує пiдставою звiльнення вiд вiдповiдальностi тiльки якщо неможливiсть стала наслідком дiї обставин непереборної сили» [85, с. 74].

Таким чином, у сучасному праві категорія неможливості виконання зобов'язань є важливою темою, яка вимагає ретельного правового аналізу. Нemoжливiсть виконання зобов'язань виникає, коли об'єктивні обставини, незалежні від волі сторін, унеможливають виконання договірних обов'язків. Ця правова категорія тісно пов'язана з форс-мажорними обставинами, маючи свої особливості та відмінності, та забезпечує правове підґрунтя для звільнення сторін від відповідальності за невиконання договірних обов'язків у випадках, коли виконання стає неможливим через непередбачені події, що дозволяє забезпечити справедливість та передбачуваність у договірних відносинах, мінімізуючи ризики для учасників договірних правовідносин [14, с.7-8].

2.2.1 Форс-мажор як основна підстава звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань: розмежування форс-мажору та обставин непереборної сили; особливості, практика застосування форс-мажору у договірних відносинах

Свобода договору є основоположним принципом цивільного права, який надає особам право укласти договори один з одним без надмірного втручання з боку уряду чи інших зовнішніх суб'єктів. Чинне цивільне законодавство України надає сторонам можливість відступати від загальних норм цивільного права та самостійно врегульовувати свої відносини у договорі, за одночасного закріплення принципу свободи сторін при укладенні договору, виборі контрагентів та визначенні його умов [144].

«Принцип свободи договору полягає у наданні особі права на власний розсуд реалізувати: можливість укласти договір (або утриматися від укладення договору); можливість визначити зміст договору на власний розсуд, враховуючи при цьому зустрічну волю іншого учасника договору та обмеження щодо окремих положень договору, встановлені законом. Відсутність у законі дозволу передбачити в договорі ту чи іншу умову не є рівнозначною забороні включення такої умови в договір. Обмеження відповідної свободи сторін спричинюється лише суворо імперативними нормами цивільного законодавства або ж нормами публічного права, які з давніх-давен *«privatorum pactis mutari non potest»*» (п. 22-24) [110].

На думку Н.Ю.Голубєвої, «свобода укладення договору полягає в можливості вступу в договірні відносини на основі внутрішнього волевиявлення їх потенційного суб'єкта, тобто сторони договору, в основі якого (волевиявлення) має знаходитися юридично неушкоджена автономна воля сторони, яка полягає в її бажанні до настання правових наслідків, що можуть бути досягнуті шляхом вступу у відповідні договірні відносини. При цьому, в структурі автономної волі сторони первинним є саме бажання досягти певних правових наслідків (відповідно, й економічних результатів), а бажання укласти конкретний договір має вторинний характер, оскільки вступ у договірні відносини здійснюється не заради нього як такого, а є інструментом реалізації стороною своїх інтересів» [31, с. 254].

Відповідно до статті 629 ЦК України «договір є обов'язковим для виконання сторонами» [257]. Статтею 629 ЦК України закріплено один із базисів цивільного права – обов'язковість договору. Тобто з укладенням договору та виникненням зобов'язання його сторони набувають обов'язки (а не лише суб'єктивні права), які вони мають виконувати [191].

Стаття 614 Цивільного кодексу України закріплює постулат: «особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання» [257].

А.А. Верховець, підтримуючи думку О.С. Іоффе щодо розуміння цивільно-правової і, договірної, вказує, що договірна відповідальність – це така «санкція за порушення зобов'язання, заснованого на договорі, яка породжує для порушника негативні наслідки у вигляді покладення на нього нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків, що створюють для нього майнове обтяження» [25, с. 8]. Цивільно-правова відповідальність не має абсолютного характеру, тобто вона має певні межі, які становлять обставини, наявність яких призводить до звільнення особи від обов'язку нести несприятливі майнові наслідки [254, с. 382].

Особливістю інституту договірних зобов'язань в Україні є можливість звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання, зокрема у разі доведення, що таке порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили [124, с. 54].

При дослідженні проблемних аспектів звільнення суб'єкта господарювання за неналежне виконання договірних зобов'язань, О.А. Беляневич зауважено, що «динаміка договірних відносин пов'язується із формами реалізації права–дотриманням норм права (невчиненням дій, що заборонені законом), виконанням (вчиненням активних дій з виконання визначених законом або договором обов'язків), використанням норм права суб'єктами на власний розсуд (вчиненням активних дій, дозволених або не заборонених правом)». Авторка зауважує, що «правовий порядок в договірних відносинах залежить не лише від реалізації норм

чинного законодавства, а й від дотримання індивідуальних правил поведінки, які встановлені сторонами договору». Враховуючи функції цивільно-правової відповідальності (компенсаційну та превентивну), що становлять важливу складову нормативного забезпечення правопорядку у договірних відносинах, звільнення суб'єкта господарювання від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, науковиця пропонує розглядати як «екстраординарну ситуацію, яка потребує точної юридичної кваліфікації певних дій та подій з тим, щоб був досягнутий компроміс між вимогами законності та правового порядку, з одного боку, та приватними інтересами однієї із сторін зобов'язання – боржника, з іншого боку» [6, с. 131-132].

Звільнення від договірної відповідальності є вагомим інструментом для сторін договірних відносин, який викликає значний інтерес серед науковців і практиків. Питання звільнення від договірної відповідальності набуло особливої актуальності після глобального спалаху коронавірусної інфекції, що спричинило масштабне призупинення економічних та соціальних процесів, зокрема виконання контрагентами своїх договірних зобов'язань. Додаткову вагомість для нашої держави ця проблематика отримала у контексті повномасштабного вторгнення, яке створило правову невизначеність щодо механізмів адаптації договірних відносин у надзвичайних та непередбачуваних умовах.

Реалізація принципу свободи договору учасниками договірних відносин у частині визначенні умов такого договору, зокрема умов звільнення від відповідальності, що надає сторонам можливість створити гнучкий механізм регулювання, який, у свою чергу, може бути адаптований до специфіки конктерних відносин. Сторони, визначаючи умови та порядок звільнення від договірної відповідальності (діючи в межах, встановлених цивільним законодавством) створюють власний інструментарій, які враховуватиме як інтереси сторін, так і ризики, а також дозволить мінімізувати негативні наслідки впливу таких обставин на відносини контрагентів.

За наявності передбачених законом або договором підстав звільнення сторони (боржника) від договірної відповідальності передбачає унеможливлення покладання

на нього зобов'язань, які виникають у зв'язку із невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань. Підстави звільнення від цивільної відповідальності слід віднести обставини, з якими «закон або договір пов'язують звільнення особи від застосування до неї санкцій за правопорушення» [20, с. 282].

Обставинами, що звільняють від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, виступають: психічний стан особи, яка порушила зобов'язання, який характеризується відсутністю її вини (випадок (казус); та надзвичайна й невідворотна зовнішня подія, яка унеможливорює за відповідних умов запобігти негативним наслідкам (непереборна сила). В означеному контексті форс-мажор слід розглядати як спеціальну підставу звільнення від відповідальності виключно за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, який у свою чергу охоплює дію чи подію, що спричиняє неможливість виконання договору у строк/спосіб, погоджений сторонами.

В.Д. Примак звертає увагу на те, що «обставини, які визначені угодою сторін як форс-мажорні, можуть і не відповідати класичному розумінню непереборної сили, і договірне застереження про форс-мажор виконує функцію презумпції невинуватості сторони, яка може бути спростована в загальному порядку» [199, с. 175].

Для осмислення категорії звільнення від договірної відповідальності предметом дослідження є визначення обставин, за настання яких можливе звільнення від відповідальності у зовнішньоекономічних відносинах.

Так, відповідно до ст. 89 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (набула чинності для України 01.02.1991) «сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем, а також що від неї нерозумно було б очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору, уникнення чи подолання цієї перешкоди або її наслідків» [71].

У Принципах міжнародних комерційних договорів у ч. 1, 2 ст. 7.1.7 «Непереборна сила (форс-мажор)» вказано, що «невиконання стороною договору має виправдання, якщо ця сторона доведе, що таке невиконання було викликане

перешкодою, яка виникла з причин, що не залежали від її волі, і що нерозумно очікувати від неї прийняття до уваги перешкоди під час укладення договору або ж уникнення чи подолання цієї перешкоди або її наслідків. Якщо перешкода є тимчасовою, сторона звільняється від відповідальності на період часу, який вважається розумним, беручи до уваги вплив перешкоди на виконання договору)» [203].

За змістом ст. 1218 Цивільного кодексу Франції, «форс-мажор визначається як подія, яка має місце поза контролем боржника, її не можна було розумно передбачити на час укладення договору та яка спричиняє наслідки, яких неможливо уникнути, вживши відповідних заходів. Якщо перешкода була лише тимчасовою, виконання зобов'язання призупиняється (якщо відповідна затримка не є причиною для припинення зобов'язання), тоді як постійні перешкоди призводять до автоматичного припинення договору, звільняючи сторони від їх зобов'язань відповідно до режиму про неможливість виконання» (ст. 1351 і ст. 1351-1 Цивільного кодексу Франції) [277].

Суд Європейського Союзу (франц. Cour de justice de l'Union européenne) у рішеннях у справах «Société Pipeline Méditerranée et Rhône (SPMR) v Administration des douanes et droits indirects and Direction nationale du renseignement et des enquêtes douanières (DNRED)» [293], «Eurofit SA v Bureau d'intervention et de restitution belge (BIRB)» підкреслює, що «поняття форс-мажорних обставин застосовується, коли є незвичайні та непередбачувані обставини, сторонні для суб'єкта, який їх вимагає, і наслідків яких неможливо було уникнути, попри застосування належної обережності» [274].

Отже, у міжнародній правозастосовній практиці при врегулюванні відносин щодо звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань застосовується поняття «форс-мажор», «форс-мажорні обставини», натомість відсутнє поняття «обставини непереборної сили».

У вітчизняному законодавстві ст. 617 Цивільного кодексу України закріплено, що «особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок

випадку або непереборної сили» [257]. У господарському законодавстві було визначено (на момент чинності Господарського кодексу України), «у разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за цих умов здійснення господарської діяльності» (ч. 2 ст. 218 ГК України) [35].

У ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» ототожнюються поняття «обставина непереборної сили» і «форс-мажор». Відповідно до ч. 2 ст. 14-1 Закону «Про торгово-промислові палати в Україні» «форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможлиблюють виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи, але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських протоків, ембарго, заборона (обмеження) експорту / імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, протоки, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо» [207].

Отже, означений перелік обставин непереборної сили умовно можна розділити на такі групи: 1)обставини, викликані винятковими погодними умовами і стихійними лихами; 2)обставини, зумовлені неправомірними чи винятковими діями/бездіяльністю третіх осіб; 3)обставини, які виникли з огляду на умови, регламентовані відповідними рішеннями та актами органів державної влади та місцевого самоврядування.

Таким чином, походження розбіжності дефініцій між підставами звільнення від цивільної та господарської відповідальності зумовлене законодавчим формулюванням, позаяк норми цивільного законодавства відносять до таких підстав «випадок» і «обставини непереборної сили» силу, тоді як господарське законодавство оперувало дефініціями «дії непереборної сили», які характеризуються ознаками надзвичайності та невідворотності. Водночас спільним є те, що невиконання або неналежне виконання відповідного обов'язку унеможливлене внаслідок дії непереборної сили.

Для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання згідно зі статтями 617 ЦК України «особа, яка порушила зобов'язання, повинна довести: 1) наявність обставин непереборної сили; 2) їх надзвичайний характер; 3) неможливість попередити за даних умов завдання шкоди; 4) причинний зв'язок між цими обставинами і понесеними збитками» (постанова Верховного Суду України від 04 жовтня 2022 року у справі № 927/25/21 (п.44) [160]. Ключовим є те, що «непереборна сила робить неможливим виконання зобов'язання в принципі, незалежно від тих зусиль і матеріальних витрат, які сторона понесла чи могла понести» (п. 38 постанови Верховного Суду від 21.07.2021 у справі № 912/3323/20), «а не лише таким, що викликає складнощі, або є економічно не вигідним» (п. 38) [170].

Для категорії «форс-мажор» і «обставини непереборної сили» є: 1) сторони не в змозі передбачити/очікувати їх за звичайного цивільного обігу; 2) невідворотність наслідків; 3) «паралізованість» виконання зобов'язань незалежно від вжиття сторонами відповідних заходів.

У науковій літературі наголошується на розмежуванні понять «обставини непереборної сили» і «форс-мажор». Так, О.М. Хлонь пропонує зараховувати до форс-мажорних обставин «ті, що визначаються за взаємною згодою сторін і є певним переліком обставин, на відміну від непереборної сили, чого при характеристиці останньої бути не може і яка охоплюється загальним для всіх визначенням» [254, с. 112–114]. Аналізуючи означене твердження, варто зауважити, що свобода договору надає сторонам можливість визначення будь-якого переліку обставин, який не охоплений ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні».

Так, відповідно до п. 3.1.1 Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) (тут і далі – «Регламент ТПП»), «форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) (Force Majeure) – це надзвичайні та невідворотні обставини, які об’єктивно впливають на виконання зобов’язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов’язків за законодавчими та іншими нормативними актами, дію яких неможливо було передбачити та дія яких унеможлиблює їх виконання протягом певного періоду часу. Дія таких обставин може бути викликана: зокрема винятковими погодними умовами і стихійним лихом (Acts of God); непередбаченими обставинами, що відбуваються незалежно від волі і бажання заявника; умовами, регламентованими відповідними рішеннями та актами державних органів влади, закриттям морських проток, ембарго, заборобою (обмеження) експорту/імпорту тощо. Вищезазначений перелік обставин не є вичерпним.» [210].

Вказівка про невичерпність переліку свідчить про те, що форс-мажорними можуть бути визнані й ті обставини, які не зазначені у наведеному переліку, проте відповідають критеріям форс-мажорних згідно з положеннями п. 6.9 Регламенту ТПП, не суперечать законодавству України і узгоджені сторонами у договорі, контракті, угоді як такі, що звільняють їх від цивільно-правової відповідальності.

Пунктом 6.9 Регламенту ТПП встановлено, що «для визнання й підтвердження форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) уповноважена особа

повинна впевнитись, що надані заявником документи свідчать про: надзвичайність таких обставин (мають винятковий характер і знаходяться за межами впливу сторін); непередбачуваність обставин (їх настання та наслідки неможливо було передбачити, зокрема, на момент укладення відповідного договору, перед терміном настанням зобов'язання або до настання податкового обов'язку); невідворотність (непереборність) обставини (неминучість події та/або її наслідків); причинно-наслідковий зв'язок між обставиною / подією і неможливістю виконання заявником своїх конкретних зобов'язань (за договором, контрактом, угодою, законом, нормативним актом, актом органів місцевого самоврядування тощо)).

Важливим також видається порядок засвідчення і підтвердження вказаних обставин. «...належним підтвердженням існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) є відповідний сертифікат» (позиція, викладена у постанові Верховного Суду від 25.01.2022 у справі №904/3886/21 [148]. Отже, розмежування понять «обставини непереборної сили» і «форс-мажор» виключно на підставі їх визначення за взаємною згодою сторін (тобто ті, які не визначені переліком, встановленим законом) є мало ймовірним, оскільки у випадку невідповідності визначених сторонами обставин критеріям, встановленим Регламентом ТПП, унеможлиблюється їх визнання як форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), їх засвідчення Торгово-промисловою палатою і в подальшому відповідно ставиться під сумнів питання звільнення від відповідальності.

І.Ю.Красько розмежовував поняття непереборної сили та форс-мажору, зазначавши, що «подібно до непереборної сили форс-мажор – це зовнішня стосовно діяльності зобов'язаних за договором сторін обставина, яка не залежить від їхньої волі та бажання. Але форс-мажорні обставини суб'єктивні, бо вони пов'язані з волею людини, групи людей і виникають у результаті їхнього волевиявлення» [73, с. 63]. Водночас варто зазначити, що такі доводи є неспроможними, позаяк підставою звільнення від договірної відповідальності є доведення боржником, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили (надзвичайних і невідворотних обставин), тобто настання таких обставин, зокрема

перебуває поза контролем сторін договору, що виключає будь-який суб'єктивний фактор.

У науковій думці наявна усталена думка, що термін «форс-мажор» французькою мовою означає «вища сила» і традиційно перекладається як «непереборна сила», тож такий переклад дає підставу припустити, що поняття «непереборна сила» і «форс-мажор» можуть позначати обставини з однаковими ознаками.

На підтвердження цієї думки, І.С. Продаєвич вказує, що «за основними ознаками визначення непереборної сили і форс-мажору збігаються, оскільки «форс-мажор» – це пряме запозичення з французької мови, що означає непереборну силу, термін, який прийшов в Україну з міжнародної ділової практики, тому за смисловим навантаженням ці терміни рівнозначні». На думку авторки, «форс-мажор» варто застосовувати тільки у міжнародних відносинах, для внутрішніх відносин слід використовувати термін «непереборна сила» [208, с. 19].

Надаючи оцінку означеним позиціями вчених, слід звернутись до перекладу і лексичного значення поняття «форс-мажор». Так, термін «*форс-мажор*» у перекладі із французької мови (*force majeure*) означає «*непереборна, непередбачувана сила*» [241]. Відповідно до Академічного тлумачного словника «форс-мажор» означає, у цивільному праві – обставина, надзвичайна подія (повідь, шторм, землетрус та ін.), якій не могла запобігти особа, відповідальна за виконання зобов'язання [239].

Відповідно до роз'яснення Сьомого апеляційного адміністративного суду від 27 березня 2020 р., поняття «форс-мажорні обставини» трапляється в багатьох нормативно-правових актах. А для його позначення використовують різні назви: «форс-мажорні обставини», «обставини непереборної сили», «форс-мажор». Суд зауважив, що поняття «форс-мажорні обставини», «обставини непереборної сили», «форс-мажор» є однаковими за змістом [240].

Верховний Суд у постанові від 18.01.2024 №914/2994/22 зазначив, що форс-мажор є окремою, самостійною обставиною, яка звільняє від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, яка характеризується тим, що обставини форс-мажору повинні виникнути після укладення договору, неможливість виконання

зобов'язання повинна бути в період існування таких обставин і такі обставини повинні бути зазначені в договорі (п. 45) [145].

Водночас за змістом частини 2 статті 3 Закону України «Про регулювання товарообмінних (бартерних) операцій у галузі зовнішньоекономічної діяльності», «настання та закінчення дії обставин непереборної сили повинно бути підтверджено довідкою офіційного органу, уповноваженого державою, де такі обставини мали місце. Обставини форс-мажору підтверджуються в установленому законом порядку» (стаття 3) [206]. Тобто, вбачається розмежування законодавцем «обставин непереборної сили» та «форс-мажору», та унормовано різний порядок їх доведення. Вважаємо, що вказане зумовлюється специфікою предмета регулювання: легіст навмисно застосував подвійне позначення з метою однозначного тлумачення учасниками зовнішньоекономічних відносин, які працюють з іноземними контрагентами, тотожності непередбачуваних та непереборних подій, які у вітчизняному праві традиційно визначаються як «обставини непереборної сили», тоді як для міжнародної практики усталеною є дефініція «форс-мажор».

Підсумовуючи вищенаведене, на основі дослідження зарубіжного правозастосовного досвіду, вітчизняного законодавства та релевантної судової практики, можна дійти висновку, що вказані обставини характеризуються непередбачуваністю, не залежать від волі сторін договору, та унеможливають виконання покладених зобов'язань. Це дає підстави стверджувати, що поняття «форс-мажор» і «обставини непереборної сили» є термінами однаковими за змістом, тотожність яких зумовлена особливістю перекладу з іноземної мови [16, с.488-490].

Втім, не варто залишати поза увагою слушну пропозицію О.О.Мельник, згідно з якою, з метою усунення термінологічних недоліків у випадках порушення недоговірних зобов'язань, пов'язаних з обставинами, що звільняють від відповідальності, пропонується термін «обставини непереборної сили», у свою чергу умови договору, пов'язані зі звільненням від відповідальності за невиконання договору варто розцінювати як форс-мажор [88, с.206-207].

Водночас самотійна правова оцінка факту існування таких обставин не дозволяє кваліфікувати їх як «форс-мажор», адже набуття статусу підстави для

звільнення від договірної відповідальності відбувається внаслідок доведення контрагентом (обов'язок доказування покладено саме на боржника), неможливості виконання зобов'язань, передбачених умовами договору, саме через вказані обставини, причинно-наслідковий зв'язок між зобов'язаннями, які сторона не може виконати, та обставинами (їхнім результатом), на які сторона посиляється, як на підставу неможливості виконати зобов'язання та у результаті засвідчення зазначених обставин Торгово-промисловою палатою України. У цьому контексті на особливу заслугує аналіз практичного застосування теоретичних положень підстав звільнення від договірної відповідальності у конкретних юридичних спорах, які представлені у численній практиці Верховного Суду.

щодо ознак форс-мажорних обставин: Верховний Суд у постанові від 13.03.2024 у справі №686/16312/22 виснував таке: «на рівні норм ЦК України законодавець не вніс норму застосування конструкції форс-мажору в цивільних відносинах. Традиційно в цивільних відносинах форс-мажор є договірною підставою звільнення від цивільно-правової відповідальності. Проте це не перешкоджає учасникам цивільного обороту врегулювати свої відносини з врахуванням принципу свободи договору. Очевидно, що за допомогою такого універсального регулятора приватних відносин як договір його сторони за допомогою договору можуть регулювати, зокрема: застосування конструкції форс-мажору в своїх відносинах (на які випадки поширюється форс-мажор, які правові наслідки існування форс-мажору (наприклад, право на розірвання договору); чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі договору» [142]. З наведеного можна дійти висновку, що сторони мають право визначити застосування конструкції форс-мажору у своїх відносинах, включаючи наступні аспекти: 1) на які випадки поширюється форс-мажор; 2) які правові наслідки існування форс-мажору (наприклад, право на розірвання договору); 3) якими документами (доказами) підтверджують форс-мажорні обставини; 4) як форс-мажор впливає на виконання

зобов'язань, які виникли на підставі договору; 5) як існування форс-мажору позначається на строках виконання зобов'язань за договором.

Верховний Суд виокремив, що ознаками форс-мажорних обставин є наступні елементи: «вони не залежать від волі учасників цивільних (господарських) відносин; мають надзвичайний характер; є невідворотними; унеможливають виконання зобов'язань за даних умов здійснення господарської діяльності» (подібні за змістом висновки викладено в постанові Великої Палати Верховного Суду від 08.05.2018 у справі №910/7495/16) [132].

У постанові КГС ВС від 20 червня 2024 року у справі № 910/1779/23, визначено, що «ознаками форс-мажорних обставин є їх об'єктивна та абсолютна дія, а також непередбачуваність (пункт 6.9 постанови ВП ВС від 08.05.2018 у справі № 910/7495/16). Надзвичайними є ті обставини, настання яких не очікується сторонами при звичайному перебігу справ. Під надзвичайними можуть розумітися такі обставини, настання яких добросовісний та розумний учасник правовідносин не міг очікувати та передбачити при прояві ним достатнього ступеня обачливості. Невідворотними є обставини, настанню яких учасник правовідносин не міг запобігти, а також не міг запобігти наслідкам таких обставин навіть за умови прояву належного ступеня обачливості та застосуванню розумних заходів із запобігання таким наслідкам. Ключовим є те, що непереборна сила робить неможливим виконання зобов'язання в принципі, незалежно від тих зусиль та матеріальних витрат, які сторона понесла чи могла понести. Форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами (частина друга статті 14-1 Закону України «Про Торгово-промислові палати в Україні»). Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) мають індивідуальний персоніфікований характер щодо конкретного договору та його сторін. Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору, окремим податковим та/чи іншим

зобов'язанням/обов'язком, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин» (п. 115-119) [161].

М.О. Стефанчук підкреслює, що «аби подія, яка настала, могла бути кваліфікована як форс-мажор, вона повинна відповідати певним ознакам, а саме: 1) відсутність контролю (боржник не контролює подію та не має можливості вплинути на неї); 2) подія, очевидно, не повинна виникати внаслідок поведінки боржника, і боржник жодним чином не повинен бути її причиною; 3) винятковість (передбачає виключність обставини, настання якої за певних умов вважається нестандартним, оскільки виходить за межі звичайного); 4) непередбачуваність події, яку не можна було розумно передбачити на момент укладення договору; 5) неминучість події (наслідків події неможливо уникнути шляхом вжиття відповідних заходів. Іншими словами, для того, щоб подія вважалася неминучою, наслідки події повинні мати місце, незважаючи на зусилля боржника та належну обачність)» [228, с. 170-171].

У постанові Вищого Господарського суду України від 11.06.2012 у справі №5015/7352/11, «ознаки форс-мажорних обставин узагальнено наступним чином: 1) це зовнішня до діяльності сторін обставина, яку сторони, хоча б навіть і передбачили, але не могли попередити (стихійні лиха та соціальні явища: війни, страйки, акти владних органів тощо); 2) надзвичайність – не рядова, звичайна обставина, яка може спричинити певні труднощі для сторін, але не виходить за рамки буденності, а екстраординарна подія, яка не є звичайною» [192].

щодо розподілу тягара доказування: наступним кроком є визначення сторони (суб'єкта), яка ініціює доведення настання обставин, що унеможливають подальше виконання зобов'язань унаслідок дії непереборної сили. Верховний Суд у постанові від 07.06.2023 у справі №906/540/22 наголосив на тому, що «посилання на форс-мажор як на обставину, що звільняє від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, є правом сторони, яка допустила таке порушення» (п. 88) [171]. «Контрагент (кредитор) не повинен доводити існування форс-мажору в іншій сторони, якщо вона на це не посилалася. Контрагент (кредитор) має доводити факт порушення самого договірною зобов'язання боржником, а не причини, внаслідок

яких це відбулося (форс-мажорні обставини). Посилання на наявність обставин форс-мажору використовується стороною, яка позбавлена можливості виконувати договірні зобов'язання належним чином, для того, щоб уникнути застосування до неї негативних наслідків такого невиконання. Інша ж сторона договору може доводити лише невиконання/неналежне виконання договору контрагентом, а не наявність у нього форс-мажорних обставин (як обставин, які звільняють сторону від відповідальності за невиконання). Доведення наявності непереборної сили покладається на особу, яка порушила зобов'язання. Саме вона має подавати відповідні докази в разі виникнення спору» (постанова Верховного Суду від 30.11.2021 у справі №913/785/17) [150].

Таким чином, тягар доказування розподіляється наступним чином на сторони судового провадження у разі виникнення спору: контрагент (кредитор) повинен довести факт порушення договору; сторона, що порушила зобов'язання, має довести існування форс-мажору для уникнення негативних наслідків.

щодо доведення впливу на виконання конкретного зобов'язання: «сторона, яка посилається на форс-мажор як на підставу неможливості виконання зобов'язання, повинна довести не тільки сам факт існування форс-мажорних обставин, але й те, що вони були форс-мажорними саме для конкретного випадку, тобто має індивідуалізований вплив на виконання самого зобов'язання». Про це свідчать, зокрема висновки Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 14 червня 2022 року в справі № 922/2394/21, а саме «Так, форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру, і при їх виникненні сторона, яка посилається на них як на підставу неможливості належного виконання зобов'язання, повинна довести їх наявність не тільки самих по собі, але і те, що вони були форс-мажорними саме для даного конкретного випадку. Виходячи з ознак форс-мажорних обставин, необхідно також довести їх надзвичайність та невідворотність». Таких висновків дотримується Верховний Суд у постанові від 09.11.2021 у справі № 913/20/21, від 25.01.2022 в справі № 904/3886/21, від 30.05.2022 у справі № 922/2475/21, від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21).»[172].

Підтвердження такої позиції касаційного суду знайшло своє відображення у постанові від 30.07.2024 у справі №910/17079/23, де Верховний Суд вказав, що «форс-мажорні обставини мають індивідуальний персоніфікований характер щодо конкретного договору та його сторін. Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин. Тобто мають індивідуальний персоніфікований характер щодо конкретного договору та його сторін» [173].

щодо причинно-наслідкового зв'язку: ключовою ознакою форс-мажору є «причинно-наслідковий зв'язок між форс-мажорними обставинами та неможливістю виконати конкретне зобов'язання. Форс-мажор, або ж обставини непереборної сили, – це надзвичайні та невідворотні обставини, настання яких призвело до об'єктивної неможливості виконати зобов'язання. Водночас сама по собі, зокрема, збройна агресія проти України, девальвація гривні, воєнний стан, не може автоматично означати звільнення від виконання будь-ким в Україні будь-яких зобов'язань, незалежно від того, існує реальна можливість їх виконати чи ні. Воєнний стан, девальвація гривні, як обставини непереборної сили, звільняє від відповідальності лише у разі, якщо саме внаслідок пов'язаних із нею обставин компанія / фізична особа не може виконати ті чи інші зобов'язання» (постанова Верховного Суду від 30.09.2025 у справі № 916/4411/23) (п. 67) [174]. У постанові від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21 Верховний Суд виснував, що «між обставинами непереборної сили та неможливістю належного виконання зобов'язання має бути причинно-наслідковий зв'язок. Тобто неможливість виконання зобов'язання має бути викликана саме обставиною непереборної сили, а не обставинами, ризик настання яких несе учасник правовідносин» (п.62) [175].

щодо доказів на підтвердження настання форс-мажорних обставин: Найпоширенішим видом доказів на підтвердження настання форс-мажорних обставин є сертифікат Торгово-промислової палати. За загальним правилом,

сертифікат Торгово-промислової палати вважається доказом наявності форс-мажорних обставин, оскільки цей документ офіційно підтверджує, що виникли непередбачувані події, що повністю відповідають встановленим критеріям форс-мажору.

У постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16.07.2019 у справі №917/1053/18 зазначено, що «лише посилення сторони у справі на наявність обставин непереборної сили та надання підтверджуючих доказів не може вважатися безумовним доведенням відповідних обставин, яке не потребує оцінки суду. Саме суд повинен на підставі наявних у матеріалах доказів встановити, чи дійсно такі обставини, на які посиляється сторона, є надзвичайними і невідворотними, що об'єктивно унеможливили належне виконання стороною свого обов'язку» [176].

Актуальна судова практика свідчить про те, що сертифікат Торгово-промислової палати може розглядатися як один із доказів, що підтверджують наявність певних надзвичайних та невідворотних обставин, проте для об'єктивного юридичного аналізу необхідна комплексна доказова база. Більш того, суди при розгляді спорів між контрагентами вдаються до детального аналізу конкретних умов договору, сутності та тривалості впливу зазначених обставин на можливість виконання договірних зобов'язань.

Так, у постанові від 25.11.2021 у справі №905/55/21 Верховний Суд, попри наявність сертифіката ТПП, який підтверджував форс-мажор, дійшов висновку, що «суди попередніх інстанцій, посиляючись на наявність непереборної сили (форс-мажору), а відтак відсутності вини постачальника, з неповним дотриманням норм процесуального права, у тому числі статті 86, 236 ГПК не дослідили та не надали оцінки наведеним пунктам договору, дійшли до передчасного висновку щодо безумовного звільнення особи від відповідальності з посиланням на сертифікат ТПП». Верховний Суд вказав, що «суди попередніх інстанцій повинні були встановити зміст спірних правовідносин, виходячи із умов та зобов'язань, передбачених договором, а також дій, вчинених з його виконання; повідомлення/неповідомлення сторони договору про неможливість виконання умов

договору; дотримання порядку такого повідомлення, передбаченого договором; причини такого невиконання; взаємозв'язок наведених причин невиконання (неповного виконання) обов'язку щодо поставки товару з умовами договору щодо її предмета та об'єкта; наявність/відсутність підстав для стягнення грошових коштів» (п. 8.5.3.) [177].

«Сертифікат ТПП не є єдиним доказом існування форс-мажорних обставин; обставина форс-мажору має оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами. Саме суд повинен на підставі наявних у матеріалах справи доказів встановити, чи дійсно такі обставини на які посилається сторона, є надзвичайними і невідворотними, що об'єктивно унеможливили належне виконання стороною свого обов'язку» (постанова Верховного Суду від 05.12.2023 у справі №917/1593/22) [178].

На увагу заслуговує окрема думка судді Верховного Суду І.Кондратової від 24.10.2023 у справі №910/7352/22, яка зацентрувала увагу на тому, що «сертифікат ТПП може визнаватися єдиним допустимим доказом на підтвердження форс-мажорної обставини лише у разі, якщо це передбачено законом або договором» (п.94) [112]. Суддя Верховного суду О.Кібенко в окремій думці від 22.06.2022 №904/5328/21, вказала, що «визнання сертифіката ТПП беззаперечним та достатнім доказом існування обставин непоборної сили (форс-мажору) без надання оцінки іншим доказам, суперечить змагальності судового процесу. Відповідно до ст. 14-1 Закону «Про торгово-промислові палати в Україні» сертифікат видається ТПП за зверненням однієї зі сторін договору, яка оплачує послуги ТПП, інша сторона позбавлена будь-якої можливості надати свої доводи і вплинути на висновки ТПП.

Тобто, засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) за зверненнями суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб є по суті однією з послуг, яку ТПП надає стороні договору як самоврядна організація, яка об'єднує суб'єктів господарської діяльності. Таке засвідчення може вважатися достатнім доказом існування форс-мажору для сторін договору, якщо вони про це домовилися, але не пов'язує суд у випадку виникнення спору між сторонами щодо правової кваліфікації певних обставин як форс-мажору. Отже, ТПП не може замінювати суд

при розв'язанні питання правової кваліфікації обставин як форс-мажорних. Відтак сертифікат ТПП про форс-мажорні обставини має оцінюватися судом лише як один із доказів, наданих стороною, за правилами оцінки доказів, встановлених ст. 86 ГПК.» (п. 24-27) [111].

У пунктах 75-77 постанови від 19.08.2022 у справі № 908/2287/17 об'єднана палата Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду висувала таке: «Тобто сертифікат видається торгово-промисловою палатою за зверненням однієї зі сторін спірних правовідносин (сторін договору), яка (сторона) оплачує (за винятком суб'єктів малого підприємництва) послуги торгово-промислової палати. Водночас інша сторона спірних правовідносин (договору) позбавлена можливості надати свої доводи і вплинути на висновки торгово-промислової палати» [179].

Отже, аналіз судової практики свідчить, що для кваліфікації обставин форс-мажору необхідно існування комплексного доказового масиву, до складу якого входить сертифікат Торгово-промислової палати як один із елементів підтвердження непередбачуваних подій. Оскільки цього документа недостатньо для безумовного звільнення від договірної відповідальності, суди здійснюють детальну оцінку конкретних умов договору, тривалості та сутності впливу форс-мажорних обставин на можливість виконання зобов'язань. Крім того, індивідуалізація форс-мажору для кожного договору та односторонній характер звернення за послугами ТПП підкреслюють необхідність розгляду сертифіката лише в якості одного з доказів, а не єдиного підґрунтя для звільнення договірної відповідальності.

Дослідження умов звільнення від договірної відповідальності виявило низку важливих аспектів, що мають вагоме практичне значення. По-перше, форс-мажорні обставини залишаються ключовою підставою для звільнення від відповідальності, проте їх застосування вимагає чітких домовленостей між сторонами, що регулюються принципом свободи договору. По-друге, аналіз актуальної судової практики Верховного Суду України свідчить про необхідність точного дотримання формальних вимог при підтвердженні таких обставин та їхньому документальному оформленні. По-третє, правові підходи до інтерпретації норм цивільного законодавства демонструють потребу у гнучкому та зваженому застосуванні

регуляторних інструментів у договірних відносинах. По-четверте, суд при розгляді спору має оцінювати обставини форс-мажору у розрізі сукупності доказів, враховуючи зміст правовідносин, умови договору та обставини виконання зобов'язань [15, с.115-120].

2.2.2 Розмежування форс-мажорних обставин та істотної зміни обставин у договірних відносинах.

Згідно з ч. 1 ст. 652 ЦК «у разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання. Зміна обставин є істотною, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах» [257].

Розглядаючи розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту у кризових ситуаціях, В.Д. Примака зазначає, що «у разі зміни або розірвання договору за обставин визначених у ст. 652 ЦК України, виходить оцінка суб'єктивної сторони поведінки заінтересованої особи щодо розумно очікуваних від неї, належних у такій життєвій ситуації рівнів передбачення ймовірності настання певних надзвичайних обставин й ризику несення їх негативних наслідків. Загалом, саме принцип добросовісності разом з міркуваннями розумності й справедливості визначає допустимість обмеження в зазначеній ситуації дії інших засад цивільно-правового регулювання – свободи договору й вільного волевиявлення учасників цивільних відносин, повною мірою реалізованих під час укладення правочину, розірвання якого домагається позивач. Відповідно, передбачуваність на час укладення договору нововиниклих перешкод для реалізації змісту наявного договірною зобов'язання усуває будь-які сумніви щодо повноцінності зустрічного волевиявлення сторін і необхідності збереження його юридичного значення» [198, с. 46]. В.О.Гончаренко зосереджено увагу на тому, що ч. 2 ст. 652 ЦК України не покладають на зацікавлену сторону необхідність здійснення дій щодо усунення обставин, які істотно змінилися. Наведене кореспондується із нормами, закріпленими у Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010 р., Принципах,

визначення та модельні правила європейського приватного права – Проект «загальних критеріїв» (DCFR), у яких передбачається лише вимога відсутності причинно-наслідкового зв'язку між зміною обставин і діями зацікавленої сторони. Позиція законодавця щодо зміни або розірвання договору в разі істотної зміни обставин заснована на тому, що участь у господарському обороті передбачає прийняття сторонами договору на себе ризику зміни обставин, а тому, за загальним правилом, сторони не мають права вимагати зміни або розірвання договору за ст. 652 ЦК України [32, с. 102,107].

О.О.Мельник зосереджує увагу на тому, що «зміна обставин під час виконання договору набуває особливого ризикового наповнення, позаяк остання може привести до дисбалансу зобов'язань сторін договору. Може існувати безліч обставин, які знаходяться поза їх волею: страйк, війна, зміна правових норм (законодавства) тощо. Основними наслідками істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, є: – власне зміна договору, тобто зміна умов договору (і як наслідок – зобов'язань між сторонами) при збереженні самого договору в силі; – і розірвання договору за згодою сторін» [86, с. 137-138]. Також авторка висловила думку, за якої «форс-мажор (непереборна сила) може бути причиною істотної зміни обставин, що є підставою для розірвання або зміни договору і, у кінцевому рахунку, призводить до припинення зобов'язання (його розірвання) або збереження зобов'язання у зміненому вигляді» [87, с. 238].

В.С.Мілаш дійшла висновку, що наслідком наступу форс-мажорних обставин є абсолютна неможливість виконання зобов'язання за договором взагалі, при будь-яких зусиллях його сторін, що відрізняє останні від ускладнюючих виконання договору обставин (обставин, які зазнали істотних змін) та є підставою для зміни чи розірвання договору у судовому порядку [94, с. 23].

С.Г. Деледивка виокремлює наступні ознаки істотної зміни обставин: «зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору; непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість і надзвичайність; невідворотність; відсутність вини сторін договору; спрямованість на відновлення балансу інтересів сторін договору та підтримання договірної рівноваги; виконання

корегувальної функції в умовах екстрених та надзвичайних змін». Автор вказує на те, що «істотна зміна обставин не пов'язана з неможливістю виконання договору, а порушує договірний баланс інтересів сторін та призводить до подальшої невиконаності або ускладнень виконання договору для однієї зі сторін. Інститут зміни і розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин встановлює можливість корегування відповідних договірних зв'язків для захисту прав сторін, визначає наслідки зміни або розірвання договору, перш за все в частині необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору. Диференція кваліфікуючих ознак непереборної сили та істотної зміни обставин полягає у тому, що для першої характерна абсолютна неможливість виконання зобов'язання, незалежно від суб'єктивних чинників, тоді як друга передбачає врахування індивідуальних характеристик відповідних обставин із одночасним утрудненням виконання зобов'язання» [43, с. 70-71].

Є.О. Морозов диференціював форс-мажорні обставини та істотну зміну обставин наступним чином: «1) за функціональним призначенням зазначених інститутів цивільного права: інститут форс-мажору спрямований на встановлення меж відповідальності та звільнення від відповідальності; інститут істотної зміни обставин необхідний для підтримки балансу інтересів сторін договору і забезпечення економічної прийнятності виконання договору; 2) за ступенем можливості виконання зобов'язання: форс-мажор свідчить про абсолютну неможливість виконання зобов'язання незалежно від індивідуальних можливостей сторін договору; інститут істотної зміни обставин враховує індивідуальні особливості учасника обороту з передбачення і розподілу ризиків істотної зміни обставин» [98].

Таким чином, можна дійти проміжного висновку про головну відмінність між істотною зміною обставин та обставинами непереборної сили (форс-мажорними обставинами, яка полягає у тому, що при настанні форс-мажорних обставин виконання зобов'язання є абсолютно неможливим, в той час, як за істотної зміни виконання зобов'язань лише істотно ускладнюється. У випадку істотної зміни обставин відбувається трансформація договірних зобов'язань: сторони намагаються

пристосувати свої відносини на договірному рівні до обставин, що склалися шляхом зміни договору, або припинити такі відносини шляхом його розірвання.

У постанові Касаційного господарського суду Верховного Суду від 16 серпня 2023 року у справі № 910/17639/21, суд провів чітке розмежування між інститутами істотної зміни обставин та форс-мажорних обставин, вказавши, що «на відміну від форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), які роблять неможливим виконання зобов'язання в принципі, істотна зміна обставин є оціночною категорією, яка полягає у розвитку договірної зобов'язання таким чином, що виконання зобов'язання для однієї зі сторін договору стає більш обтяженим, ускладненим, наприклад, у силу збільшення для сторони вартості виконуваного або зменшення цінності отриманого стороною виконання, чим суттєво змінюється рівновага договірних стосунків, призводячи до неможливості виконання зобов'язання. На відміну від форс-мажору істотна зміна обставин не впливає на строк виконання зобов'язань (не змінює його) і не звільняє сторону від відповідальності за невиконання, а дозволяє припинити таке виконання (розірвання договору) чи змінити умови такого виконання або умови договору в цілому (для досягнення балансу інтересів сторін, який був порушений через істотну зміну обставин). Відтак форс-мажор (стаття 617 ЦК) та істотна зміна обставин (стаття 652 ЦК) є різними правовими ситуаціями, стаття 652 ЦК може бути застосована у випадку відсутності існування форс-мажору, але позивач має довести наявність всіх чотирьох умов, необхідних для внесення змін до договору за рішенням суду.

Істотна зміна обставин є оціночною категорією, яка полягає у зміні договірної зобов'язання таким чином, що його виконання для однієї зі сторін договору стає більш обтяженим, ускладненим чим суттєво змінюється рівновага договірних стосунків» (постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.07.2019 у справі №910/15484/17). «Істотна зміна обставин, якими сторони керувалися, укладаючи договір, має бути не наслідком поведінки сторін, а бути зовнішньою щодо юридичного зв'язку між ними. Зміна договору у зв'язку з істотною зміною обставин за рішенням суду, виходячи з принципу свободи договору (п. 3 ч. 1 ст. 3, ч. 1 ст. 627 ЦК), є винятковим заходом. Для застосування судом відповідного

повноваження потрібна як сукупність чотирьох умов, визначених у ч. 2 ст. 652 ЦК, так і встановлення того, що розірвання договору суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом (ч. 4 ст. 652 ЦК), тобто що таке розірвання буде необґрунтованим згідно з принципом «найменших негативних наслідків» для сторін договору» (п. 90 постанови Великої Палати Верховного Суду від 13.07.2022 у справі №363/1834/17, постанови Верховного Суду від 12.09.2019 у справі №910/17469/18 (пункти 41,42), від 19.11.2019 у справі №910/9859/18 (пункти 37, 41 - 44), від 25.02.2020 у справі №922/2279/19 (пункти 8.8 - 8.12), від 19.07.2022 у справі №910/14155/21 (п. 8)) (п. 86-98) [180].

Отже, підсумовуючи означене розмежування, можна зазначити, що форс-мажорні обставини та істотна зміна обставин є різними правовими ситуаціями, які знаходяться в різній «площині», та по-різному впливають на виконання договірних зобов'язань. У випадку настання форс-мажорних обставин, останні зумовлюють неможливість виконання зобов'язання, їх настання тягне за собою звільнення від відповідальності особи, яка допустила таке невиконання через об'єктивні перешкоди, та по суті, можуть призводити до трансформації договірних відносин: сторони або будуть шукати альтернативні можливості виконання зобов'язання, або у випадку довготривалої дії таких обставин, можуть дійти згоди щодо припинення (розірвання) такого договору. На противагу, істотна зміна обставин, порушує баланс інтересів сторін договору, ускладнюючи виконання зобов'язань, втім не матиме наслідком звільнення сторони від відповідальності. У цьому контексті, істотну зміну обставин можна пояснити як інструмент, спрямований на відновлення рівноваги інтересів сторін, та розглядати як механізм адаптації договору до нових умов.

2.2.3 Форс-мажор обставини як підстава звільнення від юридичної відповідальності у публічно-правових відносинах

У сучасній правозастосовчій практиці існує певна стереотипність щодо сфер застосування юридичного механізму звільнення від правової відповідальності за умови настання форс-мажорних обставин. Зокрема, досить часто це обмежується

договірними правовідносинами, де такі обставини використовуються як підстава для звільнення від несприятливих наслідків за неналежне виконання зобов'язань. Однак детальний аналіз чинного законодавства та підзаконних нормативно-правових актів свідчить про значно ширший спектр застосування цього інструменту. Форс-мажор може мати ключову роль у вирішенні питань відповідальності у правовідносинах, що не підпадають під договірний характер.

Для належного дослідження вказаної категорії на увагу заслуговують положення Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), затверджений Рішенням президії ТПП України 15.07.2014 № 40(3) (тут і далі – Регламент ТПП), а саме стаття 6.2 Регламенту ТПП, за змістом якої «засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) встановлено, що форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за заявою зацікавленої особи по кожному окремому договору, контракту, угоді тощо, а також по податкових та інших зобов'язаннях/обов'язках, виконання яких настало згідно з законодавчим чи іншим нормативним актом або може настати найближчим часом і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин» [210].

Тобто, чинним законодавством передбачено можливість застосування інституту форс-мажору в двох випадках: або в договірних відносинах, і може бути підставою для звільнення від відповідальності за порушення договірних (комерційних) зобов'язань перед іншою стороною; або невиконання обов'язків, які встановлені законодавчими та іншими нормативно-правовими актами, виконання яких стало неможливим через наявність форс-мажору.

На особливу увагу заслуговують умови звільнення від виконання податкових зобов'язань, адже податкові правовідносини є однією з ключових сфер державного регулювання, яка напряму впливає на фінансову стабільність країни та функціонування суспільства. Форс-мажорні обставини, що можуть унеможливити

виконання таких зобов'язань, створюють ситуації, у яких важливо забезпечити баланс між інтересами держави та платників податків.

Так, зокрема, О.Ф.Скаун дійшла висновку про те, що принцип невідворотності настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства, закріплений у податковому законодавстві України, не є абсолютним, адже кожна галузь законодавства фіксує свої специфічні підстави звільнення від відповідальності [225, с. 43].

За змістом пп. 112.8.9. статті 112.8 Податкового кодексу України, «обставинами, що звільняють від фінансової відповідальності за вчинення податкових правопорушень та порушення іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на органи контролю, є, зокрема, вчинення діяння (дії або бездіяльності) внаслідок обставин непереборної сили (форс-мажору)» [127].

Ю.А. Коваль наголошено на тому, що «коли на початку березня 2022 року парламент України приймав законодавчі зміни, спрямовані на підтримку бізнесу в умовах повномасштабного вторгнення російських військ на територію України, підпунктом 69.1 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX ПК України було передбачено, що на період до припинення або скасування воєнного стану на території України звільняються від передбаченої ПК України відповідальності виключно ті платники, у яких була в ідсутня можливість своєчасно виконати свій податковий обов'язок. Авторка дійшла висновку про те, що законодавець застосував принципово інший підхід щодо звільнення від відповідальності — замість обмеження переліку недопустимих правопорушень, було обмежено коло платників податків, які можуть скористатися звільненням від фінансової відповідальності» [68]. Тобто єдиною обставиною, яка може звільнити платника податків від фінансової відповідальності, у цьому випадку є вчинення діяння (дії або бездіяльності) внаслідок обставин непереборної сили (форс-мажору).

Щодо порядку доказування підстав для звільнення від фінансово-правової відповідальності у податковій сфері, то на увагу заслуговує постанова Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 01 грудня 2020 року по справі

№805/1811/17-а (адміністративне провадження №К/9901/41579/18), у якій суд зазначив, що «засвідченню підлягають форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) по кожному окремому податковому та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання якого настало згідно нормативно – правових актів, проте таке виконання стало неможливим через наявність зазначених обставин» [135]. У постановках від 05 жовтня 2023 року у справі №520/14773/21, від 19 серпня 2022 року у справі №818/2429/18, від 17 червня 2020 року у справі №812/677/17, від 03 вересня 2019 року у справі №805/1087/16 Верховний Суд зазначив, що «має встановлюватися (доводитися) вплив обставин непереборної сили, засвідчених відповідними сертифікатами ТПП України, на неможливість платника податку належним чином виконувати свої зобов'язання і на зміну його економічного стану цими форс-мажорними обставинами. Ці фактори мають перебувати у причинно-наслідковому зв'язку» [141].

Також варто також приділити увагу статті 101.1., підпункту 101.2.4. статті 101.2. Податкового кодексу України, відповідно до якої «списанню підлягає безнадійний податковий борг, у тому числі пеня та штрафні санкції, нараховані на такий податковий борг. Під терміном «безнадійний» розуміється, зокрема, податковий борг платника податків, що виник внаслідок обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин)». Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду в постанові від 19 серпня 2022 року у справі №818/2429/18 (провадження № К/9901/14209/19) зазначив, що «сам факт наявності у позивача таких сертифікатів не є безумовною підставою для визнання податкового боргу безнадійним та його списання податковим органом. Для визнання податкового боргу безнадійним має бути встановлений (доведений) причинно-наслідковий зв'язок між виникненням податкового боргу платника та форс-мажорними обставинами. При цьому платник податку не обмежений у доказах, які він може долучити до заяви про списання безнадійного податкового боргу у підтвердження наявності обставин форс-мажору. Встановлення причинно-наслідкового зв'язку між обставинами непереборної сили з виникненням

податкового боргу, тобто визнання його безнадійним, є компетенцією суб'єкта владних повноважень за результатами розгляду заяви платника податків» [146].

«У разі звернення платника податків до податкового органу із заявою щодо списання безнадійного податкового боргу необхідно у кожному конкретному випадку досліджувати вплив наявності обставин непереборної сили, засвідчених відповідним сертифікатом ТПП України, на неможливість платника податку належним чином виконувати свої зобов'язання та на зміну його економічного стану цими форс-мажорними обставинами». Наведений висновок узгоджується із правовою позицією Верховного Суду, викладеною у постановках від 03.09.2019 у справі №805/1087/16 та від 17.06.2020 у справі №812/677/17, від 03.09.2019 у справі №805/1087/16-а [136].

Також окрім сертифіката ТПП, який шаблонно є основоположним документом яким засвідчуються форс-мажорні обставини, у постанові Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2010 року № 1235 «Про затвердження переліку обставин, що свідчать про наявність загрози виникнення або накопичення податкового боргу, і доказів існування таких обставин» доказом, що підтверджує факт настання (існування) обставин, що підставою для відстрочення грошових зобов'язань або податкового боргу заявника є рішення Президента України про оголошення окремих місцевостей України зоною надзвичайної екологічної ситуації, затверджені Верховною Радою України [205].

Розглянувши форс-мажор як підставу звільнення від юридичної відповідальності в аспекті митних правовідносин, варто відзначити статтю 460 МК України якою передбачено, що «вчинення порушень митних правил, передбачених частиною третьою статті 469, статтею 470, частиною третьою статті 478, статтею 481 цього Кодексу, внаслідок аварії, дії обставин непереборної сили або протиправних дій третіх осіб, що підтверджується відповідними документами, а також допущення у митній декларації помилок, які не призвели до неправомірного звільнення від сплати митних платежів або зменшення їх розміру, до незабезпечення дотримання заходів тарифного та/або нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, якщо такі помилки не допускаються систематично

(стаття 268 цього Кодексу), не тягне за собою адміністративної відповідальності, передбаченої цим Кодексом» (ст.268) [92].

За змістом положень розділу VIII «Підтвердження факту втрати товарів унаслідок аварії або дії обставин непереборної сили» Порядку виконання митних формальностей відповідно до заявленого митного режиму затверджений наказом Міністерства фінансів України від 31.05.2012 №657, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 02.10.2012 за №1669/21981, «якщо факт аварії чи дії обставин непереборної сили має місце на митній території України, особа, відповідальна за виконання вимог законодавства України з питань державної митної справи щодо товарів чи транспортних засобів, що перебувають під митним контролем (власник товару або уповноважена ним особа, перевізник чи особа, відповідальна за дотримання митного режиму), повинна звернутись до митного органу, в зоні діяльності якого перебувають ці товари, транспортні засоби, із письмовою заявою, яка повинна містити відомості, що надають можливість ідентифікувати товари, транспортні засоби як такі, що перебувають під митним контролем, а також інформацію про час, місце, обставини та наслідки аварії чи дії обставин непереборної сили. Системний аналіз наведених норм права дає підстави дійти висновку, що особа звільняється від відповідальності за статтею 470 Митного кодексу України в разі наявності факту аварії або дії обставин непереборної сили за умови документального підтвердження такого факту та вчасного (до закінчення встановленого строку транзитного перевезення) письмового повідомлення найближчого митного органу про обставини події». Вказаний висновок відображено у постанові Верховного Суду від 07 березня 2023 року у справі №459/762/16-а [138]. Отже, форс-мажор у митних правовідносинах дозволяє звільнити особу від адміністративної відповідальності за порушення митних правил, якщо такі порушення стали наслідком надзвичайних обставин, наприклад аварій або дії непереборної сили. Ключовими умовами є документальне підтвердження цих обставин та своєчасне повідомлення митних органів про подію, які у свою чергу унеможливають застосування відповідальності за порушення митних правил.

Окремому аналізу підлягають положення Водного кодексу України, що визначають правові підстави для звільнення від відповідальності у разі порушення вимог водного законодавства. Стаття 110 Водного кодексу України визначає, що «водокористувачі звільняються від відповідальності за порушення водного законодавства, якщо вони виникли внаслідок дії непереборних сил природи чи воєнних дій» [27]. Відповідно до Науково-практичного коментаря від 02.03.2009, вказані у коментованій нормі обставини знаходяться поза волею та контролем сторін. Настання перелічених у коментованій нормі обставин виключає наявність вини особи по відношенню до шкідливих наслідків, а тому склад правопорушення є неповним [104]. Тобто, форс-мажорні обставини, передбачені статтею 110 Водного кодексу України, прямо впливають на формування юридичної відповідальності водокористувачів, виключаючи її у разі дії непереборної сили чи воєнних дій. Це зумовлюється тим, що правова конструкція відповідальності передбачає наявність вини як ключового елемента правопорушення. Оскільки форс-мажорні події знаходяться поза межами волі водокористувача і не залежать від його дій чи бездіяльності, його поведінка не може бути кваліфікована як правопорушення. Таким чином, правова норма статті 110 Водного Кодексу України фактично усуває поза межі застосування санкцій, оскільки відсутність вини робить склад правопорушення неповним, а отже, нікчемним.

Аналіз положень нормативно-правових актів та Регламенту ТПП свідчить про те, що форс-мажорні обставини мають набагато ширше застосування: вони можуть слугувати підставою для звільнення від відповідальності у правовідносинах, які виходять за межі договірних. Ці правовідносини можуть охоплювати різноманітні сфери – адміністративне право, податкові зобов'язання або навіть регуляторну діяльність. Форс-мажор, як надзвичайна і непереборна подія, спричиняє об'єктивні наслідки, які унеможливають виконання не лише умов контракту, але й обов'язків, передбачених законодавством чи іншими нормативно-правовими актами. Відповідно, форс-мажорні обставини перетворюються на універсальний правовий інструмент, який може застосовуватися у різних сферах, залежно від наявності

належного юридичного підтвердження та відповідного правового регулювання [19, с.12-13].

2.2.4. Правове значення воєнного стану в Україні у контексті звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Введення воєнного стану в Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації позначилося не лише на повсякденному житті пересічних громадян, а й на діяльності суб'єктів підприємництва, які вимушено зазнали впливу таких надзвичайних обставин. У зв'язку з цим, у юридичної спільноти постало питання автоматичності воєнного стану як підстави звільнення від договірної відповідальності. З'ясування цього аспекту у поєднанні з усталеною судовою практикою видається нагальним, адже воно дозволяє сторонам договірних відносин своєчасно адаптувати їх (тим, хто донині не привів договори у відповідність із умовами сьогодення) та превентивно запобігти виникненню ситуацій, настання яких виходять за межі нормального перебігу життя.

У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженим Законом України від 24.02.2022 р. № 2102-IX, в Україні введений воєнний стан.

Говорячи про договірні відносини в умовах активних бойових дій, руйнування шляхів сполучення, пошкодження виробничих приміщень, тимчасової окупації частини території України, Н.А.Федосенко, В.Б.Селевко зауважили про реальні проблеми забезпечення належного виконання зобов'язань за укладеними договорами, та виникнення обставин, які цивільне законодавство визначає як форс-мажорні обставини. Так, автори констатували, що «воєнний стан може призвести до порушення договірних зобов'язань та спорів між сторонами, що може включати відмову від виконання умов договору через зміну обставин, спроби змінити умови договору або невиконання зобов'язань через об'єктивні обставини, пов'язані з воєнним станом» [219, с. 380, 384-385].

М.О. Стефанчук виснує про те, що «оголошення воєнного стану на території України є підставою для звільнення від відповідальності за порушення договірних

зобов'язань, але лише у випадках, коли ці обставини впливають на виконання зобов'язань. Тому для звільнення від відповідальності за невиконання договору необхідно довести зв'язок між невиконанням зобов'язань і військовою діяльністю в Україні» [228, с. 169].

Ю.О. Подолян підкреслено, що «в умовах воєнного стану форс-мажор у господарських договорах постає як особлива правова конструкція, покликана забезпечити баланс між принципом обов'язковості виконання зобов'язань та об'єктивною неможливістю їх реалізації через надзвичайні обставини». Запровадження воєнного стану в Україні суттєво трансформувало звичні механізми виконання господарських зобов'язань, що проявляється не лише у зміні регуляторних підходів, а й у новій оцінці співвідношення обов'язку виконати договір і об'єктивних перешкод, які виникли внаслідок бойових дій [128, с. 143].

Як вказує О.Р.Антонова «факт введення воєнного стану не став підставою для відстрочки чи невиконання зобов'язання. У випадку, якщо договірні зобов'язання не виконані стороною договору через форс-мажорні обставини, але це не було підтверджено, то цей механізм захисту не застосовується» [3, с. 7].

Вказану думку обґрунтовано підтверджує Б.В. Кирдан, який зазначає, що «у період дії воєнного стану, який є форс-мажорною обставиною боржник може бути звільнений від відповідальності за невиконання зобов'язання, проте це ніяк не впливає на звільнення його від загального обов'язку виконувати своє зобов'язання та відповідальності у межах зобов'язання. Після закінчення дії форс-мажорних обставин боржник повинен продовжувати виконувати свої зобов'язання за договором, оскільки за порушення інших його умов може наставати відповідальність за порушення договірних умов» [65, с. 119].

Отже, неспроможним є ототожнення введення воєнного стану з автоматичним звільненням від відповідальності за невиконання своїх договірних зобов'язань. Для застосування механізму звільнення від договірної відповідальності у зв'язку із виникнення вказаних обставин, необхідне доведення зв'язку між воєнними діями та невиконанням зобов'язань. В продовження цієї думки, О.Ю.Макаренко та Н.А.Макаренко констатували, що за форс-мажорних обставин, які виникли через

воєнний стан та війну, доведення потребує: факт непередбачуваності воєнних дій та військової агресії, тобто під час укладання договору сторони не могли передбачити виникнення таких обставин; факт неминучості, тобто в момент збройного нападу РФ неможливо було уникнути введення воєнного стану; те, що обставини, які виникли внаслідок воєнних дій, знаходяться за межами впливу сторін зобов'язання та не залежить від них, почалися не з їх волі та не можуть завершитись за бажанням сторін; причинно-наслідковий зв'язок між обставинами форс-мажору та неможливістю об'єктивно виконувати зобов'язання [84, с. 37].

В.З. Чорнописька та О.І.Капітан відзначають, що «факт запровадження воєнного стану в Україні не потребує додаткового доведення, а сторонам договірних зобов'язань необхідно підтвердити наявність конкретних форс-мажорних обставин, які унеможливають виконання ними своїх обов'язків у зв'язку з агресією Росії та окупацією частини територій України. Найчастіше такими форс-мажорними обставинами є призупинення виробництва, знищення або пошкодження підприємств і установ, а також мобілізація працівників. Офіційне визнання воєнного стану саме по собі не означає автоматичного застосування в усіх випадках як форс-мажору, адже сторона зобов'язань повинна довести, що їх виконання є неможливим. Автори слушно вказують на те, що судова практика засвідчує численні випадки зловживання цим правом, коли воєнний стан використовується як привід для відмови від виконання обов'язків, що шкодить бізнесу та перевантажує судову систему» [259, с. 102].

Після початку повномасштабного вторгнення, на практиці виникла велика кількість питань із кваліфікацією введення такого стану та воєнних дій як форс-мажорних для учасників договірних відносин. Правову невизначеність для контрагентів після повномасштабного вторгнення вніс опублікований Торгово-промисловою палатою України лист від 28.02.2022 №2024/02.0-7.1, яким остання засвідчила, що «військова агресія російської федерації проти України стала підставою для введення воєнного стану та є форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили). Важливо зазначити, що зазначений лист має узагальнений інформаційний характер і адресований необмеженому колу суб'єктів

(«Всім, кого це стосується»), а його зміст констатує факт існування форс-мажорних обставин, проте не містить обґрунтування причинно-наслідкового зв'язку у межах конкретних договірних зобов'язань» [80].

Так, у постанові Верховного Суду від 15.06.2023 у справі №910/8580/22 встановлено, що «лист ТПП України від 28 лютого 2022 року є загальним офіційним документом та не містить ідентифікуючих ознак конкретного договору, виконання якого стало неможливим через наявність зазначених обставин, а позивач не був позбавлений можливості звертатися до ТПП України та уповноважених нею регіональних ТПП за отриманням відповідного сертифіката про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили), дотримуючись порядку, встановленого Регламентом ТПП України від 18 грудня 2014 року, саме за спірним зобов'язанням» [162].

Верховний Суд у постанові КГС ВС від 02 жовтня 2024 року у справі №921/184/16-г/10 (921/630/22) вказав, що «ТПП України засвідчила, що зазначені обставини (військова агресія російської федерації) з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами (обставинами непереборної сили) та з метою спрощення процедури посвідчення форс-мажорних обставин, розмістила на своєму офіційному сайті загальний офіційний лист щодо посвідчення форс-мажору» [163].

У постановах КГС ВС від 07.06.2023 у справі № 906/540/22; від 13.09.2023 у справі № 910/7679/22, суди дійшли висновку, що «лист ТПП України від 28.02.2022 №2024/02.0-7.1 не є безумовною підставою вважати, що форс-мажорні обставини настали для всіх без виключення суб'єктів. Кожен суб'єкт, який в силу певних обставин не може виконати свої зобов'язання за окремо визначеним договором, має доводити наявність в нього форс-мажорних обставин»(п.80) [135].

«Лист ТПП України від 28.02.2022 №2024/02.0-7.1 не можна вважати сертифікатом у розумінні ст. 14-1 Закону «Про торгово-промислові палати в Україні», а також такий лист не є документом, який був виданий за зверненням відповідного суб'єкта (відповідача), для якого могли настати певні форс-мажорні обставини. Обставини форс-мажору (непереборної сили), що зумовлені військовою

агресією проти України, описані Торгово-промисловою палатою у листі від 28.02.2022 р. (№2024/02.0-7.1), не містять конкретизації впливу обставин форс-мажору на відповідне зобов'язання, а тому обов'язковим є доведення причинно-наслідкового зв'язку» [10, с.218].

Отже, «лист ТПП від 28.02.2022 №2024/02.0-7.1 не є доказом настання форс-мажорних обставин для всіх без виключення суб'єктів господарювання України з початком військової агресії російської федерації. Кожен суб'єкт господарювання, який в силу певних обставин не може виконати свої зобов'язання за окремо визначеним договором, має доводити наявність в нього форс-мажорних обставин» (п. 52-53) [181].

«Віднесення введеного в Україні воєнного стану до форс-мажорних обставин не свідчить про існування таких обставин у конкретних правовідносинах та неможливість виконання відповідачем за зустрічним позовом господарських зобов'язань за договором у частині своєчасної оплати за виконані роботи. Цей висновок сформульовано Верховним Судом під час розгляду справи в частині оплати виконаних робіт за договором підряду» (Постанова КГС ВС від 03.08.2023 у справі №916/628/22) [182]. Таким чином, на нашу думку, Верховний Суд у низці постанов поставив крапку стосовно «статусу» цитованого вище листа Торгово-промислової Палати України від 28 лютого 2022 року, як документу, який носив загальний, інформаційний характер і констатував обставини, та їхні характеристики, що виникли 24 лютого 2022 року. Вказівка ТПП України в означеному листі про настання надзвичайних, невідворотних та об'єктивних обставин (обставин непереборної сили) не звільнило контрагентів від обов'язку підтвердити в порядку, визначеному Регламентом ТПП України, вплив таких обставин на неможливість виконання конкретного зобов'язання.

У продовження цієї тези, Верховний Суд неодноразово зазначав, що «має встановлюватися (доводитися) вплив обставин непереборної сили, засвідчених відповідними сертифікатами ТПП України, на неможливість платника податку належним чином виконувати свої зобов'язання і на зміну його економічного стану цими форс-мажорними обставинами (постанови від 19 серпня 2022 року у справі №

818/2429/18, від 17 червня 2020 року у справі №812/677/17, від 03 вересня 2019 року у справі №805/1087/16). Ці фактори мають перебувати у причинно-наслідковому зв'язку» [167]. «Воєнний стан на території України не означає, що підприємство не може здійснювати підприємницьку діяльність та набувати кошти. На додаток, держава на даний час заохочує розвиток підприємницької діяльності з метою позитивного впливу на економіку країни (зменшення податків, митних платежів тощо). Відтак, суди дійшли висновку, що одне лише передбачене законом віднесення введеного воєнного стану до форс-мажорних обставин не свідчить про існування форс-мажору у конкретних правовідносинах сторін, де така обставина може стати форс-мажорною лише у випадку, якщо особа доведе, що конкретний обмежувальний захід, запроваджений в рамках воєнного стану унеможливорює виконання конкретного договору» [183]. «Сама по собі наявність форс-мажорних обставин, зокрема ведення бойових дій на території України, не є безумовною підставою ні для припинення зобов'язань, ні для звільнення від їх виконання. Судом має бути з'ясовано й перевірено причинно-наслідковий зв'язок між такими обставинами і неналежним виконанням зобов'язання у даному конкретному випадку» (п. 36) [184].

Об'єднана Палата Касаційного господарського суду у постанові від 19.08.2022 у справі № 908/2287/17 зазначає, що «сертифікат торгово-промислової палати, який підтверджує наявність форс-мажорних обставин, не може вважатися беззаперечним доказом про їх існування, а повинен критично оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами. Адже визнання сертифіката ТПП беззаперечним та достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) без надання судом оцінки іншим доказам суперечить принципу змагальності сторін судового процесу» [178]. Крім того, Верховний Суд у постанові КГ ВС від 09 липня 2024 року у справі №910/11718/22 неодноразово звертав увагу, що «навіть за відсутності сертифіката ТПП, отриманого в передбаченому законом порядку, сторона не позбавлена можливості доводити наявність форс-мажорних обставин іншими доказами, якщо інше не встановлено законом чи договором» [185].

Тобто, узагальнивши аналіз релевантної судової практики, можна зазначити зробити наступні висновки:

–Лист ТПП України від 28.02.2022 носив загальний, інформаційний характер; не підтверджував наявність форс-мажорних обставин щодо конкретного договору/суб'єкта, що зумовило необхідність доведення його існування стороною, яка посилається на настання таких обставин, індивідуально у порядку, встановленого законом;

–сам факт збройної агресії РФ проти України, будучи загальновідомим фактом, не є автоматичною підставою для звільнення від відповідальності за невиконання/неналежне виконання конкретного договірної зобов'язання;

–серед доказів, які можуть свідчать про причинно-наслідковий зв'язок обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин) з конкретним випадком невиконання, сертифікат ТПП може бути одним із доказів, із можливістю подання інших доказів, які у сукупності підтверджуватимуть відповідні факти.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що збройна агресія РФ проти України та запровадження воєнного стану на території нашої держави істотно позначились на нормальному господарському обігу діяльності суб'єктів господарювання, вплинувши не лише на виконання договірних зобов'язань у встановленому порядку, а й продемонстрували неготовність сторін до таких непередбачуваних та невідворотних обставин внаслідок неналежного договірної регулювання, що поставило контрагентів у стан правової невизначеності.

Висновки до Розділу II

1. Чинне цивільне законодавство України, а саме стаття 617 Цивільного кодексу України встановлює дві основні підстави звільнення особи, яка порушила зобов'язання, від відповідальності. Такими обставинами є випадок та непереборна сила.

2. Категорія «випадок» у цивільному праві розглядається як самостійна підстава звільнення від відповідальності, що характеризується відсутністю вини боржника, непередбачуваністю та невідворотністю наслідків. У доктрині вона

тракується як протилежність вині, адже навіть за умови належної обачності боржник не мав реальної можливості запобігти шкоді. Водночас судова практика демонструє обмежене застосування цієї категорії, віддаючи перевагу інституту непереборної сили, що свідчить про те, що «випадок» зберігає значення переважно як доктринальна та легальна конструкція, яка окреслює межі відповідальності, але рідко використовується судами як практичний інструмент звільнення від її настання.

3. Обставини непереборної сили (форс-мажор) у цивільному праві визначаються як зовнішні події, що не належать до звичайного перебігу життя, є непередбачуваними та невідворотними. Їх сутність полягає в тому, що навіть за умови максимальної обачності, достатньої поінформованості та використання всіх можливих засобів уникнути негативних наслідків неможливо. З огляду на наведене, форс-мажорні обставини виступають винятковою підставою звільнення від відповідальності, окреслюючи межі можливого контролю боржника над виконанням зобов'язань.

4. Кваліфікація обставин непереборної сили як різновиду випадку видається невинуватеною. Попри спільні риси цих категорій (відсутність вини та можливість звільнення від відповідальності) їхня природа є відмінною. Випадок ґрунтується на суб'єктивному критерії, що залежить від поведінки конкретної особи, тоді як форс-мажор має зовнішній характер і не може бути усунений зусиллями одного суб'єкта. Якщо випадок потенційно міг би бути відвернений за іншого суб'єктного складу, то обставини непереборної сили такої можливості не передбачають. Масштаб їх дії та неможливість передбачення чи уникнення підтверджують автономність і паралельне існування цих категорій у цивільному праві.

5. Неможливість виконання зобов'язання та форс-мажорні обставини слід розглядати у взаємозв'язку як категорії «причини та наслідку». Неможливість виконання характеризується об'єктивним припиненням договірних обов'язків за відсутності вини боржника, тоді як форс-мажорні обставини виступають зовнішнім чинником, що тимчасово унеможлиблює або істотно ускладнює їх виконання. У результаті форс-мажор не припиняє зобов'язання, а трансформує його, зумовлюючи призупинення чи відтермінування виконання на період дії таких обставин. Отже,

форс-мажор є причиною, яка не залежить від волі сторін, а неможливість виконання зобов'язання, у свою чергу, наслідком, що визначає подальшу долю договірних правовідносин.

6. Аналіз та дослідження зарубіжного правозастосовного досвіду, вітчизняного законодавства та судової практики дозволяє стверджувати, що терміни «форс-мажор» і «обставини непереборної сили» є змістовно тотожними, а їх відмінність пояснюється лише особливостями перекладу з іноземних мов.

7. Вітчизняна судова практика виходить із необхідності комплексної оцінки доказів, що охоплює умови конкретного договору, тривалість та характер впливу форс-мажору на можливість виконання зобов'язань. Індивідуалізація таких обставин для кожного договору та односторонній характер звернення до ТПП України підкреслюють необхідність розгляду сертифікату Торгово-промислової палати України лише як одного із доказів наявності форс-мажорних обставин, а не єдиного підґрунтя для звільнення договірної відповідальності.

8. Головна відмінність між істотною зміною обставин та форс-мажорними обставинами полягає у різному ступені впливу на виконання зобов'язань: форс-мажор робить їх виконання абсолютно неможливим, тоді як істотна зміна лише істотно ускладнює виконання. У випадку істотної зміни відбувається трансформація договірних відносин, що призводить до адаптації договору шляхом внесення змін до договору або припинення його дії через розірвання; форс-мажор, у свою чергу, має наслідком тимчасове звільнення від відповідальності, не припиняючи самого зобов'язання, а лише відтерміновуючи його виконання.

9. Судова практика касаційних судів виходить із того, що введення воєнного стану в Україні не є автоматичною підставою для звільнення від договірної відповідальності без доведення конкретного (індивідуалізованого) впливу означених обставин на виконання зобов'язань, наголошуючи на комплексній оцінці доказів.

РОЗДІЛ III. ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ІЗ ЗАРУБІЖНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

3.1 Зарубіжний досвід правового регулювання звільнення від договірної відповідальності

У контексті сучасної глобальної нестабільності, обумовленої ескалацією збройних конфліктів, пандемічними загрозами, економічними турбуленціями та кліматичними трансформаціями, проблема кваліфікації та застосування форс-мажорних обставин набуває особливої теоретичної та практичної значущості. Розмаїття правових підходів, що сформувалися в правових системах іноземних держав, зумовлює неоднорідність у тлумаченні критеріїв непередбачуваності, невідворотності та непереборності таких обставин, а також у визначенні їх юридичних наслідків для виконання договірних зобов'язань. Ускладнення виникає передусім у сфері міжнародного приватного права, де сторони контракту нерідко походять із різних правових сімей з відмінними доктринальними та практичними підходами до форс-мажору. За таких умов відсутність уніфікованого розуміння форс-мажору породжує ризики правової невизначеності, суперечливого судового тлумачення та нерівномірного розподілу договірних ризиків. Отже, виникає об'єктивна потреба у системному науковому дослідженні ключових аспектів тлумачення та застосування форс-мажорних положень у правових системах іноземних держав з метою виявлення спільних рис, ідентифікації концептуальних розбіжностей з українським законодавством з метою обґрунтування перспектив гармонізації правозастосування.

Форс-мажор є важливою правовою категорією у контексті договірного права в Європейському Союзі (ЄС). Усі країни ЄС дотримуються певних стандартів, що регулюють використання форс-мажору як підстави для звільнення від договірної відповідальності. Враховуючи, що ЄС має свою специфічну правову базу, яка включає регулювання договірної відповідальності, дослідження вказаної проблематики є необхідним в контексті гармонізації вітчизняного законодавства із законодавством Європейського Союзу.

У своїх працях професором Агімом Ніхуї узагальнено позиції колег стосовно звільнення від договірної відповідальності і зазначено, що форс-мажор – це зовнішня подія, яка не передбачається або яку неможливо точно передбачити, коли вона станеться, і яку неможливо дозволити собі чи уникнути. У всіх випадках, коли необхідно довести наявність форс-мажору, в першу чергу, необхідно довести його властивість як зовнішньої події яка не передбачена, а потім її слід виділити як категорію дій, які є природними явищами, такими як землетруси, повені тощо. Ці зовнішні та непередбачені події наука розглядає, але, незважаючи на це, на практиці їх неможливо контролювати. Важливо, щоб конкретні дії, які можна кваліфікувати як головну силу, характеризували як непередбачену, неминучу зовнішню подію. Тому форс-мажорними обставинами можуть вважатися лише події, які неможливо передбачити та контролювати [290, с. 71-72].

Практика застосування форс-мажору у країнах Європейського Союзу є різноманітною, тому її слід розглянути на прикладі декількох країн.

Італія. Звільнення від договірної відповідальності є ключовою складовою контрактного права Італії, як дозволяє сторонам уникнути відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань через обставини, які виходять за межі їх контролю. Аналіз цивільного законодавства Італії свідчить про відсутність єдності в розумінні дефініції «*обставини непереборної сили*» (*forza maggiore*), але з огляду на опис цих обставин у законодавстві та практиці касаційних судів, такі обставини зводяться до факторів, які не залежать від волі людини.

В Італійському цивільному кодексі (Codice Civile) існують кілька статей, які регулюють звільнення від договірної відповідальності, зокрема за змістом статті 1256 Цивільного кодексу Італії, «зобов'язання припиняється, якщо з причини, не пов'язаної з боржником, виконання стає неможливим. Якщо неможливість є лише тимчасовою, боржник, поки це продовжує, не несе відповідальності за затримку виконання. Проте зобов'язання припиняється, якщо неможливість зберігається щодо мети зобов'язання або характеру об'єкта, боржник більше не може вважатися зобов'язаним виконати виконання або кредитор більше не зацікавлений в його отриманні».

Відповідно до статті 1467 Цивільного кодексу Італії, «у контрактах з безперервним або періодичним виконанням або відстроченим виконанням, якщо виконання однією із сторін є стати надмірно обтяжливим через виникнення подій надзвичайних і непередбачуваних, сторона, яка зобов'язана здійснити таке виконання, може вимагати розірвання договору з наступними наслідками від ст. 1458. Не можна вимагати припинення, якщо воно має місце обтяжливість підпадає під нормальний ризик контракту. Сторона, проти якої вимагається постанова, може її уникнути пропонуючи справедливо змінити умови договору» (ст. 1256, 1467) [271]. Тобто, обставини непереборної сили задля віднесення їх до підстав для звільнення від договірної відповідальності відповідно до італійського законодавства повинні відповідати двом ознакам: надзвичайний характер і непередбачуваність.

Касаційний суд Італії надав точний опис обох термінів у справі № 22396 від 19.10.2006, яка визначає «надзвичайні та непередбачувані факти», про які йдеться у ст. 1467 Цивільного кодексу Італії. Так, надзвичайна вимога, на думку Верховного Суду, має об'єктивний характер у тому сенсі, що вона має бути аномальною подією, яка піддається вимірюванню та кількісній оцінці на основі таких елементів, як її інтенсивність і розмір. Непередбачуваність, з іншого боку, має суб'єктивну природу, оскільки стосується когнітивних можливостей і старанності сторони, яка укладає договір. Однак оцінка цієї характеристики має відбуватися цілком об'єктивно, беручи за модель поведінку середньої людини в тих самих умовах. Верховний суд Італії у цій справі також постановив, що оскільки доктрина фрустрації не стосується ні предмета, ні економіко-соціальної функції контракту, ні мети, з якою сторони його уклали, вона повинна стосуватися зовнішнього фактора, який – хоча й не спеціально наведена як договірна умова – становить для обох контрагентів (або лише для одного з них, за умови, що це визнає інший контрагент) конкретну та об'єктивну умову, від якої залежить продовження чинності контракту, що надає контрагентам право (які покладалися на це) розірвати договір, якщо він піде не так [267].

Верховний Суд у рішенні №965 від 28 лютого 1997 р. встановив, що лише така подія, яка перешкоджає нормальному виконанню договору, а також робить будь-які

дії боржника, спрямовані на його усунення, неефективними, може розглядатися як ситуація, що належить до категорії непереборної сили. Також зазначає, що подія, що перешкоджає, не повинна залежати від прямих чи непрямих дій чи бездіяльності боржника [268].

Тобто, наведена правозастосовча практика Верховного суду Італії дозволяє підсумувати наступне: віднесення обставини, яка може звільнити від договірної відповідальності можлива за відповідності двох умов надзвичайний характер і непередбачуваність; наслідком настання таких обставин є неможливість виконання зобов'язання; пріоритетність інтересів сторін договору під час настання обставин непереборної сили; відсутність вини сторони договору у настанні таких обставин; передбачення декількох шляхів зміни зобов'язального правовідношення або шляхом внесення змін до договору, або його розірвання.

На увагу заслуговує судова практика у рішеннях №2316 від 05.02.2016, №3670 від 17.02.2014 р., №10133 від 14.05.2005, у яких Суд неодноразово зазначав, що виявлення археологічних знахідок під землею (так званий «археологічний сюрприз») є причиною форс-мажорних обставин відповідно до Указу Президента №.1063 1962 р., ст. 30, параграф 1, який запобігає продовженню робіт з порушенням обов'язків, покладених законом, і без будь-якого розсуду з боку клієнта [269]. Тобто, наведені судові прецеденти свідчать про відхід від традиційного розуміння поняття «форс-мажор» та дозволяють дійти висновку про їх варіативність за умови відповідності двом характеристикам: надзвичайний характер та непередбачуваність.

Франція. Звільнення від договірної відповідальності у французькому праві, або «*force majeure*», є критичним аспектом договірного права. Французьке законодавство щодо «*force majeure*» охоплює низку обставин, таких як природні катастрофи, війни, терористичні акти, страйки, а також урядові дії або зміни в законодавстві, які роблять виконання договору неможливим. Важливо зазначити, що подія повинна бути нездоланною та непередбачуваною для обох сторін договору.

До набрання чинності реформою 2016 року доктрина Касаційного суду Франції передбачала, що будь-яка непередбачувана та непереборна подія може розглядатися як форс-мажор [272]. У лютому 2016 року відбулося реформування

окремих норм цивільного права Франції, яка торкнулася і інституту непереборної сили. Внаслідок реформування статті 1218 Цивільного кодексу Франції відновлено триптих вимог форс-мажорних обставин, які, таким чином, є перешкодою для виконання, спричиненою подією, яка 1) є «поза контролем боржника», 2) «розумно непередбачуваний на момент укладення договору» та 3) «наслідки якого не можна уникнути відповідними заходами». Тобто відповідність обставинам, які настали трьом ключовим ознакам: зовнішність, непередбачуваність і непереборність.

Стаття 1148 Цивільного кодексу Франції регламентує, що «у договірних питаннях виникає форс-мажор, коли подія, що не перебуває під контролем боржника, яку не можна було розумно передбачити на момент укладення договору і наслідки якої не вдалося уникнути відповідними заходами, перешкоджає виконанню боржником свого зобов'язання» [277]. Тобто, форс-мажор згідно з французьким законодавством – це непереборна подія, якій неможливо перебороти та унеможливорює виконання контракту, і, отже, згодом договір буде анульовано згідно з французьким законодавством, і сторона не несе відповідальності за невиконання такою стороною своїх зобов'язань за договором. Водночас стаття 1148 не є імперативною нормою, а радше правилом за умовчанням, від якого сторони можуть відступити, отже сторони можуть вільно визначати форс-мажор на власний розсуд, щоб включити або виключити події як форс-мажор у своїх договірних відносинах. Однак сторони не можуть повністю виключити застосування форс-мажору зі свого контракту, оскільки це «буде суперечить принципу добросовісності», передбаченому статтею 1134 Кодексу. Слід зазначити, що французький суд не може легко прийняти позицію щодо невиконання зобов'язань на підставі форс-мажорних обставин, оскільки існує тверда віра в суворе застосування *pacta sunt servanda* (договори повинні виконуватися) до договірних зобов'язань. Тому лише у виняткових обставинах форс-мажор приймається як виправдання для невиконання [275, с. 166-167].

Так, застосування форс-мажору в аспекті судової практики Франції свідчить, що стихійні лиха і метеорологічні явища доволі часто визнаються судами непередбачуваними обставинами, які унеможливають належне виконання

зобов'язання. Таким чином, надзвичайно сильний ураган може вважатися випадком форс-мажорних обставин (Cass. Civ. 1st, 11 травня 1994 р., Bull. Civ. III, n. 94), як і виверження вулкана (Cass. Civ. 1st, 8 березня, 2012, №10-25.913). І навпаки, пізні заморозки, навіть класифіковані як «сільськогосподарська катастрофа», не є непередбачуваною подією (Cass. Soc., 25 жовтня 1995 р., № 95-40866). Таким же чином стан стихійного лиха, оголошений адміністрацією, не дозволяє зробити висновок про те, що подія обов'язково є форс-мажорними обставинами (Cass. Civ. 3rd, 24 березня 1993 р., №91-13.541). Втім не тільки стихійні лиха відносять до зазначеної категорії, враховуючи практику французьких судів. Боржник звільняється від відповідальності у разі невиконання договірних зобов'язань через хворобу, яка особисто вразила боржника (Cass., Ass. Plén., 14 квітня 2006 р., №02-11.168; Cass. civ. 1, 10 лютого 1998 р., № 96-13.316). Така позиція судів кореспондує із реформою зобов'язального права, яка вимагає, щоб подія була зовнішньою та «поза контролем боржника, адже захворювання є екзогенним патологічним станом і його розвиток не піддається контролю.

На противагу, характер події не має великого значення і сам по собі не може вважатися випадком форс-мажору. Тим більше, що одна й та сама подія може становити форс-мажор в одній ситуації, а не в інших. Епізод виняткової посухи та хвилі спеки, що стався у Франції у 2003 році, класифікований як стихійне лихо, був випадком форс-мажорних обставин у випадку, коли гарантія страховика була використана для реконструкції будівлі (Cass. Civ. 2nd, 29 березня 2018 р. №17-15017); однак ця сама подія не змогла звільнити Monsanto від відповідальності за постачання насіння стійких до спеки томатів (CA Aix-en-Provence, 22 квітня 2015 р., №12/19468) [279].

Таким чином, юридична доктрина «*force majeure*» має глибоке коріння у французькому праві і забезпечує важливий механізм для захисту сторін від несправедливого тягаря виконання зобов'язань при виникненні непередбачуваних обставин. За умови застосування триптиха до обставин, які настали (невідворотність – непередбачуваність – безконтрольність), договірна сторона може бути звільнена від відповідальності за невиконання договору. Згідно з доктриною форс-мажорних

обставин у французькому законодавстві, договір буде розірвано, і сторона не несе відповідальності за невиконання виконання своїх зобов'язань за контрактом, якщо суди переконуються, що виконання контракту стало неможливим через подію, яку сторони не могли розумно передбачити під час укладення контракту.

Німеччина: Форс-мажорні обставини прямо не регулюються німецьким законодавством. Втім, норми цивільного кодексу Німеччини свідчать про закріплення положень про «форс-мажор» в інших його нормах.

Так, відповідно до статті 275 Цивільного кодексу Німеччини, «вимога щодо виконання виключається, якщо виконання є неможливим для боржника або будь-якої іншої особи. Боржник може відмовитися від виконання тією мірою, в якій виконання потребує витрат часу та зусиль, які, беручи до уваги предмет зобов'язання та вимогу діяти сумлінно, є явно непропорційними зацікавленості кредитора у виконанні. Визначаючи, які зусилля розумно можуть вимагатися від боржника, також слід враховувати, чи він несе відповідальність за перешкоду, яка перешкоджає виконанню. Крім того, боржник може відмовитися від виконання, якщо він повинен здійснити виконання особисто, і, зваживши перешкоди, що перешкоджають виконанню ним, з інтересом кредитора у виконанні, виконання не може обґрунтовано вимагатися від боржника». Таким чином, вказаними положеннями закріплено доктрину неможливості виконання зобов'язання («*Unmöglichkeit*»), яка передбачає, що боржник може відмовитися від виконання, якщо виконання стало неможливим як для нього самого, так і для будь-якої іншої особи, і саме боржник несе тягар доведення неможливості та відсутності своєї вини в цих випадках.

Також, виникнення форс-мажорних обставин прослідковується в концепції «зміни обставин». Стаття 313 Цивільного кодексу Німеччини передбачає, що «якщо обставини, на яких укладено договір, суттєво змінилися, договір може бути змінений (якщо це можливо) або розірваний, якщо від однієї зі сторін не можна обґрунтовано очікувати, що він буде виконувати договір. Концепція «зміни обставин» передбачає, що обидві сторони можуть вимагати внесення змін до контракту, якщо дотримання контракту за попередніми умовами не можна розумно

очікувати від однієї сторони. Якщо зміна договору неможлива або не може бути розумно очікувана від однієї зі сторін, інша сторона може відмовитися від договору (або розірвати договір залежно від характеру контракту)». Крім того, «якщо подія непереборної сили спричинила порушення контракту, інша сторона не може вимагати відшкодування збитків, якщо подія та її наслідки були поза розумним контролем боржника. Наведене свідчить про те, що сторона, яка вимагає застосування до договірних відносин наслідки настання форс-мажорних обставин, повинна довести, що вона вжила всіх необхідних і розумних заходів, щоб уникнути несприятливих наслідків».

Також, дослідивши правове регулювання окремих видів договорів, встановлено, що німецький законодавець передбачив наслідки настання відповідних обставин. Так, відповідно до ч. 3 ст. 651h Цивільного кодексу Німеччини, яка регулює туристичні контракти, передбачає «.... організатор не може вимагати компенсацію, якщо неминучі та надзвичайні обставини, що відбуваються в місці призначення або в безпосередній близькості від нього, суттєво впливають на виконання туристичного пакета (договору про комплексну туристичну послугу) перевезення пасажирів до пункту призначення. Обставини є неминучими та винятковими у розумінні цього підзаголовку, якщо вони не підлягають контролю сторони, яка посилається на таку ситуацію, і якщо їх наслідків не можна було уникнути, навіть якби були вжиті всі розумні заходи.» [278].

Отже, доктрина «форс-мажору» є ключовою у німецькій договірній практиці та має на меті захистити сторони договору від наслідків непередбачуваних і нездоланих обставин, які роблять виконання договору неможливим.

До головних характеристик форс-мажору у німецькому праві можна віднести: 1) непередбачуваність: подія повинна бути несподіваною та незапланованою; 2) нездоланність: обставини повинні бути настільки серйозними, що їх неможливо уникнути або подолати; 3) вплив на виконання договору: подія повинна безпосередньо впливати на здатність сторін виконати свої договірні зобов'язання; 4) тимчасовий або постійний характер: форс-мажор може мати як тимчасовий, так і постійний характер. У разі тимчасової непереборної сили виконання договору може

бути призупинене на певний час, поки обставини не зміняться. Якщо обставини тривають протягом тривалого часу, договір може бути розірваний у судовому та позасудовому порядку.

Резюмуючи, форс-мажор є необхідним правовим інструментом, який допомагає захистити інтереси сторін договору в умовах непередбачуваних подій. За законодавством та правозастосовною практикою багатьох країн, форс-мажор може бути визначений як подія або обставина, яка виникає поза контролем сторін договору і робить виконання договору неможливим або значно ускладненим. Головними критеріями віднесення обставин, які унеможливають виконання договору, є непередбачуваність та непереборність події. Основна мета використання форс-мажору полягає в захисті інтересів сторін договору від непередбачуваних подій, що дозволяє уникнути невиконаних фінансових та інших зобов'язань, які можуть виникнути внаслідок таких обставин та забезпечення стійкості договірних відносин.

Аналіз законодавства вказаних країн в контексті «форс-мажору» дозволяє тезисно сформулювати висновки про основні їхні ознаки. Так, в Італії форс-мажор дозволяє сторонам договору відмовитися від виконання своїх зобов'язань без наслідків за невиконання, якщо ці обставини дійсно виникли і впливають на виконання договору; французьке законодавство відхиляє будь-які зміни або коригування контрактів судами, і боржник повинен виконувати свої зобов'язання найбільш ефективним способом; німецьке законодавство дозволяє судам коригувати договір сторін у випадках труднощів і неможливості їх виконання за недосягнення згоди сторонами [265, с.135-136].

Міжнародне законодавство та уніфікаційні акти (Принципи УНІДРУА, PECL).

У контексті дослідження правового регулювання інституту звільнення від договірної відповідальності відповідно до Європейського законодавства, на увагу заслуговують положення Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods («CISG»)) в аспекті

тлумачення форс-мажорних обставин. Так, за змістом пунктів 1, 3 статті 79 Конвенції, що «сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди, чи її наслідків. Звільнення від відповідальності, передбачене цією статтею, залишається лише на той період, протягом якого існує дана перешкода» (стаття 79) [204]. Таким чином, проаналізувавши вказану статтю можна дійти висновку, що сторона може бути звільнена від відповідальності у випадку невиконання зобов'язань на період, протягом якого існує перешкода, що заважає виконанню. Обов'язок доведення покладається на сторону, яка не виконала зобов'язання, і вона має довести наступне: 1) існувала перешкода, яка не підлягала її контролю; 2) на момент укладення договору від неї не можна було розумно очікувати врахування цієї перешкоди; 3) вона не могла розумно уникнути цієї перешкоди. Якщо сторона застосовує статтю 79 Конвенції, це звільняє її від відповідальності протягом періоду, протягом якого існує перешкода. Однак це не перешкоджає іншій стороні звертатися за іншими засобами правового захисту, такими як розірвання/відмова від договору та/або зниження ціни договору.

К.Кесседжян слушно зауважено, що тривалість часу, протягом якого відбувається подія форс-мажору, також є важливою. Якщо подія є тимчасовою, звільнення від відповідальності приймається лише протягом цього періоду. Однак це положення не стосується наслідків події після її закінчення. Нібито договір має виконуватися так, ніби нічого не сталося. Однак цілком можливо, що подія спричинила деякі несприятливі наслідки для однієї чи іншої сторони, але Конвенція не говорить про необхідність адаптації договору. Конвенція також нічого не говорить про наслідки постійної події форс-мажору. Більше того, Конвенція не містить критеріїв для розмежування тимчасової та постійної події. Якщо сторони не домовляються про часову характеристику події, існує ймовірність договірних спорів [64, с.429-430].

Відповідно до пунктів 17-18 Коментаря Шлехтріма та Швенцера до Конвенції ООН про міжнародну купівлю-продаж товарів (4-те видання), стихійні лиха, епідемії, воєнні дії та державне втручання, що перешкоджає виконанню (такі як заборони на експорт/імпорт/торгівлю), є визнаними категоріями перешкод згідно зі статтею 79 [79].

Надалі доцільно зосередитись на Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (UNIDROIT) 2016 року, які містять положення про форс-мажор. Відповідно до п.п. 1,2,4 ст. 7.1.7. Принципів, «невиконання стороною договору має виправдання, якщо ця сторона доведе, що таке невиконання було викликане перешкодою, яка виникла з причин, що не залежали від її волі, і що нерозумно очікувати від неї прийняття до уваги перешкоди під час укладення договору або ж уникнення чи подолання цієї перешкоди або її наслідків. Якщо перешкода є тимчасовою, сторона звільняється від відповідальності на період часу, який вважається розумним, беручи до уваги вплив перешкоди на виконання договору». Положення даної статті не позбавляють сторону можливості використати право розірвати договір, або притримати виконання, або вимагати виплати процентів з несплачених грошей [203]. Тобто, виходячи з аналізу ст. 7.1.7. Принципів, сторона звільняється від відповідальності за невиконання зобов'язань, якщо доведе, що це сталося внаслідок непередбачуваних їй обставин, які неможливо було передбачити чи уникнути на момент укладення договору або вплинути на їх наслідки. При цьому інша сторона, яка не отримала належного виконання, зберігає право на розірвання договору у разі істотного порушення. Гарбіела Богер Прадо, аналізуючи застосування принципів УНІДРУА в міжнародних комерційних відносинах під час та після пандемії зазначила, що на відміну від більш традиційного підходу, Принципи УНІДРУА не пов'язують можливість застосування форс-мажору як підстави для звільнення від відповідальності за невиконання виключно з повною неможливістю виконання або з «втратою мети» договору. Принципи надають право боржнику посилаючись на форс-мажорні обставини («перешкоди» (Impediment) навіть тоді, коли деяка форма виконання зобов'язання технічно все ще можлива, але ці обставини відповідають вимогам,

викладеним у Статті 7.1.7. [196]. Тобто, на нашу думку, принципи УНІДРУА закріплюють дещо формальний підхід до розуміння інституту форс-мажору та його застосування для звільнення від договірної відповідальності, адже застосування форс-мажорних обставин не обмежується виключно випадками повної неможливості виконання зобов'язання або/та втрати мети договору, а й у випадках, якщо виконання зобов'язання технічно можливе, форс-мажор може застосовуватись у разі відповідності цих перешкод критеріям непереборності та надзвичайності.

Відповідно до статті 8:108 Принципів європейського договірного права (PECL) питання форс-мажору врегульовано в статті, яка має назву «Impediment beyond Control» (Перешкода поза контролем), Сторона звільняється від відповідальності за невиконання, якщо доведе, що невиконання пов'язане із перешкодою, яка знаходиться поза її контролем, і таку перешкоду обґрунтовано не можна було передбачити під час укладення контракту, або уникнути чи подолати перешкоду, чи її наслідки. Якщо перешкода існує лише тимчасово, звільнення від відповідальності, передбачене цією статтею, діє лише на період, протягом якого перешкода існує. Однак, якщо затримка є такою, що становить суттєве невиконання, кредитор може діяти відповідно [202]. Наведене тлумачення обставин, які можуть слугувати підставою для звільнення від договірної відповідальності кореспондуються із підходами, закріпленими у Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (CISG) та Принципах УНІДРУА.

Однак означені принципи (PECL) (ПЄДП) не набувши статусу обов'язкових мають виключно рекомендаційний характер та можуть використовуватись сторонами для регулювання своїх договірних правовідносин на власний розсуд. Як слушно зауважено М. В. Венецькою, «враховуючи статус ПЄДП і його роль та вплив на регулювання договірних відносин у ЄС, а також кінцеву мету такого регулювання у вигляді створення Європейського цивільного кодексу, а також ситуацію щодо України та її намірів долучитись у майбутньому до ЄС, коли, очевидно, такий цивільний кодекс вже, можливо, діятиме як наднаціональний нормативний акт і буде обов'язковим до застосування у державах-членах ЄС,

убачається, що наданому етапі для України більш доцільно орієнтуватись при удосконаленні правового регулювання договірних відносин не на ПЄДП, а на Принципи УНІДРУА» [24, с. 230].

Окрім іншого, згідно з усіма розглянутими міжнародними актами, сторона зобов'язана проінформувати іншу сторону про існування перешкоди та її наслідки для виконання договору.

На увагу також заслуговує опублікована Міжнародною торговою палатою (ICC) нова редакція застережень про форс-мажор і суттєву зміну обставин (ICC Force Majeure Clause, 2020), яка спрямована на допомогу бізнесу у складанні контрактів, умови яких повинні адаптуватися до непередбачуваних подій. Так, вказані застереження передбачають дві форми: скорочена (*Short Form Force Majeure Clause*) та повна (*Long Form Force Majeure Clause*). Повна форма характерна розгорнутою структурою, до якої належать: 1) детальне визначення форс-мажору: у пункті 1 роз'яснюються три основні умови, які має довести сторона, що посилається на форс-мажор – відсутність контролю над подією, неможливість її передбачення на момент укладення договору та нездатність уникнути або подолати наслідки цієї події; 2) перелік подій: пункт 3 містить список конкретних подій (такі як війну, громадянські заворушення, надзвичайні природні явища тощо), які вважаються типовими для застосування положень про форс-мажор. Окрім іншого, за умов відсутності доказів протилежного, вважається, що сторони не зобов'язані окремо підтверджувати критерії непередбачуваності чи неконтрольованості (умови (а) та (b)), і потреба полягає лише у доведенні, того, що наслідки події не можна було розумно уникнути чи подолати (умова (с)); 3) додаткові положення: повна форма часто містить окремі підпункти щодо повідомлення іншій стороні про настання форс-мажорних обставин, а також регулювання ситуацій із залученням третіх сторін, що підлягають врахуванню при аналізі чи застосуванні застережень. Ця форма слугує не лише як договірний інструмент для розв'язування питань форс-мажору, а і як орієнтир для сторін щодо розробки «індивідуально розроблених» (*tailor-made*) рішень відповідно до їх конкретних потреб. На противагу, скорочена форма вирізняється включенням до її складу тільки ключових положень з

найважливіших питань форс-мажору і може бути доречною для використання малим і середнім бізнесом. Скорочена форма має наступні ознаки: 1) лаконічність: формулювання в короткій формі орієнтоване на те, щоб задовольнити базові вимоги у договорі при збереженні зрозумілості та чіткості положень; гнучкість: враховуючи, що скорочена форма містить менш деталізоване викладення положень, сторона, що її застосовує, може звертатися до повної форми як до референтної бази для врегулювання питань, у яких скорочений варіант виявляється недостатньо конкретним або потребує додаткової юридичної інтерпретації [281, с.1-6]. Зазначені застереження створені для використання у будь-якій з юрисдикцій та у будь-якому типі контрактів, вони не мають обов'язкової юридичної сили, проте можуть слугувати концептуальною основою для законодавчих ініціатив, спрямованих на впровадження передбачених у них механізмів [11, с.205-206].

Проаналізувавши вищезазначені міжнародні акти, можна узагальнити їх тлумачення та особливості, належні правовому інституту звільнення від договірної відповідальності внаслідок настання форс-мажорних обставин. По-перше, наявність перешкоди для належного виконання зобов'язання. Всі перелічені вище акти оперують терміном «перешкода» за відсутності чіткого визначення вказаної дефініції. Йоганнес Хайлу Тессема зазначає, що «перешкоди – це ситуації, які призводять до повної неможливості виконання умов договору».

Отже, щоб звільнити сторону від обов'язку дотримання принципу *pacta sunt servanda* на підставі форс-мажору, виконання має бути абсолютно неможливим [233].

Досліджуючи питання неможливості виконання, Річард Бакхаус зазначає, що «деякі зобов'язання залишаються фізично неможливими для виконання, однак технічний прогрес дозволяє реалізовувати те, що раніше вважалося неможливим. З урахуванням економічних ресурсів, часу та технічних засобів, об'єктивна неможливість має дуже вузьке застосування. Втім, як свідчить приклад банкрутства, йдеться не про об'єктивну, а про суб'єктивну оцінку неможливості. Необхідно з'ясувати, чи здатен конкретний боржник виконати зобов'язання. Але навіть така неможливість охоплює лише випадки «істинної неможливості». Коментар до статті

8:108 PECL обмежує її застосування лише тими ситуаціями, де перешкода фактично унеможлиблює виконання, і прямо виключає надмірну обтяжливість виконання.»)
[4]. Тобто, думку Р.Бакхауса, врахуванню підлягає не тільки об'єктивна неможливість виконання зобов'язання, а й вирішальним є рівень спроможності конкретного боржника.

По-друге, така перешкода має бути поза контролем особи, яка не може виконати зобов'язання, тобто виникає за відсутності вини боржника, та відповідно, не спричинена діями або бездіяльністю сторони.

По-третє, перешкода має бути непередбачуваною та невідворотною. Непередбачуваність містить у собі об'єктивний критерій, за якого при нормальному, за звичних умов, виконанні умов договору, особа не могла спроектувати виникнення такої перешкоди на момент укладання договору. Невідворотність, у свою чергу, свідчить про неможливість відвернення стороною, ані самої перешкоди, ані її наслідків для зобов'язальних правовідносин.

По-четверте, у Принципах УНІДРУА, Конвенції CISG та PECL закріплено, що сторони звільняються від відповідальності за невиконання зобов'язань внаслідок форс-мажору лише за умови своєчасного (протягом розумного строку) повідомлення контрагента про настання перешкоди. У випадку порушення цього обов'язку сторона, яка не виконала повідомлення, по суті, позбавляється права посилатись на наявність форс-мажорних обставин як умови звільнення від відповідальності за неналежне/невиконання своїх зобов'язань.

З огляду на сукупність ознак, притаманних правовому механізму звільнення від договірної відповідальності, можна обґрунтовано стверджувати про наявність фундаментальних подібностей у підходах міжнародного та українського законодавства до регламентації наслідків дії надзвичайних і непереборних обставин. Такими подібностями є: наявність зовнішнього об'єктивного чинника, його непередбачуваність, невідконтрольність стороні зобов'язання та причинно-наслідковий зв'язок між цією обставиною та невиконанням зобов'язання. Водночас визначальною розбіжністю між відповідним національним і міжнародним підходом є критерій «абсолютної неможливості виконання», що чітко простежується у змісті

міжнародних правових актів, зокрема статті 79 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року (CISG), статті 8:108 Принципів європейського договірної права (PECL), а також статті 23 Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (ARSIWA).

Під «абсолютною неможливістю» у зазначених джерелах розуміється повна, об'єктивна та фактична неможливість виконання зобов'язання, яка не допускає існування альтернативних способів реалізації зобов'язання – навіть із додатковими витратами, часовими витратами або за зміни умов виконання зобов'язання.

Окрім теоретичного аналізу, варто звернутись до практичного аспекту, а саме тлумачення категорії абсолютної неможливості виконання зобов'язання у практиці арбітражних судів в контексті застосування статті 79 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG). Так, в одному з рішень було використано формулювання, згідно з яким «перешкода» має бути «некерованим ризиком або абсолютно винятковою подією, такою, зокрема, як форс-мажор» (Справа CLOUT № 166 Арбітражний суд Торгово-промислової палати м. Гамбург, Німеччина, 21 березня та 21 червня 1996 року). Вищий земельний суд м. Гамбург, Німеччина, 4 липня 1997 року, Торговий суд м. Хасселт, Бельгія, 2 травня 1995 року, у справі 277 вказує на те, що продавець може бути звільнений від відповідальності за непоставку товару лише у випадку, якщо відповідний товар більше не був доступний на ринку; висновки цивільного суду м. Монца, Італія, 14 січня 1993 року у справі CLOUT № 54 свідчать про те, що звільнення від відповідальності за статтею 79 Конвенції вимагає дотримання стандарту, подібного до «неможливості виконання». Ще один суд виснував про те, що відсутність засобів для запобігання або виявлення невідповідності товару може становити достатню «перешкоду» для звільнення продавця відповідно до статті 79 (Справа CLOUT № 271 (Федеральний суд Німеччини (Bundesgerichtshof), 24 березня 1999 року). За змістом рішення Арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті Болгарії, від 24 квітня 1996 року вказувало, що заборона на експорт, запроваджена державою продавця, може бути визнана «перешкодою» у розумінні статті 79 для продавця,

який не поставив повну кількість товару; однак суд відмовив у звільненні, оскільки така перешкода була передбачуваною на момент укладення договору [70].

Таким чином, абсолютність неможливості виконання виступає центральним критерієм для кваліфікації події як «перешкоди», що звільняє сторону від відповідальності. Арбітражна правозастосовна практика свідчить, що не будь-яке утруднення чи економічна невигода відповідає цьому стандарту – необхідно довести, що виконання стало об'єктивно нездійсненним за всіма обставинами, незалежно від волі сторони. Ознака абсолютності – це межа, яка відділяє звичайний комерційний ризик від «перешкоди»: лише ті події, які впливають на саму здатність сторони виконати зобов'язання, можуть слугувати підставою для звільнення від відповідальності.

Міжнародні нормативно-правові акти, зокрема Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року (CISG), Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА та Принципи Європейського договірної права (PECL), формують уніфіковані підходи до регламентації форс-мажору. Вони пропонують чотири ключові критерії – наявність перешкоди, її непередбачуваність, неконтрольованість та неможливість уникнення, що слугують основою для визначення меж застосування інституту звільнення від відповідальності.

В арбітражній практиці зарубіжних країн, поняття «перешкоди» тлумачиться вузько і фактично зводиться до абсолютної неможливості виконання зобов'язання. Така неможливість характеризується: 1) об'єктивністю (виконання неможливе в принципі, незалежно від волі сторони); 2) непередбачуваністю та непереборністю причин; 3) унеможливленням виконання у будь-який спосіб, навіть альтернативний. У цьому підході чітко простежується концептуальне розмежування між перешкодами комерційного характеру (наприклад, збитковість виконання) та фактичною неможливістю реалізувати договірне зобов'язання.

На відміну від уніфікованих міжнародних підходів, українське законодавство не оперує категоріями «абсолютної» неможливості виконання зобов'язання. Відповідно до статей 607 та 617 Цивільного кодексу України, звільнення від відповідальності допускається при наявності обставин, що об'єктивно

унеможливлують виконання (форс-мажор або випадок), однак законодавець не встановлює критеріїв «ступеня» неможливості. Це відкриває шлях для довільного тлумачення – від технічної неможливості до економічної недоцільності – залежно від судової практики. Крім того, в українському правозастосуванні досі бракує уніфікованого підходу до того, чи має неможливість бути остаточною (абсолютною), тимчасовою, об'єктивною чи лише суб'єктивною. У деяких рішеннях суди визнають навіть ускладнення виконання (затримки, зміни ринку, девальвацію) як підставу для звільнення, що було б неможливо в практиці застосування арбітражних судів іноземних держав. Таким чином, зарубіжний підхід зосереджений на суворій «абсолютності» неможливості як межі відповідальності, тоді як українське право досі не визначає системну класифікацію цієї категорії, що ускладнює правозастосування і створює прогалини в прогнозованості договірної ризику [17, 80-81].

З огляду на наведене, пропонується авторське визначення поняття «перешкода» та його класифікація. Так, «перешкода» є станом неможливості реалізації зобов'язання, що виникає внаслідок обставин, які не залежать від волі сторін та унеможливлують виконання у будь-який спосіб.

Ступені неможливості виконання зобов'язання пропонується поділяти на:

- абсолютну (остаточну) – коли виконання є неможливим остаточно та безповоротно;
- тимчасову – коли виконання є неможливим протягом певного періоду, але може бути здійснене після усунення перешкоди;
- об'єктивну – коли неможливість зумовлена зовнішніми обставинами, що не залежать від сторін;
- суб'єктивну – коли неможливість виникає з особистих чи індивідуальних властивостей сторони, але не виключає можливості виконання іншою особою.

Доцільним також буде внесення змін до Цивільного кодексу України та закріплення категорії «перешкоди» із визначенням її дефініції, висвітленої у Додатку Б означеного дисертаційного дослідження.

Практика країн загального права (Англія, США): аналіз та дослідження договірних застережень в країнах загального (англосаксонського) права як регулятора відносин сторін у кризових ситуаціях

Загалом, форс-мажорні обставини суперечать принципу «*pacta sunt servanda*» (з латинської «*договір має виконуватись*»), необхідному в цивільному та міжнародному праві та відображеному в загальному (англосаксонському) праві [287, с. 514].

Щодо країн англосаксонської системи: правова система Великої Британії та США характеризується принципом відповідальності на основі заподіяння шкоди незалежно від вини, тобто безвинної (абсолютної) договірної відповідальності боржника за порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення договірних зобов'язань у зазначених системах права ґрунтується на безумовному грошовому відшкодуванні, що вважається адекватним реальному виконанню зобов'язань [7].

Такі категорії як «форс-мажор», «випадок», «обставити непереборної сили», які притаманні вітчизняному інституту звільнення від відповідальності, не звільняють боржника відповідно до англо-американського права від відповідальності. В англосаксонській системі права поняття звільнення від цивільної відповідальності стосується концепції «*exculpatory clauses*» або «*exculpatory agreements*» (форс-мажорне застереження). Йдеться про умови чи угоди, які закріплюють звільнення сторони правочину від цивільної відповідальності за настання певних подій чи певні дії. Таким чином, форс-мажорне застереження – це формулювання контракту, яке звільняє сторону від відповідальності внаслідок належного виконання цього контракту. Відмова від відповідальності є одним із поширених прикладів такого застереження, яка зустрічається в різних контекстах. Ці угоди (форс-мажорне застереження) можуть бути частиною контракту, угоди або окремих документів. Основна мета таких угод – зменшити ризик для однієї сторони, зазвичай тієї, що має більше влади або ресурсів, і перекласти цей ризик на іншу сторону. Проте не завжди такі угоди (застереження) є чинними або ефективними; виконання положень може бути оскаржено в суді. Якщо суд визнає, що положення про звільнення від відповідальності є необґрунтованим, це положення не буде залишено в силі. Суд

також може визначити, що пункт є необґрунтованим, якщо обидві сторони в контракті не мають рівних переговорних повноважень або якщо пункт скасовує відповідальність за недбалість (необережність) [296].

Крім того, «за правовими нормами англосаксонської системи неможливість виконання зобов'язань може бути також спричинена обставинами, внаслідок настання яких боржник не відповідає та які настали після виникнення зобов'язання, у тому числі у разі економічної неможливості виконання внаслідок різкого підвищення вартості виконання зобов'язання, внаслідок непереборної сили, смерті чи недієздатності боржника» [261, с. 137].

Порівнюючи інститут звільнення від відповідальності у країнах континентального та англосаксонського права, відмінним для обох систем є те, що для країн англосаксонського права визначення підстав для звільнення від договірної відповідальності у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язань покладається «на плечі» контрагентів, які регулюють це договірними положеннями, тоді як для країн континентального права такі підстави хоча й можуть трактуватись сторонами, проте закон охоплює більш широкий спектр непередбачуваних подій, що можуть звільнити сторону від відповідальності [13, с.290].

Таким чином, ключовою рисою договірного права системи загального права є те, що, за незначними винятками, воно залишає сторонам повну свободу визначати у договорі всі умови, які регулюватимуть їхні правовідносини. Такий підхід забезпечує гнучкість у формуванні змісту контракту та гарантує, що погоджені положення не будуть змінені зовнішніми правовими принципами, як це часто відбувається у континентальному праві.

Разом із тим ця перевага означає, що якщо сторони прагнуть «захистити» свій договір від можливих змін обставин у майбутньому, вони повинні прямо передбачити відповідні механізми у самому тексті договору. За відсутності таких положень законодавство надає вкрай обмежені можливості для звільнення сторони від відповідальності за невиконання зобов'язань у випадку впливу зовнішніх непередбачуваних подій.

Саме тому усталеною практикою в англо-американському праві є включення до контрактів спеціальних застережень про форс-мажор, які дозволяють звільнити сторону від відповідальності за невиконання зобов'язань у випадку настання обставин, що перебувають поза її контролем. На відміну від інших систем, системи загального права не визнають форс-мажор автоматично, якщо договір спеціально не містить положення про форс-мажор. Це означає, що в таких юрисдикціях, як Сполучені Штати та Велика Британія, застосування форс-мажору повністю залежить від формулювання договору. Таким чином, оскільки форс-мажор не є правовою доктриною за замовчуванням у загальному праві, договори повинні чітко визначати обставини, за яких вони застосовуються.

Дослідження численної судової практики США та Великобританії дає змогу глибше осягнути особливості формулювання форс-мажорних застережень і механізм їх реалізації на практиці: суди тлумачать ці положення вузько, тобто якщо договір визначає певні події форс-мажору (наприклад, стихійні лиха чи війни), але не включає інші (наприклад, пандемії), суд може відмовити у поширенні цього положення за межі його явних умов.

Принцип автономії волі сторін контракту (*autonomy of contract*), за якої сторони абсолютно вільні деталізувати ситуації, визначити процедури дії на практиці призводить до того, що суди тлумачать форс-мажорну клаузулу (застереження) вузько, ретельно вивчаючи зміст договору: якщо ситуація не прописана або визначення надто абстрактне, суд може відмовитися поширювати дію положення за межі його прямого змісту. На увагу заслуговує тлумачення «форс-мажорних застережень» Верховним Судом штату Техас у справі №21-0461. Так, Верховний Суд вказав, що положення про форс-мажорні обставини – це «договірне положення», що розподіляє ризик збитків, якщо виконання стає неможливим або недоцільним, особливо в результаті події або наслідків, які сторони не могли передбачити або контролювати. Застосування конкретного положення про форс-мажорні обставини залежить від умов, які сторони договору вільно обрали, і кожне положення має тлумачитися відповідно до його власних умов, оскільки не існує єдиного тлумачення, яке підходить для всіх випадків [295]. Такий підхід демонструє

важливість включення форс-мажорних застережень з урахуванням специфіки конкретних договірних правовідносин.

Також, при тлумаченні застережень про форс-мажор суди виходили із конкретних обставин сторін і відмовлялися застосовувати застереження про форс-мажор, які широко тлумачать перелік таких обставин [283]. До прикладу, суди штату Нью-Йорк визнали пандемію COVID-19 та пов'язану з цим заборону на провадження господарської діяльності для некритичних підприємств достатньою підставою для звільнення від виконання, якщо у відповідному положенні прямо було зазначено термін «*стихійне лихо*» як обставину, яка вводить в дію застереження [286].

Таким чином, судова практика США засвідчує, що ефективність форс-мажорних застережень безпосередньо залежить від точності їх формулювання та узгодженості з конкретними обставинами справи: у низці юрисдикцій, застосовується обмежувальний підхід, який визнає форс-мажор лише за умови прямого зазначення відповідної події, тоді як надмірно широке тлумачення, що охоплює будь-які непередбачувані чи неконтрольовані зміни, судами відхиляються. Водночас автономія волі сторін дозволяє їм розширювати або звужувати сферу дії таких положень шляхом додаткових угод (до прикладу, *supplemental agreement/supplementary agreement/amendment*).

Для кращого розуміння процесу становлення договірної практики та способів закріплення форс-мажорних застережень у договорах варто звернутися до прикладів таких положень у правочинах, укладених суб'єктами різних сфер діяльності у США.

Так, Constellation Pharmaceuticals Inc.- американська біофармацевтична компанія, що спеціалізується на розробці епігенетичних препаратів для дослідження рідкісних захворювань та лікування онкологічних хвороб (Орендар), укладаючи договір оренди приміщення, у пункті 34 договору, закріплюють форс-мажорні застереження у наступному вигляді: «за винятком обов'язку Орендаря своєчасно сплачувати орендну плату та обов'язку будь-якої зі сторін здійснювати інші платежі, передбачені цим Договором (які за жодних обставин не можуть бути

відстрочені чи скасовані), ні Орендодавець, ні Орендар не несуть відповідальності та не вважаються такими, що порушили умови Договору, у разі затримки виконання своїх зобов'язань, якщо така затримка спричинена, пов'язана або виникла внаслідок: дії непереборної сили (стихійних лих), провалів ґрунту чи осідання, страйків або зупинок праці, що охоплюють відповідний регіон, локаутів чи інших трудових спорів у межах регіону, ембарго, карантинів, оголошених надзвичайних станів або надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я, пандемій, епідемій, інфекційних захворювань, особливо несприятливих погодних умов, національних, регіональних чи місцевих катастроф, лих або катаклізмів, неможливості отримати робочу силу чи матеріали (або їх розумні замітники) за прийнятною ціною через їх дефіцит, інших причин, що виходять за межі розумного контролю сторони, неможливості отримати необхідні для виконання зобов'язань комунальні послуги не з вини сторони, яка їх не отримала, урядових указів, законів, дій, обмежень, розпоряджень, регуляцій чи контролю, національних, регіональних, державних або місцевих надзвичайних ситуацій, затримки інспекцій федеральними, державними чи місцевими органами або відповідними державними органами, затримки у видачі чи відкликанні дозволів, погоджень, сертифікатів на право користування чи інших прав, ворожих дій іноземних урядів, тероризму, заколотів, бунтів, громадських заворушень, пожеж чи інших випадкових подій, а також будь-яких інших причин або подій, що виходять за межі розумного контролю зобов'язаної сторони» [287]. У наведеному прикладі сторони закріпили в договорі широке тлумачення обставин, за яких сторона, яка допустила порушення зобов'язання, звільняється від договірної відповідальності у випадках перелічених у договорі. Водночас за невиконання зобов'язань у разі надзвичайних і непередбачуваних обставин поза контролем сторін не поширюються на грошові платежі, зокрема орендну плату.

За змістом зміненої та викладеної в новій редакції Угоди про права між New York City REIT, Inc. та Computershare Trust Company, N.A. (17 серпня 2020 року) (угода щодо надання прав на придбання привілейованих акцій, пов'язаних із простими акціями компанії), у пункті 35 Сторони виклали форс-мажорні застереження у такій формі: «Незалежно від будь-яких інших положень цього

Договору, які можуть суперечити наведеному, Агент з прав не несе жодної відповідальності за невиконання чи затримку у виконанні будь-якої дії, обов'язку чи зобов'язання у зв'язку з настанням обставин, що виходять за межі його розумного контролю (включаючи, без обмежень, будь-який акт чи положення чинного або майбутнього закону, чи нормативного акта або рішення органу державної влади, дію непереборної сили, пандемію, епідемію, війну, громадську чи військову непокору або безлад, заколот, терористичний акт, пожежу, землетрус, бурю, повінь, страйк, зупинку роботи чи подібні події).» [263]. Означене положення фактично звільняє агента з прав від відповідальності за затримку або невиконання зобов'язань у випадку настання непередбачуваних і неконтрольованих обставин, перелік яких охоплює як природні катастрофи, так і соціально-політичні чи правові фактори.

Наочним зразком слугує також договір постачання обладнання (Equipment Sale Agreement), згідно з яким U.S. Well Services, LLC погоджується продати певне обладнання компанії Python Holdings, LLC від 30 вересня 2021 року, пунктом 23 якого визначено, що «Жодна зі Сторін не несе відповідальності перед іншою Стороною і не вважається такою, що порушила або не виконала цей Договір, у разі невиконання чи затримки у виконанні будь-якого його положення, якщо і тією мірою, якою таке невиконання чи затримка спричинені обставинами, що виходять за межі розумного контролю постраждалої сторони («Постраждала Сторона»), включаючи, без обмежень, такі форс-мажорні події («Форс-мажорні обставини»): (a) дії непереборної сили; (b) повінь, пожежа, землетрус або вибух; (c) війна, вторгнення, воєнні дії (незалежно від того, оголошена війна чи ні), терористичні загрози або акти, заколот чи інші громадські заворушення; (d) урядові накази, закони чи дії; (e) ембарго або блокади, що діють на дату укладення цього Договору чи після неї; (f) національна або регіональна надзвичайна ситуація; (g) страйки, зупинки або уповільнення роботи чи інші промислові заворушення; (h) перебої у роботі телекомунікацій.» [273]. Це положення закріплює класичний підхід: сторони звільняються від відповідальності за невиконання зобов'язань у випадку настання непередбачуваних і неконтрольованих подій, при цьому наведено широкий, але типовий перелік таких обставин.

Аналіз наведених прикладів договірних положень свідчить, що сучасна практика укладення комерційних угод у США характеризується широким і водночас диференційованим підходом до закріплення форс-мажорних застережень. У договорах оренди (як у випадку з Constellation Pharmaceuticals Inc.) форс-мажорні положення формулюються максимально розширено, охоплюючи як природні катастрофи, так і соціально-економічні чи правові фактори, проте з чітким винятком щодо грошових зобов'язань, які залишаються безумовними. В угодах корпоративного характеру (як у New York City REIT, Inc.) акцент робиться на звільненні спеціалізованого суб'єкта – агента з прав від відповідальності у випадку непередбачуваних і неконтрольованих подій, що підкреслює значення захисту посередницьких функцій у корпоративних відносинах. У договорах поставки обладнання (U.S. Well Services, LLC – Python Holdings, LLC) застосовується класичний підхід: сторони звільняються від відповідальності за невиконання зобов'язань у разі настання обставин поза їхнім контролем, із наведенням типового, але вичерпного переліку таких подій. Таким чином, форс-мажорні застереження у різних видах договорів виконують спільну функцію – балансування ризиків між сторонами у випадку непередбачуваних подій, але їхня конкретизація та обсяг залежать від природи правовідносин.

На відміну від більшості юрисдикцій континентальної правової системи, англійське право не передбачає автоматичного застосування доктрини форс-мажору, натомість регулювання випадків форс-мажору впливає безпосередньо з договору. Для англійських судів є звичним застосовувати договори чітко відповідно до їхнього тексту, поважаючи свободу сторін укладати угоди на тих умовах, які вони вважають за доцільне. Сторони можуть обрати як широке, так і вузьке визначення форс-мажору залежно від своїх потреб. Відповідно, особливого значення набуває ретельне та всебічне складання договорів. Англійські суди прагнуть забезпечити виконання договору, а той факт, що договір став неекономічним або комерційно недоцільним, ймовірно, не вважатиметься форс-мажорною подією, якщо це прямо не передбачено самим договором. Питання полягає у доказуванні, тобто чи може

сторона, яка покладається на застереження про форс-мажор, довести, що подія, на яку вона покладається, включена до цього застереження [282].

Таким чином, у праві Англії форс-мажор не є загальною доктриною, а діє виключно в межах договору, тому саме точність і повнота його формулювань визначають обсяг звільнення від відповідальності. Англійські суди віддають перевагу формально-юридичному підходу, за якого переважає чіткість формулювання форс-мажорних застережень. Отже, у британському підході ключовим є верховенство волі сторін, вираженої у договорі, а не оцінка розумності чи доцільності їхніх дій у конкретній ситуації.

У контексті зазначених рекомендацій, на увагу заслуговує аналіз та оцінка подібних за своєю суттю рішень зарубіжних та вітчизняних судів, у тому числі касаційних, щодо мінімізації збитків дії обставин непереборної сили та альтернативного, не передбаченого договором виконання.

Доктрина загального права про «*mitigation*» («мінімізацію збитків»), зокрема, англійське право вимагає від потерпілої сторони вживати розумних заходів для зменшення своїх збитків після порушення. Цей принцип, відомий як «обов'язок мінімізації збитків», відображає загальний підхід англійського права, спрямований на економічну ефективність та справедливість. Відповідно до цього принципу: потерпіла сторона не може вимагати відшкодування збитків, яких можна було б уникнути шляхом вжиття «розумних зусиль»; розумні витрати, понесені при спробі зменшити збитки, можуть бути включені до суми відшкодування; потерпіла сторона не зобов'язана вживати надмірних або обтяжливих заходів для зменшення збитків. У комерційних спорах цей принцип часто вимагає від позивача пошуку альтернативних угод або постачальників після порушення контракту [280].

Так, у справі *Channel Island Ferries Ltd v Sealink United Kingdom Ltd* суд встановив, що сторона, яка бажає скористатися положенням про форс-мажор, «повинна не лише довести, що підпадає під дію відповідного застереження, але й показати, що вона вжила всіх розумних заходів для уникнення його застосування або пом'якшення його наслідків» [270]. У справі *Seadrill Ghana Operations Ltd v Tullow Ghana Ltd* (2018), суд підкреслив, що при оцінці «розумних зусиль» для

пом'якшення наслідків сторона має враховувати інтереси обох контрагентів, а не лише власні, а також важливість правового й фактичного контексту для визначення розумності. На увагу заслуговує також справа *Kawasaki Steel v Sardoil (the Zuiho Maru)* (1977), яка з огляду на обставини стосувалася доктрини «frustration» (марність договору), суд постановив, що фрахтувальник може і повинен знайти альтернативний вантаж, якщо первісний затримано чи знищено. Подібний підхід може застосовуватися і до форс-мажору [285]. У справі *British Westinghouse Co v Underground Electric Ry Co* (1912), суд зазначив, що сторона, яка зменшує збитки, не зобов'язана робити кроки, які розумна та обачна особа зазвичай не робила б у ході своєї господарської діяльності [266].

Тобто, зарубіжні колеги вважають, що «mitigation» («мінімізація збитків») є передумовою для застосування форс-мажору: сторона може посилатися на форс-мажор лише за умови, що вона вжила розумних заходів для мінімізації його наслідків. Ігнорування цього обов'язку може позбавити права на звільнення від відповідальності та призвести до кваліфікації дій як порушення договору з істотними фінансовими ризиками. Таким чином, вони констатують, що mitigation (мінімізація збитків) слід розглядати як фундаментальний елемент доведення форс-мажору, а тягар доказування покладається на сторону, яка на нього посиляється.

Подібні правові висновки зроблені Верховним Судом у національній правозастосовчій практиці, а саме у постанові Касаційного господарського суду від 31.08.2022 у справі №910/15264/21 суд дійшов висновку, що «самостійно прийняті стороною рішення (наприклад, наказ про простій) не можуть вважатися доказом наявності форс-мажорних обставин. Це пояснюється тим, що такі рішення є внутрішніми актами підприємства і не відображають зовнішніх, об'єктивних обставин, які б вплинули на виконання договору. Заявник, укладаючи договір у період пандемії COVID-19, повинен був оцінити можливі ризики, зокрема, й можливість невиходу на роботу частини персоналу (через хворобу, відпустки тощо). Відсутність доказів того, що сторона вживала заходів для мінімізації наслідків пандемії, свідчить про відсутність об'єктивного характеру форс-мажору» [175].

Як підсумок, як практика англійських та українських судів, так і сучасні доктринальні підходи одноставно підкреслюють, що обов'язок мінімізації негативних наслідків (*mitigation*) становить ключову передумову для посилення на форс-мажор. Сторона не може обмежитися лише посиленням наявності непереборних обставин: вона зобов'язана довести, що вжила всіх розумних і належних заходів для зменшення їхнього впливу. Доказування таких обставин передбачає належне документування здійснених дій, оцінку можливих альтернатив та підтвердження відсутності реальних шляхів виконання зобов'язання. Відтак, *mitigation* постає своєрідним «процесуальним фільтром» до застосування форс-мажору, а його відсутність може позбавити сторону права на звільнення від договірної відповідальності.

Крім того, сучасна правозастосовча практика демонструє більш гнучкий та прагматичний підхід, адже на увагу заслуговує не лише факт настання форс-мажору, а й пошук інструментів, які дозволяють мінімізувати його негативні наслідки для договірних відносин. Саме тут виникають концепти «розумних зусиль» (*reasonable efforts/reasonable endeavours*) та «альтернативного виконання» (*alternative performance*), які відображають прагнення контрагентів не допустити повної стагнації договірних зв'язків, а натомість знайти баланс між юридичною визначеністю та економічною доцільністю.

«Розумні зусилля» передбачають активні дії сторін, спрямовані на подолання перешкод у межах узгоджених умов, тоді як «альтернативне виконання» відкриває можливість для гнучкої трансформації способу виконання зобов'язань, а тому їх дослідження як інструментів мінімізації наслідків форс-мажору має не лише теоретичне, а й практичне значення для формування сучасних форс-мажорних застережень у майбутніх договорах. Аналіз практики загальної системи права засвідчує оперування вказаними юрисдикціями двома дефініціями – «найкращі зусилля» та «розумні зусилля», які різняться за обсягом обов'язків та інтенсивністю очікуваної поведінки зобов'язаної сторони. Термін «найкращі зусилля» («*best efforts*») може тлумачитися як обов'язок сторони здійснювати витрати, що виходять за межі пропорційності відповідного зобов'язання, або як вимога докладати

посилених заходів порівняно з обсягом дій, яким охоплюються «розумні зусилля». «Розумні зусилля» означають, стосовно визначеної мети, такі дії та заходи, які розсудлива та добросовісна сторона, перебуваючи у становищі зобов'язаної сторони, вчинила б для досягнення цієї мети у найкоротший можливий строк. При цьому поняття «розумні зусилля» не охоплює: понесення витрат, прямо не передбачених договором, включаючи фактичні витрати, пов'язані зі збором інформації та поданням документів до будь-якого державного органу; сплату податків, зборів та штрафів, накладених будь-яким державним органом; сплату зборів та штрафів, накладених будь-якою іншою особою; надзвичайні витрати на персонал; вчинення дій, які окремо або в сукупності спричинили б для зобов'язаної сторони витрати чи інші втрати, що перебувають у нерозумній невідповідності до вигод, які така сторона отримує за договором; вчинення дій, які окремо або в сукупності спричинили б істотні негативні зміни для зобов'язаної сторони; прийняття на себе будь-яких нових зобов'язань; зміну бізнес-стратегії зобов'язаної сторони; відчуження будь-яких значних активів зобов'язаної сторони; вчинення дій, що порушують будь-який закон або розпорядження, яким підпорядковується зобов'язана сторона; вчинення дій, що ставлять під загрозу існування чи платоспроможність зобов'язаної сторони; ініціювання будь-якого судового чи арбітражного провадження [44].

Тобто, «розумні зусилля» не означають необмеженого обов'язку сторони – вони виключають витрати чи дії, що виходять за межі договору, створюють непропорційні втрати, істотні негативні наслідки або ставлять під загрозу існування та платоспроможність сторони. Підсумовуючи вищезазначене, категорія «розумних зусиль» балансує між обов'язком діяти активно для досягнення мети та захистом сторони від надмірних чи невиправданих вимог, забезпечуючи пропорційність між результатом, на який спрямований договір та витратами на його виконання.

Попри наявне розмежування вказаних понять («найкращі зусилля» та «розумні зусилля»), на практиці іноді застосовується їх поєднання. Яскравим прикладом такого сполучення слугує контракт між AstraZeneca та ЄС щодо виробництва, закупівлі та постачання вакцини проти COVID-19, у який включено наступний

термін «*Best Reasonable Efforts*» («найкращі розумні зусилля») – це «дії та рівень зусиль, які компанія аналогічного масштабу, з подібною інфраструктурою та ресурсами, як в AstraZeneca, здійснювала б або застосовувала би при розробці та виробництві вакцини на відповідному етапі її створення чи комерціалізації, беручи до уваги нагальну потребу у вакцині для припинення глобальної пандемії, що спричиняє серйозні проблеми для громадського здоров'я, обмеження особистих свобод та економічні наслідки у світі, але водночас з урахуванням її ефективності та безпеки.»[63].

Отже, наведене свідчить про те, що категорії «найкращі зусилля» та «розумні зусилля» функціонують як різні стандарти поведінки сторони зобов'язання, що відрізняються інтенсивністю та обсягом очікуваних дій. При цьому «*best efforts*» тяжіють до максималізму та потенційно непропорційних витрат, тоді як «*reasonable efforts*» обмежуються критеріями добросовісності та економічної доцільності. Водночас сучасна договірна практика демонструє тенденцію до синтезу цих дефініцій, що проявляється у формулі «*best reasonable efforts*», яка поєднує вимогу підвищеної активності з обмеженням у межах розумності, враховуючи специфічні суспільні обставини (зокрема пандемію COVID-19), що свідчить про еволюцію договірних стандартів у напрямі гнучкого балансування між приватними інтересами сторін та публічними потребами.

З позиції практичного осмислення механізмів мінімізації негативних наслідків впливу форс-мажорних обставин шляхом «розумних зусиль»/ «альтернативного виконання зобов'язання» зразковим є рішення Верховного суду Великої Британії у справі RTI Ltd v MUR Shipping BV [2024] UKSC 18 від 15 травня 2024 року [292]. Короткий виклад обставин справи: між голландською компанією MUR Shipping BV (MUR) (– далі «Судновласник») та компанією RTI Limited (RTI) з Джерсі (– далі «Фрахтувальник») 9 червня 2016 року було укладено контракт, предметом якого було безперервне перевезення бокситів з Гвінеї до України в період з 1 липня 2016 року по 30 червня 2018 року. За змістом контакту платежі за послуги переведення повинні були здійснюватися в доларах США.

Контракт містив форс-мажорне застереження (пункт 36.3(d) контракту), яке визначало «Форс-мажорну обставину» як подію, яка відповідає усім наступним критеріям, зокрема, яку, серед іншого, не можна подолати розумними зусиллями постраждалої Сторони».

6 квітня 2018 року Управління з контролю за іноземними активами Міністерства фінансів США (OFAC) внесло материнську компанію RTI – United Company Rusal plc (Rusal) до списку спеціально визначених осіб, унаслідок чого як сам Rusal, так і його дочірні підприємства, включно з RTI, були піддані первинним санкціям США.

10 квітня 2018 року компанія MUR повідомила RTI про настання форс-мажорної події за договором, посиляючись на пункт 36.3(d), та стверджувала, що санкції не належать до форс-мажорних обставин, оскільки їх можна було «подолати», доклавши розумних зусиль, зокрема, здійснюючи платежі в євро з компенсацією витрат на конвертацію у долари; MUR відмовилася, наполягаючи на доларових розрахунках.

Фрахтувальники ініціювали арбітражне провадження з метою компенсації витрат, понесених у зв'язку із залученням семи додаткових суден протягом періоду призупинення виконання чартерної партії. Арбітражний суд задовольнив їхні вимоги, наголосивши, що Судновласники не мали правових підстав посилатися на положення про форс-мажор. Суд дійшов висновку, що відповідна обставина могла бути усунена шляхом застосування розумних зусиль з боку Судновласників, зокрема шляхом прийняття пропозиції Фрахтувальників здійснювати оплату фрахту в євро та компенсувати витрати, пов'язані з конвертацією валюти. Тобто, в арбітражі підтримали RTI, визнавши, що запропоноване ними рішення не завдало б MUR жодної шкоди, а отже, MUR не могла подати повідомлення про форс-мажорні обставини. Водночас як зауважено Крістофером Хоузом, таке тлумачення викликало сумніви, позаяк таке тлумачення арбітражем перетворювало «розумні зусилля» («*reasonable endeavours*») на загальний обов'язок діяти розумно за будь-яких обставин, а не зобов'язанням вживати розумних заходів для досягнення конкретної мети.

У High Court (Високому суді – суд першої та апеляційної інстанції в окремих видах справ; в описуваній справі – суд апеляційної інстанції, який розглядав апеляцію на арбітражне рішення) суд дійшов висновку, що застереження вимагало лише зусиль, спрямованих на виконання саме договору, тому MUR не була зобов'язана приймати альтернативне виконання, наголошуючи на захисті комерційної визначеності.

Апеляційний суд (The Court of Appeal), навпаки, виходив із широкої термінології пункту 36.3(d) та тлумачив його «з точки зору здорового глузду», для того, щоб було досягнуто мети, що лежить в основі зобов'язань сторін [46]. Апеляційний суд скасував рішення першої інстанції та зазначив, що зобов'язання щодо оплати мало на меті забезпечити отримання MUR потрібної кількості доларів США на свій рахунок у потрібний час, і пропозиція RTI сплатити в євро та сплатити будь-які витрати на конвертацію досягла б цього результату без шкоди для MUR. Тому, один із суддів Апеляційного суду дійшов висновку, що прийняття платежу в євро являє собою «розумні зусилля», які б «подолали» відповідний стан справ. Відповідно, Апеляційний суд констатував, що MUR мала б прийняти цю пропозицію, і вона не могла посилалися на застереження про форс-мажор для зупинення своїх зобов'язань [289].

У підсумку суперечність між судами зводилася до питання: чи обмежується обов'язок буквальним виконанням договору («*strict-letter*»), чи охоплює також досягнення його ширших комерційних цілей («*general-purpose*»). Тобто, головне питання, яке постало перед Верховним Судом (The Supreme Court), полягало в тому, чи покладає здійснення розумних зусиль для подолання несприятливих наслідків форс-мажорної події обов'язок на сторону, яка повідомляє про форс-мажорні обставини, прийняти пропозицію про позадоговірне виконання від свого контрагента.

Верховний суд, надавши перевагу текстуальному тлумаченню договірних положень над комерційною обґрунтованістю, навів чотири принципові аргументи на користь буквального тлумачення («*strict-letter*»):

Предмет застереження про розумні зусилля: сторона, що зазнала впливу форс-мажорних обставин, повинна мати можливість довести, що форс-мажорна подія спричинила невиконання договору згідно з його умовами. У цьому випадку належним виконанням договору був платіж RTI на користь MUR, який мав бути здійснений у доларах США. MUR була зобов'язана докласти розумних зусиль, щоб забезпечити оплату в доларах США, але не в будь-якій іншій валюті, оскільки це був «єдиний спосіб, за допомогою якого можна було «подолати» перешкоду для виконання договору». Мета таких висновків полягає у вимозі від сторони вжиття розумних заходів для забезпечення продовження виконання договору, а не вжиття таких заходів для забезпечення іншого, недоговірною виконання.

Свобода договору: принцип свободи договору, фундаментальний аспект англійського права, «включає свободу не укладати договір, а свобода не укладати договір включає свободу не приймати пропозицію про позадоговірне (альтернативне) виконання договору». При ухваленні такого висновку суд спирався на попередню судову практику, у якій англійські суди проводили розмежування між «комерційними опціями» сторін обирати певні способи виконання договору, якщо це дозволяє сам договір, та їхніми договірними правами не обирати такі способи, навіть якщо це є комерційно недоцільним і шкідливим для контрагентів.

Чіткі формулювання, необхідні для відмови від договірних прав: згідно з англійським правом, сторона не зобов'язана відмовлятися від договірних прав за відсутності чіткої умови, обов'язкової або прямо включеної до договору. Суд вказав, що важливість правової визначеності в комерційних договорах забезпечується тим, щоб ключовим було те, щоб сторони знали «чи можна посилатися на положення про форс-мажор у відповідний момент, а не після ретроспективного розслідування».

Визначеність і передбачуваність: дотримання умов договору забезпечує ясність і мінімізує невизначеності. Справа MUR полягала в тому, що за відсутності чіткого формулювання, умова про розумні зусилля не вимагає прийняття пропозиції виконання у спосіб, відмінний від зазначеного в договорі. Пропозиція RTI передбачала відхилення від умов договору, пропозиція, яка, якщо її прийме Суд, призведе до фактичної та юридичної невизначеності, вимагаючи суб'єктивного

порівняння між запропонованим недоговірним виконанням та зобов'язаннями, фактично передбаченими договором.

Результат був би іншим, якби договір передбачав альтернативні способи оплати, було закріплено, що RTI зобов'язана платити в доларах США, і «визначеність зберігалася доти, доки положення про розумні зусилля тлумачиться як таке, що спрямоване на забезпечення належного виконання договору.». Суд підкреслив, що коли сторона посилається на форс-мажор, від неї очікується докладання лише таких «розумних зусиль», які дозволяють прийняти виконання договору у запропонованій іншою стороною формі. Іншими словами, межа цих зусиль не означає, що сторона повинна перебудовувати бізнес чи здійснювати надмірні витрати, а лише погодитися на реалістичні та прийнятні способи виконання, які фактично усувають перешкоду.

Тобто, «розумні зусилля» у цьому контексті – це готовність прийняти виконання договору у доступній (альтеративній) формі, а не обов'язок робити щось понад нормальне чи економічно не виправдане.

Верховний Суд дійшов висновку про те, що застереження про «розумні зусилля» в справі RTI проти MUR є обов'язковим не тому, що воно є нормативно бажаними, а тому, що вони є виразом свободи договору сторін, а тому спосіб застосування цієї дефініції повинен визначатися, перш за все, з посиланням на об'єктивно виражені наміри сторін, де головну роль відіграє конкретне формулювання цього пункту. Тому, обираючи між буквальним і загальним тлумаченням, аналіз повинен був починатися з конкретного формулювання пункту 36.3(d), а не з загальних причин, чому одне тлумачення є більш прийнятним, ніж інше. Таким чином, можна дійти висновків, що предметом оцінки в описуваній справі при дослідженні аспекту вжиття розумних зусиль, був наступним: які кроки розумно вжити стороні для забезпечення виконання договірних зобов'язань, що вкотре демонструє важливість, яку англійське комерційне право надає визначеності та передбачуваності в господарських операціях.

Вказане рішення свідчить про те, що формулювання договорів набуває ще більшого значення, оскільки суди розглядатимуть лише пропозиції про виконання

договору як ті, які сторона, посилаючись на застереження про форс-мажорні обставини. Пропозицій щодо позадоговірного виконання, навіть тих, що призводять до однакового кінцевого результату, може бути недостатньо. Суд чітко вказав, що обсяг розумних зусиль сторони, яка посилається на форс-мажорні обставини для подолання своїх наслідків, обмежується лише прийняттям виконання договору [97].

Варто зауважити, що Крістофер Хоуз надає критичну оцінку методології Верховного Суду, вказуючи, що, Суд надто поклався на загальні аргументи й недостатньо проаналізував текст договору. На думку автора, зосередившись переважно на загальних принципових аргументах і приділивши мінімальну увагу лінгвістичному аналізу, здійсненому Апеляційним судом, Верховний Суд фактично відсунув на другий план лінгвістичний аналіз договору на користь загальних принципів. На думку автора, аналіз мав починатися з конкретної мови положення (clause 36.3(d)), а вже потім – із загальних міркувань. Такий підхід Верховного суду, за висновками автора, може містити ознаки потенційної небезпеки стосовно того, що текстуальний аналіз не є першочерговим при тлумаченні застережень про розумні зусилля чи інших поширених договірних умов [77].

Не погоджуємося з такою позицією автора, позаяк критика автора видається надмірно формалістичною, адже Верховний суд не відкинув текстуальний аналіз, а лише визнав, що конкретне слово (*«overcome»* (подолання) у пункті 36.3(d) не дає однозначної відповіді, і тому звернувся до ширших принципів та прецедентів для забезпечення узгодженості й передбачуваності правозастосування. Такий підхід не применшує значення тексту договору, а демонструє його межі, адже свобода договору завжди реалізується у правовому контексті, де суд має право застосовувати загальні доктринальні орієнтири, щоб уникнути суперечностей і зберегти функціональність форс-мажорних положень, які покликані забезпечити гнучкість. Водночас остання у врегулюванні договірних відносин досягається через реалізацію сторонами свободи договору шляхом включення до договору відповідних положень, зокрема деталізованого регулювання форс-мажорних застережень та чітко прописаних алгоритмів дій сторін у разі настання таких подій. Верховний Суд зазначив, що сторони можуть прямо передбачити в застереженні про

форс-мажор, що розумні зусилля включають прийняття пропозиції про позадоговірне виконання, яке, ймовірно, вони захочуть обмежити тими обставинами, за яких це забезпечить той самий результат, що й договірне виконання, і не спричинить жодної шкоди.

Слід підкреслити, що у національній правозастосовчій практиці вже існують рішення касаційних судів, ухвалені навіть раніше, ніж відповідні акти зарубіжних юрисдикцій. У цих рішеннях українські суди приділяли увагу проблематиці застосування категорії «розумних зусиль» та можливості альтернативного виконання договірних зобов'язань.

Так, показовою є постанова Верховного Суду від 13.12.2023 у справі №922/193/23, де предметом розгляду були правовідносини, що виникли між сторонами за договором поставки від 07.07.2021 №13129, зокрема, питання застосування норм цивільного та господарського законодавства щодо одностороннього розірвання договору у зв'язку з настанням форс-мажорних обставин, зокрема військової агресії та введення воєнного стану [143].

Верховний Суд вказав, що сторона, яка звільняється від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань унаслідок дії об'єктивних непереборних обставин (форс-мажору), зобов'язана діяти відповідно до умов договору. Це включає й припинення зобов'язань, якщо така можливість прямо передбачена договором як межа допустимих «розумних зусиль». У такому випадку сторона не повинна шукати альтернативні способи виконання зобов'язань всупереч волі контрагента, а тим більше – доводити їх існування у разі спору, якщо договір містить положення про одностороннє припинення (розірвання) і сторона реалізувала це право.

Суд зазначив, що законодавство (за відсутності спеціального визначення у договорі) не ставить реалізацію права на застосування положень про форс-мажор та односторонню відмову від договору в залежність від доведення можливості чи неможливості альтернативного виконання зобов'язань. Інакше кажучи, у випадку припинення зобов'язань через форс-мажор сторона, яка посилається на такі обставини, не зобов'язана доводити відсутність альтернативних способів виконання.

Відповідно, інша сторона не має права використовувати аргумент про можливість альтернативного виконання як підставу для заперечення неможливості виконання зобов'язань у зв'язку з форс-мажором. Оцінюючи форс-мажорні обставини, Верховний Суд підтвердив раніше сформовану правову позицію: ключовою ознакою форс-мажору є саме неможливість виконання зобов'язань на погоджених умовах унаслідок таких обставин. Це визначається незалежно від того, які зусилля чи матеріальні витрати сторона понесла або могла б понести. Отже, форс-мажор не може зводитися лише до створення труднощів чи економічної не вигідності виконання – він означає об'єктивну неможливість виконання [131].

Таким чином, аналіз наведених вище рішень касаційних судів свідчать про те, що обидва суди продемонстрували схожість у визначенні ключових положень, позаяк вони дійшли спільного висновку, що умова про «розумні зусилля» не покладає на сторону, яка зазнала впливу форс-мажорних обставин, обов'язку приймати виконання договору на умовах, відмінних від первісно погоджених. Якщо договір прямо не передбачає альтернативного виконання, сторона має право його не приймати, а контрагент, відповідно, не може вимагати такого виконання поза межами договору. При цьому суди підкреслили значення принципу свободи договору, що охоплює й право відмовитися від позадоговірного виконання, а також наголосили на необхідності чіткого формулювання у договорах положень щодо подолання наслідків форс-мажору, зокрема шляхів мінімізації його впливу, можливості внесення змін до договору чи його припинення у зв'язку з тривалою дією таких обставин.

Водночас у підходах судів простежуються й певні відмінності: Верховний Суд Великої Британії зосереджує увагу на пріоритеті загального принципу свободи договору, що включає й право сторони відмовитися від пропозиції позадоговірного виконання. Натомість Верховний Суд нашої держави робить особливий наголос на необхідності всебічного підтвердження факту настання форс-мажорних обставин та на оцінці поведінки сторін відповідно до конкретних договірних положень.

Враховуючи тривалий розгляд і численні дискусії, хоча недоговірне виконання могло б виглядати виправданим з комерційної точки зору, Верховний

Суд Великої Британії віддав перевагу правовій визначеності перед прагматичністю. У підсумку таке рішення є виправданим і послідовним у рамках усталеної доктрини тлумачення договорів, оскільки воно підсилює пріоритет тексту договору та наголошує на необхідності чітких формулювань у положеннях про форс-мажор та регламентації «розумних зусиль», задля забезпечення передбачуваності та стабільності комерційних відносин.

Аналізоване вище рішення Верховного Суду Великої Британії має низку практичних наслідків: 1) підвищена вага формулювань: контрагенти повинні ретельніше формулювати положення про форс-мажор і «розумні зусилля», чітко визначаючи, чи включають вони обов'язок приймати альтернативні, недоговірні пропозиції; 2) захист від нав'язування недоговірного виконання: сторона, яка посиляється на форс-мажор, може не бути зобов'язана приймати пропозиції, що не відповідають умовам договору, навіть якщо такі пропозиції економічно вигідні для контрагента; 3) стратегічне використання форс-мажорних застережень: сторони, зацікавлені в гнучкості, мають прямо передбачити механізми альтернативного виконання або критерії, за яких недоговірне виконання вважається прийнятним. За врахуванням цих умов сторони договірних відносин можуть розраховувати, що виконання положення про «розумні зусилля» в застереженні про форс-мажор не вимагатиме від них прийняття недоговірного виконання навіть у випадках, коли таке прийняття могло б пом'якшити або нейтралізувати наслідки форс-мажору.

Простежується чітка тенденція як в українській, так і в зарубіжній судовій практиці до послідовного визнання значення «розумних зусиль» та мінімізації наслідків як невід'ємних елементів правозастосування у сфері форс-мажорних обставин. Констатація цих підходів у судових рішеннях свідчить про необхідність їхнього нормативного закріплення безпосередньо у форс-мажорних застереженнях договорів.

Особливої актуальності це набуває у сфері міжнародних контрактів, де різні правові системи можуть по-різному тлумачити межі та зміст обов'язку сторін щодо мінімізації наслідків. Включення відповідних положень до договірних умов не лише

зменшує ризик правової невизначеності, але й забезпечує передбачуваність та баланс інтересів сторін у випадку настання надзвичайних і непередбачуваних подій.

Отже, правильно структуроване, сформульоване форс-мажорне застереження – це не лише спосіб мінімізувати ризики або звільнення сторони від негативних наслідків, а саме від відповідальності за невиконання чи прострочення виконання зобов'язань на період існування форс-мажору, це й показник рівня договірної культури бізнесу, вміння вчасно прораховувати й фіксувати ризики, позаяк є інструментом цивілізованого врегулювання конфліктів. Дотримуючись наведених рекомендацій, а також регулярно адаптуючи свої договори до реалій ринку, бізнес отримує в руках дієве юридичне знаряддя у надзвичайних ситуаціях, а суди – чіткі договірні умови для захисту справедливості та балансу інтересів сторін.

Застосувавши компаративний метод при аналізі формулювань, тлумачень та судової практики щодо форс-мажорних застережень у країнах систем загального та континентального права, на прикладі Великобританії, США та України вбачається, що країни англосаксонської системи права тяжіють до формального бачення форс-мажорних застережень, що, у свою чергу, забезпечує передбачуваність і стабільність договірних відносин. Сторони, укладаючи договори, на основі внутрішнього їх волевиявлення самостійно визначають форс-мажорні застереження, оскільки саме формулювання має вирішальне значення: від того, наскільки воно чітке й продумане, залежить звільнення від відповідальності. Водночас практика закріплення форс-мажорних застережень в Україні обмежується включенням у договір загальних положень про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили), виходячи з норм Цивільного кодексу України, а також спеціальних законів. Такий підхід вітчизняних учасників цивільного обороту, як свідчить практика, призвела до правової невизначеності, неврегульованості відносин за настання таких обставин, і як результат, велика кількість судових спорів, обтяжених додатковими витратами. Це зумовлює потребу у виробленні більш адаптивних та практично орієнтованих підходів до конструювання форс-мажорних застережень [12, с.152-154].

3.2. Проблеми правозастосування інституту звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань в Україні

Глобальні кризи такі як пандемії, повномасштабні війни, масивні природні катастрофи, технологічні аварії чинять руйнівний вплив на сталість виконання договірних зобов'язань у приватноправовому секторі економіки. Економічний аналіз кризових подій виокремлює кілька ключових наслідків: повне або часткове зупинення договірної діяльності, зростання вартості виконання, непередбачуване зниження попиту чи пропозиції та суттєве підвищення правових ризиків. Динаміка останніх років засвідчила, що саме форс-мажорні застереження у договорах перетворюються на ключовий елемент захисту комерційних інтересів сторін у надзвичайних обставинах. Особливості нормативної конструкції цих застережень, їхнє тлумачення і правозастосування безпосередньо визначають стабільність господарських процесів в умовах викликів глобального масштабу.

Для української правозастосовчої практики означене питання змістилося від теоретичної дискусії до практично-критичного значення, особливо після початку повномасштабної російської агресії у 2022 році. Повномасштабна агресія Росії проти України, виявили вітчизняну договірну систему вразливою до істотної правової невизначеності: руйнування підприємств, зміщення ринків, евакуація трудових ресурсів, тимчасова окупація або блокування територій призвели до масового невиконання чи неможливості виконання договірних зобов'язань. Подібна ситуація поставила форс-мажорне регулювання на одну із перших сходинок серед юридичних інструментів забезпечення цивільного обігу у кризових реаліях. Якщо раніше розділ про форс-мажор у договорах часто сприймався як формальність, то останні роки показали його реальне значення як інструменту правового захисту. Водночас саме цей блок став джерелом численних труднощів: від нечітких формулювань і відсутності деталізації до різної чутливості окремих галузей до кризових подій та складності доведення причинно-наслідкового зв'язку в судах.

Водночас аналіз зарубіжної практики, зокрема, Великої Британії та США, демонструє, що більша деталізація форс-мажорних положень у договорах дозволяє ефективніше реагувати на економічні, політичні чи соціальні виклики, забезпечує

визначеність для сторін і судів при вирішенні спорів. Структурні відмінності у підходах до регулювання та тлумачення форс-мажору у вітчизняному і міжнародному праві виявили істотний вплив на процеси адаптації бізнесу, а також на захист справедливого балансу інтересів контрагентів. З цієї причини загальноприйнятою практикою є включення до договорів застереження про форс-мажорні обставини, щоб звільнити сторону від відповідальності за невиконання своїх договірних зобов'язань, якщо на це виконання впливають події, що не залежать від неї.

У цьому розділі увага зосереджена на ключових проблемах договірної регулювання форс-мажорних застережень: недостатній конкретизації умов, нечіткості процедур повідомлення та строків, відсутності альтернативних механізмів виконання зобов'язань, а також на відмінностях у сприйнятті кризових факторів різними секторами економіки.

В. Примаєк слушно звертає увагу на тому, що у сучасному світі сторони здебільшого мають власне бачення прогнозів, тому межа між «передбачуваними» і «непередбачуваними» обставинами є розмитою. Це особливо актуально у періоди війни, пандемій чи економічної кризи [198, с. 46].

Перш за все, варто зосередитись на тому, що Цивільний кодекс України не передбачає конструкції форс-мажору, а у цивільних відносинах форс-мажор традиційно є договірною підставою звільнення від відповідальності. Базові законодавчі приписи залишаються надто загальними, позаяк вони не визначають вичерпний перелік, критерії конкретизації, процесуальні процедури чи межі застосування застережень про форс-мажор у приватноправових договорах. Українські договори, як правило, містять шаблонні чи абстрактні формулювання, рідко передбачаючи деталізоване регулювання таких аспектів, як: перелік подій, інтегрованість пандемії чи воєнного стану, доказові стандарти, наслідки зупинення чи припинення договору, порядок повідомлення іншої сторони, строки дії форс-мажору тощо.

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у постанові від 13 березня 2024 року у справі №686/16312/22 зауважив, що «за допомогою договору

сторони можуть врегулювати, зокрема: застосування конструкції форс-мажору у своїх відносинах; чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання такого зобов'язання». КЦС ВС вважає очевидним, що «за допомогою такого універсального регулятора приватних відносин як договір його сторони можуть регулювати, зокрема: застосування конструкції форс-мажору у своїх відносинах (на які випадки поширюється форс-мажор, які правові наслідки існування форс-мажору (наприклад, право на зміну чи розірвання договору); чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі договору» [142].

В.С.Мілаш вказує на те, що на доктринальному рівні захисне застереження визначено як «умову комерційного, у тому числі зовнішньоекономічного, договору, що має особливу структурну побудову (гіпотезу, диспозицію, а іноді й санкцію), головне функціональне призначення якої полягає у стабілізації договірної дисципліни та захисті комерційних інтересів сторін шляхом розподілу між ними можливих ризиків (об'єктивного характеру), та яка, відповідно, регламентує права та обов'язки сторін при настанні обставин, що відповідають певним кваліфікаційним ознакам, а насамперед закріплює домовленість сторін щодо модифікації окремих первісних умов договору або (у разі їх відсутності) їх первісного встановлення» [93, с. 27-29, 51, 64–67].

Авторка вказує, що чинне законодавство передбачає можливість кореляції наслідків форс-мажору при невиконанні договірних зобов'язань на рівні самого договірного регулювання. Закріплення у договорі певних обставин, як форс-мажорних, повинно здійснюватися не довільно, а на ґрунті законодавчо визнаних кваліфікаційних ознак форс-мажору. На рівні договірного регулювання повинен визначатись строк повідомлення про настання форс-мажорних обставин стороною, для якої вони створили неможливість виконання договірного зобов'язання, а також

наслідки неповідомлення несвоєчасного повідомлення) про їх настання, у тому числі у вигляді застосування відповідних санкцій.

Такий підхід вкотре підтверджує, що форс-мажорні застереження перш за все, виконують функцію регулятора договірних відносин, забезпечуючи баланс інтересів сторін у кризових ситуаціях. Вони дозволяють сторонам завчасно визначити перелік обставин, які можуть бути визнані форс-мажорними, порядок повідомлення про їх настання та наслідки невиконання цього обов'язку. Завдяки цьому форс-мажорні застереження сприяють стабілізації договірної дисципліни та мінімізації ризиків.

Р.Б. Сірко слушно зауважує, що потрібно передбачати не лише обставини звільнення від відповідальності за невиконання або неналежне виконання договору, а й можливість припинення зобов'язання чи розірвання договору – залежно від тривалості та складності конкретної ситуації [223, с. 160].

Дослідження договірної практики дає змогу виокремити три ключові групи проблем, з якими зіткнулися суб'єкти господарювання в Україні під час дії форс-мажорних обставин, зокрема пандемії COVID-19 та воєнних дій, а саме:

1. Недостатня деталізація та нечіткість форс-мажорних застережень у договорах: ще донедавна більшість українських договорів містили стандартні, короткі та доволі загальні формулювання про форс-мажор. Зазвичай це виглядало так: «сторони звільняються від відповідальності у разі непереборної сили...» – із переліком можливих подій, без уточнення процедур дій сторін, строків повідомлення, способів підтвердження чи наслідків для зобов'язань. Галузеві особливості також майже не враховувалися.

Пандемія COVID-19, а особливо війна, наочно показали, що така «уніфікованість» положень призводить до численних спорів. Контрагенти по-різному тлумачили саме поняття «обставин непереборної сили», момент їх настання, строки повідомлення та вимоги до доказів. У результаті суди часто змушені були спиратися не на текст договору, а на загальні норми права та конкретні обставини справи.

У цьому блоці другою проблемою постають типові недоліки у формулюваннях. Серед найпоширеніших проблем у сучасній договірній практиці:

відсутність або розмитість процедур і строків повідомлення: у багатьох договорах не вказано обов'язок, форму чи строки повідомлення контрагента про настання форс-мажору; не описано наслідки несповіщення або сповіщення із затримкою: рідко можна зустріти у вітчизняних договорах прямо передбачене позбавлення права посилення на форс-мажор через несвоєчасне повідомлення; відсутність порядку та переліку доказів: або покладається на законодавче регулювання, або взагалі відсутнє; недостатня конкретизація механізмів продовження строку виконання, призупинення, розірвання чи альтернативного виконання у разі зтяжної/безстрокової дії форс-мажору. У результаті подібних недоліків суди нерідко відзначають суперечливість тлумачення між сторонами (наприклад, вказується на різне розуміння суті події або її наслідків), що веде до довготривалих спорів і непорозумінь.

2. Процедурні дефекти: повідомлення, фіксація фактів і звільнення від відповідальності.

Верховний Суд неодноразово підкреслював: «повідомлення про настання форс-мажору має бути зроблене якнайшвидше після події. Хоча й форс-мажорні обставини впливають, як правило, на одну сторону договору (виконавця), але вони мають негативні наслідки насамперед для іншої сторони договору, яка не отримує його належне виконання. Отже, своєчасне повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин спрямоване на захист прав та інтересів іншої сторони договору, яка буде розуміти, що не отримає вчасно товар (роботи, послуги) та, можливо, зможе зменшити негативні наслідки форс-мажору. Водночас неповідомлення або несвоєчасне повідомлення про форс-мажорні обставини позбавляє сторону, яка порушила цей обов'язок, права посилатися на ці обставини як на підставу звільнення від відповідальності, якщо це передбачено договором (втрата стороною права посилення на форс-мажор)» (подібний за змістом правовий висновок міститься у п.5.63 постанови Верховного Суду від 22.06.2022 у справі №904/5328/21) [147]. Крім того, проблеми виникають і з підтвердженням факту повідомлення. Якщо договір вимагає конкретну форму (електронний документообіг, лист із описом вкладення, кур'єрська доставка), сторона повинна її дотриматися.

Третій блок проблем, з яким стикнулись сторони є відсутність або нечіткість наслідків для сторін (відстрочка, розірвання та автоматичне припинення).

Найпоширенішою проблемою є ситуації, коли у договорі не прописано (або прописано не достатньо чітко), що саме відбувається з основним зобов'язанням під час дії форс-мажору: чи відбувається автоматичне продовження терміну виконання, повне призупинення без зобов'язання щодо виконання після завершення форс-мажорних обставин, чи можлива одностороння відмова (розірвання) за ініціативою однієї зі сторін?. За відсутності належного регулювання учасники спору змушені звертатися до загальних норм цивільного законодавства, що ускладнює практичну реалізацію договору [18, с.320-322].

Так, у ряді справ Верховний Суд звертає увагу на те, що «форс-мажор не звільняє сторін договору від виконання зобов'язань і не змінює строків такого виконання, цей інститут спрямований виключно на звільнення сторони від негативних наслідків, а саме від відповідальності за невиконання чи прострочення виконання зобов'язань на період існування форс-мажору» [139]. Наслідком дії форс-мажору зазвичай стає перенесення строків виконання зобов'язань на час існування таких обставин, що фактично означає їх продовження без компенсаційних механізмів для кредитора. Щодо розірвання договору, аналіз судової практики Верховного Суду, дозволяє зробити висновок, що розірвання угоди через форс-мажорні обставини не є перспективним, позаяк судова практика показує, що форс-мажор здебільшого розглядається як підстава для призупинення виконання зобов'язань, але не для автоматичного розірвання угод. Суд акцентує на важливості використання альтернативних механізмів виконання зобов'язань і підтримує збереження угод у випадках, коли виконання можливе частково або з урахуванням змін у порядку виконання [174].

Таким чином, пандемія та війна показали, що форс-мажорні застереження в українських договорах часто виконують радше декларативну, ніж стабілізуючу функцію. Це створює потребу у виробленні більш гнучких і практичних підходів до їх формулювання, що й стане предметом наступного розділу. Сучасні форс-мажорні

застереження мають еволюціонувати від декларативних до інструментів договірної стабілізації, які враховують галузеву специфіку, передбачають альтернативні механізми виконання та чіткі процедури дій сторін.

У сучасних реаліях господарської діяльності в Україні, зокрема на фоні тривалого збройного конфлікту, частих карантинних та економічних потрясінь, питання юридичного закріплення форс-мажорних застережень у договорах постає не як формальність, а як один із ключових інструментів захисту бізнесу й забезпечення балансу інтересів сторін. Водночас просте механічне додавання стандартної фрази про форс-мажор у договір часто виявляється недостатнім: численна судова практика свідчить, що саме зміст, структура та деталізація форс-мажорного положення багато в чому визначають його ефективність та застосовність на практиці.

У ході аналізу правозастосовної практики було виявлено низку проблем у договірному регулюванні настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) контрагентами. Вказані недоліки можуть бути усунути насамперед шляхом закріплення у національному законодавстві комплексу норм, що регламентуватимуть інститут звільнення від цивільно-правової відповідальності, зокрема форс-мажор (обставини непереборної сили) як підставу звільнення від відповідальності. Пропозиції щодо впровадження таких норм будуть наведені автором нижче.

У цьому розділі здобувачем формулює основні рекомендації для сторін договірних відносин, на які варто звернути увагу під час складання та погодження положень договору про форс-мажор (обставини непереборної сили).

По-перше, варто визначити перелік форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), які визначаються контрагентами, виходячи зі специфіки регульованих ними відносин. Так, Законом України «Про торгово-промислові палати в Україні» передбачено широкий, але не вичерпний перелік форс-мажорних обставин. Важливо підкреслити: цей перелік не є вичерпним. Крім того, у тексті договору сторони можуть детально визначити перелік подій, які для них є форс-мажорними, і навіть встановити перелік комерційних ризиків, які ним не є

(наприклад, дефолт, банкрутство, валютні коливання тощо). Оптимальним є такий підхід до складання форс-мажорного застереження: описати широкий, але невичерпний перелік подій з вказівкою «зокрема, але не виключно: ...»; виділити окремі групи: погодні стихії, військово-політичні, соціальні, техногенні, адміністративно-регуляторні тощо; чітко прописати, які ризики не вважаються форс-мажором («винятковий перелік» або «перелік комерційних ризиків»). Якщо в договорі не зазначені форс-мажорні обставини та інші обов'язки, пов'язані з ними, тоді такі обставини визначають на підставі загальних норм законодавчих актів [41]. З огляду на те, що значна кількість договорів укладається у період дії воєнного стану, доцільним є чітке відображення у тексті договору факту його існування, вказівка, що сам по собі воєнний стан не вважається форс-мажорними обставинами, оскільки сторони не обізнані щодо строків завершення воєнного стану та його правових наслідків. Так, Верховний Суд звернув увагу у постанові від 10 жовтня 2024 року у справі №910/332/24, що «укладаючи будь-який договір у період військової агресії, що триває, контрагенти мають усвідомлювати всі можливі наслідки, ризики і труднощі, пов'язані з воєнним станом, внаслідок чого бойові дії на території України більше не можуть бути розцінені самі собою як обставина, що підпадає під визначення форс-мажору» [186].

Отже, пункт договору може виглядати наступним чином: *«Сторони визнають та підтверджують, що цей Договір укладається під час дії в Україні воєнного стану, оголошеного 24.02.2022 року. Сторони цим підтверджують, що вказана обставина не є безумовною обставиною непереборної сили для виконання Сторонами своїх зобов'язань за цим Договором, а може бути форс-мажором лише за дотримання процедури, визначеної цим Договором.»*. Така деталізація має істотне практичне значення, позаяк дозволяє знизити ризики зловживань з боку сторін, які можуть намагатися безпідставно посилатися на воєнний стан як на форс-мажорні обставини. Чітке закріплення у договорі положення про те, що сам факт існування воєнного стану не є підставою для звільнення від виконання зобов'язань, нівелює можливість маніпуляцій та забезпечує передбачуваність договірних відносин.

По-друге, одним із ключових елементів ефективного форс-мажорного застереження є процедура повідомлення контрагента про настання таких обставин, а також строки та спосіб цього повідомлення:

1.Строки. У договорі варто чітко визначити максимальний строк (наприклад, 3, 5, 10 робочих днів з моменту настання події; при зазначенні строку в днях доцільно вказувати робочі чи календарні дні), протягом якого сторона повинна письмово повідомити іншу сторону про настання форс-мажору. Відсутність такого положення може призвести до втрати права посилається на форс-мажор у суді, якщо таке право передбачене договором. Отже, «своєчасне повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин спрямоване на захист прав та інтересів іншої сторони договору, яка буде розуміти наявність вказаних обставин та, можливо, зможе зменшити негативні наслідки форс-мажору» (подібні висновки наведені у постанові ВС від 23.08.2023 у справі №910/6234/22) (п.4) [187]. Також, Верховний Суд у постанові від 31.08.2022 у справі №910/15264/21, звернув увагу на те, що «потрібно розрізняти вчасне повідомлення сторони про виникнення форс-мажорних обставин (яке сторона має зробити у передбачений договором строк) від звернення до ТПП за отриманням сертифіката, яке є можливим лише після порушення виконання зобов'язання» [175]. Через це сертифікат ТПП може бути отриманий значно пізніше за дату, коли сторона з'ясувала неможливість виконання договору через вплив форс-мажорних обставин.

2.Форма. Найчастіше – письмова, із зазначенням підстави, суті обставин, дати їх виникнення, орієнтовного строку дії, наслідків для виконання зобов'язань.

3.Спосіб. Рекомендовано передбачити декілька варіантів: цінний лист з описом вкладення та повідомленням про вручення, через електронний документообіг (з підтвердженням доставки та використання електронного цифрового підпису), кур'єром, нарочно.

4.Докази отримання. Особливо важливо зберігати первинні документи, квитанції, скріншоти, що підтверджують відправлення та одержання повідомлення, – це суттєво спрощує майбутнє доведення у суді. Окрім іншого, у договорі варто передбачити наслідки недотримання стороною, яка посилається на форс-мажорні

обставини зазначеної вищезазначеної процедури (наприклад позбавлення сторони права посилається на форс-мажорні обставини через несвоєчасне повідомлення тощо).

По-третє, варто визначити компетентний орган, який засвідчуватиме обставини непереборної дії. За загальним правилом: тягар доказування наявності форс-мажорних обставин і їх впливу на конкретне зобов'язання покладається на ту сторону, яка посилається на форс-мажорні обставини. Відповідно, «для доказування настання форс-мажорної обставини недостатньо формально посилається на їх існування, адже під кожен випадок потрібен сертифікат Торгово-промислової палати України (або уповноважені нею регіональні ТПП, у якому зазначається, яке саме зобов'язання за яким договором не могло бути об'єктивно виконане внаслідок конкретної обставини. При зверненні до уповноваженого органу за отриманням сертифіката, варто пам'ятати, що форс-мажорні обставини мають індивідуальний персоніфікований характер щодо конкретного договору та його сторін. Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин. Тобто мають індивідуальний персоніфікований характер щодо конкретного договору та його сторін» (Постанови КГС ВС від 29.06.2023 у справі № 922/999/22, від 08.02.2024 у справі № 911/1786/22, від 12.03.2024 у справі № 911/2635/22, від 20.06.2024 у справі № 910/1779/23, від 09.04.2024 у справі № 905/342/23) [188]. «Кожне договірне зобов'язання, яке не може бути виконане внаслідок настання обставин непереборної сили - окремий сертифікат ТПП. Втім, не потрібно забувати, що сертифікат ТПП не є єдиним доказом існування форс-мажорних обставин; обставини форс-мажору мають оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами» (подібні висновки викладені у постанові Верховного Суду від 07.06.2023 у справі 906/540/22) [171].

По-четверте, встановлення строку дії форс-мажорних обставин, протягом якого договір зберігає чинність, а також порядок дій сторін у випадку, якщо дія форс-мажору триває після закінчення погодженого терміну. Верховний суд у постанові від 13 березня 2024 року у справі 686/16312/22, звернув увагу, що оскільки у договорі сторони домовилися про те, що строк, встановлений для виконання стороною зобов'язань за договором, продовжується на період, аналогічний періоду дії для такої сторони форс-мажорних обставин, та визначили, що якщо дія форс-мажорних обставин продовжується більш ніж один місяць, сторони можуть змінити умови договору чи вимагати його розірвання [142]. Тобто учасники обороту визначили, як форс-мажор впливає на строки виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі договору, та правові наслідки існування форс-мажору (право на зміну чи розірвання договору). Тобто, з огляду на економічну доцільність та мінімізацію негативних наслідків існування обставин непереборної сили, сторонам договірних відносин варто визначити термін, на який договірні зобов'язання відтермінуються, а також дії сторін у випадку його впливу, у разі довготривалого існування таких обставин, закріпивши право сторін як на зміну умов договору, так і на його розірвання.

Сторони цивільних правовідносин, реалізуючи свободу договору, мають право сформулювати форс-мажорні застереження, з метою мінімізації негативних наслідків при настанні невідворотних та непередбачуваних обставин. Належним чином структуроване та змістовно деталізоване форс-мажорне застереження наразі має бути не просто пунктом/розділом договору, а бути дієвим інструментом управління майбутніми ризиками, спрямованим на усунення правової невизначеності шляхом деталізації його положень, балансування інтересів та зміцнення договірної дисципліни [18, с.332-331].

Щодо законодавчого регулювання: чинний Цивільний кодекс України містить декілька статей, які унормовують інститут звільнення від відповідальності, зокрема: пункт 1 частина 1 статті 263, частина 1 статті 617, частина 2 статті 679, частина 5 статті 879, частина 2 статті 904, частина 1 статті 906, частина 1 статті 922,

частина 2 статті 950, частина 1 статті 1043, частина 5 статті 1187, частина 2 статті 1209 [257].

Стаття 617 Цивільного кодексу України встановлюючи загальне правило звільнення від відповідальності у разі доведення наявності «випадку» чи «обставин непереборної сили», оперуючи цими категоріями не розкриває їхнього змісту та ключових ознак.

Станом на дату написання означеної наукової роботи, Цивільний кодекс України не містить визначення понять «форс-мажор (обставини непереборної сили)», водночас визначення вказаній дефініції надано у спеціальному нормативно-правовому акті – Законі України «Про торгово-промислові палати в Україні», метою якого, відповідно до преамбули, є визначення загальних правових, економічних та соціальних засад створення торгово-промислових палат в Україні, встановлення організаційно-правових форм і напрямів їх діяльності, а також принципів їх взаємовідносин з державою [207].

Відсутність уніфікованого визначення у Цивільному кодексі України визначення поняття «форс-мажор (обставини непереборної сили)» призводить не тільки до неоднакової правозастосовної практики, про що свідчить численна судова практика, а й створює своєрідну правову прогалину, яка змушує сторін договірних відносин звертатися до інших джерел права чи доктрини для вірного тлумачення означеної категорії з метою включення її в умови договору.

Принагідно варто зауважити, що аналіз проекту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) №14394 від 22.01.2026, дозволяє констатувати, що майбутній нормативно-правовий акт, у разі його прийняття, також не використовуватиме та не послуговуватиметься категоріями «форс-мажор (обставини непереборної сили)».

Так, зі змісту частини 1 статті 875 («Перешкода, що виправдовує невиконання») проекту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного), вбачається, що «Невиконання є виправданим, якщо боржник доведе, що воно зумовлене перешкодою поза його контролем, що не можна було передбачити на момент виникнення зобов'язання або на момент настання строку (терміну) його виконання, і

наслідків якої не можна було уникнути або подолати за умови докладання розумних зусиль (непереборна сила)».

Частина 3 статті 1414 («Вина особи, яка завдала шкоди») регламентує, що «до обставин, які можуть свідчити про ненаявність вини особи, належать, зокрема непереборна сила та інші надзвичайні та невідворотні за даних умов обставини, що не залежать від волі цієї особи, якщо іншого не встановлено цим Кодексом та/або іншим законом» [209].

Варто відзначити позитивну тенденцію щодо регламентування у майбутньому проєкті Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) концепції «розумних зусиль», як способу мінімізації негативних наслідків у разі настання обставин непереборної сили. Її закріплення дозволить забезпечити більш гнучкий та справедливий підхід до оцінки поведінки боржника, оскільки відповідальність буде залежати не лише від формального факту невиконання, а й від того, чи вжив він належних заходів для уникнення або подолання перешкод.

Водночас, окреслені прогалини у законодавстві призводять до необхідності вдосконалення інституту звільнення від відповідальності на законодавчому рівні, зокрема закріпленні у Цивільному кодексі України - як основному законодавчому акті, що регулює особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільній волі та майновій самостійності їх учасників низки статей, які б гарантували правову визначеність для сторін у кризових ситуаціях.

Однією з ключових законодавчих новел має стати чітке визначення поняття «форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили)», їх примірний перелік, обсяг складових доказування, який покладається на сторону, яка посилається на настання таких обставин, а також наслідки, які матимуть місце за доведення таких обставин. Особливої уваги також потребує те, що при розробленні норми, яка розкриватиме сутність форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), нагальним є забезпечення її узгодженості з чинними визначеннями, закріпленими у спеціальних законах (наприклад у Законі України «Про торгово-промислові палати в Україні», тощо). Авторське бачення статті у Цивільному кодексі України, яка має

врегулювати питання визначення «форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)» наведено у Додатку Б дисертаційного дослідження.

Проблемність питання повідомлення сторін про настання форс-мажорних обставин зумовлює необхідність його нормативної регламентації, оскільки відсутність чітких правил щодо способів, строків та умов повідомлення контрагента, а також наслідків такого повідомлення, породжує численні спори у правозастосовній практиці. Враховуючи наведене, доцільним видається законодавче закріплення відповідних положень шляхом внесення змін до Цивільного кодексу України, із формулюванням норм, запропонованих у Додатку Б, що забезпечить їх нормативне втілення та системну інтеграцію у чинне цивільне законодавство.

Крім того, практичну користь для договірної сфери становитиме запозичення зарубіжного досвіду, зокрема у частині передбачення сторонами можливості альтернативного виконання договору. Також доцільним видається закріплення концепції «розумних зусиль» як превентивного стандарту поведінки для сторін договірних відносин, який спрямований на збереження виконання зобов'язання. Так, норма закону у Цивільному кодексі України може виглядати у редакції, запропонованій у Додатку Б.

Впровадження запропонованих новел матиме низку позитивних ефектів: підвищення правової визначеності, зниження кількості спорів, а також полегшення інтеграції українських суб'єктів у міжнародні ринки. Для мінімізації перехідних ризиків рекомендується застосовувати нові норми з урахуванням перехідних положень, які визначатимуть їх дію для договорів, укладених до набрання чинності змін, та механізми адаптації для сторін.

Висновки до РОЗДІЛУ III

1. Доктрина *force majeure*, що бере свій початок у французькому праві, забезпечує механізм захисту сторін від несправедливого тягара виконання зобов'язань у разі настання непередбачуваних обставин. Її застосування ґрунтується на триєдиному критерії – невідворотність, непередбачуваність та незалежність від волі сторін, за доведення цих ознак суди визнають неможливість виконання

договору та звільняють сторону від відповідальності, розриваючи контракт. Таким чином, *force majeure* у французькому законодавстві функціонує як виняткова підстава припинення договірних зобов'язань, коли виконання стає об'єктивно неможливим через події, які сторони не могли розумно передбачити на момент укладення договору.

2. У німецькому праві форс-мажор характеризується непередбачуваністю, нездоланністю, безпосереднім впливом на виконання зобов'язань та може мати тимчасовий або постійний характер: у першому випадку виконання призупиняється, у другому – договір розривається.

3. Інститут звільнення від відповідальності внаслідок настання обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин) в Італії забезпечує можливість сторонам відмовитися від виконання зобов'язань без негативних наслідків, якщо обставини дійсно настали та впливають на договір. При цьому пріоритетними залишаються інтереси сторін договору, а відсутність вини сторони у настанні таких обставин є обов'язковою умовою.

4. В арбітражній практиці зарубіжних країн поняття «перешкоди» трактується вузько та фактично зводиться до абсолютної неможливості виконання зобов'язання. Така неможливість визначається об'єктивністю (виконання неможливе незалежно від волі сторін), непередбачуваністю та непереборністю причин, а також відсутністю будь-яких альтернативних способів виконання. На відміну від цього, вітчизняна практика та нормативне регулювання не оперує поняттями «перешкоди» та не передбачає градації означеної категорії.

5. Судова практика США засвідчує, що дієвість форс-мажорних застережень визначається точністю їхнього формулювання та відповідністю конкретним обставинам. У ряді юрисдикцій застосовується обмежувальний підхід, який визнає форс-мажор лише за умови прямого зазначення відповідної події, тоді як надмірно широкі тлумачення, що охоплюють будь-які непередбачувані чи неконтрольовані зміни, судами відхиляються. Водночас принцип автономії волі сторін дозволяє розширювати або звужувати сферу дії таких положень шляхом укладення додаткових угод (*supplemental agreement, supplementary agreement, amendment*).

6. Англійське право не визнає форс-мажор як загальну доктрину, а застосовує його виключно в межах договору, що зумовлює пріоритет точності та повноти формулювань. Суди дотримуються формально-юридичного підходу, відхиляючи надмірно широкі тлумачення та не визнаючи комерційну недоцільність виконання як форс-мажор без прямої вказівки у договорі. Сучасна практика водночас демонструє прагматичний підхід, акцентуючи не лише на факті настання форс-мажору, а й на інструментах мінімізації його наслідків, таких як доктрини «розумних зусиль» та «альтернативного виконання», які спрямовані на збереження договірних зв'язків і пошук балансу між юридичною визначеністю та економічною доцільністю.

7. Концепт «розумних зусиль» означає активні дії сторін для подолання перешкод у межах узгоджених умов; встановлює баланс між активним обов'язком сторони діяти для досягнення мети та захистом від надмірних чи невинуватених вимог. Означена категорія виключає витрати й дії поза межами договору, що створюють непропорційні втрати або загрожують існуванню та платоспроможності сторони, забезпечуючи пропорційність між результатом договору та витратами на його виконання. У свою чергу, «альтернативне виконання» передбачає гнучку трансформацію способу виконання зобов'язань.

8. Країни англосаксонської правової системи тяжіють до формального підходу у тлумаченні форс-мажорних застережень, за якого сторони самостійно визначають їх зміст, а вирішальне значення має точність і продуманість формулювань. Натомість в Україні практика обмежується включенням у договори про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили), виходячи з норм Цивільного кодексу України та спеціальних законів, що призводить до правової невизначеності, неврегульованості відносин і численних судових спорів, у зв'язку з чим виникає обґрунтована необхідність внесення відповідних змін до законодавства.

ВИСНОВКИ

Висновки містять найбільш значущі положення теоретичного та прикладного характеру, отримані в ході дослідження підстав звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

1. Цивільно-правова відповідальність являє собою передбачений нормами цивільного права правовий тягар майнового характеру, який покладається на правопорушника у випадку порушення ним як договірних, так і позадоговірних цивільних обов'язків, має на меті компенсацію завданої шкоди, відновлення порушеного права, запобігання повторним порушенням, та реалізується шляхом застосування заходів, визначених законом або договором.

2. До ознак цивільно-правової відповідальності належать: 1) майнова та індивідуалізована спрямованість; 2) компенсацийно-відновлювальний характер; 3) визначення як законом, так і договором; 4) можливість перевищення розміру компенсації порівняно з фактичною шкодою завдяки застосуванню додаткових санкцій (неустойки, завдатку тощо), що надає їй превентивного значення; 5) реалізація охоронної функції, яка полягає у забезпеченні потерпілому реального права на захист, може здійснюватись як через юрисдикційні органи, так і поза ними; 6) вона може наставати незалежно від наявності вини, якщо така можливість прямо закріплена у договорі або законі.

3. Визначальною передумовою настання цивільної відповідальності є склад цивільного правопорушення (за винятком окремих виняткових випадків), позаяк саме сукупність його елементів – протиправної поведінки, шкоди, причинного зв'язку та вини, формує юридичну основу для застосування цивільно-правових санкцій.

4. Умовами настання договірної відповідальності є факт порушення договірного зобов'язання, який становить достатню юридичну підставу для застосування санкцій, навіть за відсутності доказів вини чи шкоди у їх загальноприйнятому розумінні.

5. Договірну відповідальність доцільно розглядати як санкцію за порушення умов договору, яка проявляється у несприятливих правових наслідках для

порушника, які можуть полягати у втраті суб'єктивних цивільних прав чи у виникненні нових або додаткових обов'язків.

6.«Випадок» («казус») у цивільному праві розглядається як обставина, що характеризується відсутністю вини боржника, суб'єктивною непередбачуваністю наслідків та невідворотністю, яка проявляється через неможливість його передбачення.

7. Обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини) – це зовнішні події, які походять із зовнішнього середовища, є непередбачуваними, тобто не властиві нормальному плину життя та невідворотними, адже навіть за умови використання усього арсеналу наявних засобів, достатньої проінформованості про наслідки, а також вжиття всіх заходів, настання несприятливих наслідків є неминучим.

8. Кваліфікація обставин непереборної сили як різновиду випадку видається невинуватеною. Попри спільні риси цих категорій (відсутність вини та можливість звільнення від відповідальності) їхня природа є відмінною. Випадок ґрунтується на суб'єктивному критерії, що залежить від поведінки конкретної особи, тоді як форс-мажор має зовнішній характер і не може бути усунений зусиллями одного суб'єкта. Якщо випадок потенційно міг би бути відвернений за іншого суб'єктного складу, то обставини непереборної сили такої можливості не передбачають. Масштаб їх дії та неможливість передбачення чи уникнення підтверджують автономність і паралельне існування цих категорій у цивільному праві.

9. Категорії «неможливість виконання зобов'язань» та «форс-мажор» слід розглядати у логічному зв'язку «причина-наслідок», де форс-мажорні обставини слід кваліфікувати як зовнішній фактор, незалежний від волі сторін і такий, за який вони не відповідають (причина), тоді як неможливість виконання зобов'язання постає як результат їх настання (наслідок), що унеможлиблює виконання договірних обов'язків та зумовлює відповідні правові наслідки. «Неможливість виконання зобов'язань» як категорія характеризується об'єктивністю неможливості виконання договірних обов'язків, яка настала, за відсутності суб'єктивного фактора (вини боржника), причинно-наслідковим зв'язком між цими елементами, та у підсумку

призводить до припинення зобов'язальних відносин; «форс-мажор» матиме наслідком звільнення сторони договору від настання несприятливих наслідків майнового (іноді немайнового) характеру, за умови, що основне зобов'язання не припиняється, а лише відтермінується його виконання, якщо договором не передбачено інше, що свідчить про трансформацію та адаптацію зобов'язального правовідношення відповідно до ситуації, яка виникла.

10. Ототожнення дефініцій «форс-мажор» і «обставини непереборної сили», які по суті є однаковими за змістом, та яким властива непередбачуваність, надзвичайність, невідворотність, перебування поза волею сторін договору (зовнішня ознака) та унеможливлення виконання покладених зобов'язань — зумовлене особливістю перекладу з іноземної мови.

11. Релевантна судова практика свідчить, що для кваліфікації обставин як форс-мажорних необхідно існування комплексного доказового масиву: факт існування форс-мажорних обставин для конкретного випадку (доведення індивідуалізованого впливу на виконання самого зобов'язання): сертифікат Торгово-промислової палати України як один з елементів підтвердження непередбачуваних подій або інші докази, які у сукупності свідчать про настання таких обставин; причинно-наслідковий зв'язок між форс-мажорними обставинами та неможливістю виконати конкретне зобов'язання. Тягар доказування розподіляється залежно від ініціатора судового спору наступним чином: контрагент (кредитор) повинен довести факт порушення договору; сторона, що порушила зобов'язання, має довести існування форс-мажору для уникнення негативних наслідків.

12. Форс-мажорні обставини та істотна зміна обставин є різними правовими ситуаціями та по-різному впливають на виконання договірних зобов'язань. За існування форс-мажорних обставин виконання зобов'язання є неможливим, їх настання тягне за собою звільнення від відповідальності особи, яка допустила таке невиконання через об'єктивні перешкоди, та можуть впливати на трансформацію договірних відносин; істотна зміна обставин, порушує баланс інтересів сторін договору, ускладнюючи виконання зобов'язань, втім не матиме наслідком звільнення сторони від відповідальності.

13.Форс-мажор, як надзвичайна і непереборна подія, спричиняє об'єктивні наслідки, які унеможливають виконання не лише умов контракту, але й обов'язків, передбачених законодавством чи іншими нормативно-правовими актами, що свідчить про ширше застосування означеного інституту.

14.Факт збройної агресії РФ проти України, будучи загальновідомим фактом, не є автоматичною підставою для звільнення від відповідальності за невиконання/неналежне виконання конкретного договірної зобов'язання, що вимагає доведення за допомогою інструментарію, встановленого законом, причинно-наслідкового зв'язку з конкретним випадком невиконання зобов'язань.

15.Правозастосовча практика зарубіжних країн свідчить, що при визначенні «перешкоди», яка унеможливорює виконання зобов'язання, йдеться саме про абсолютну неможливість його виконання. Така неможливість характеризується трьома ключовими ознаками: 1) об'єктивністю (виконання неможливе в принципі, незалежно від волі сторони); 2) непередбачуваністю та непереборністю причин; 3) унеможливленням виконання у будь-який спосіб, навіть альтернативний. На противагу, українське законодавство не оперує категоріями «абсолютної» неможливості виконання зобов'язання. Відсутність критерію «ступеня» такої неможливості та варіативна судова практика свідчать про відсутність уніфікованого підходу до визначення того, чи має неможливість бути остаточною (абсолютною), тимчасовою, об'єктивною чи лише суб'єктивною.

16.До ключових проблем, з якими зіткнулися суб'єкти господарювання в Україні під час дії форс-мажорних обставин, зокрема пандемії COVID-19 та воєнних дій можна віднести: 1) недостатню деталізацію та нечіткість форс-мажорних застережень у договорах, що спричинило різне тлумачення контрагентами поняття «обставин непереборної сили», момент їх настання строки повідомлення та вимоги до доказів; 2) відсутність або розмитість процедур і строків повідомлення: не регламентовано сторонами обов'язок, форму чи строки повідомлення контрагента про настання форс-мажорних обставин; не описано наслідки несповіщення або сповіщення із затримкою: не передбачене позбавлення права посилення на форс-мажор через несвоєчасне повідомлення; відсутність порядку та переліку доказів:

недостатня конкретизація механізмів продовження строку виконання, призупинення, розірвання чи альтернативного виконання у разі зтяжної/безстрокової дії форс-мажору; 3) процедурні дефекти: своєчасність повідомлення, підтвердження фактів повідомлення, фіксація фактів; 4) відсутність або нечіткість наслідків для сторін (відстрочка, розірвання та автоматичне припинення зобов'язань).

17. Введення на законодавчому рівні та застосування у практичному аспекті чіткого визначення дефініції форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) у Цивільному кодексі України, їх примірного переліку, порядку доказування, закріплення обов'язку письмового повідомлення контрагента про їх настання, а також впровадження концепції «розумних зусиль» та можливості альтернативного виконання зобов'язань дозволить уніфікувати правозастосування, ліквідувати прогалину, що змушує сторони звертатися до інших джерел права, зменшити кількість судових спорів через чіткі правила повідомлення та підтвердження настання форс-мажору, надати сторонам інструменти мінімізації наслідків настання таких обставин, а також гармонізувати українське право із зарубіжними стандартами, полегшуючи інтеграцію суб'єктів господарювання у міжнародні ринки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азімов Ч. Здійснення самозахисту в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. Вип. 2 (25). С.135–141. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4570/1/Azimov_135.pdf (дата звернення: 01.03.2025).
2. Андрієнко І. С., Мирза С. С., Церковна О. В. Характеристика понять «виключення цивільно-правової відповідальності» та «звільнення від цивільно-правової відповідальності». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. Вип. 3. С. 99–103. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2fc801c1-8266-41fe-81ce-24cf74d2c907/content>. (дата звернення: 01.03.2025).
3. Антонова О. Р., Клімовська А. О. Засвідчення форс-мажорних обставин в умовах воєнного стану. *Регламентация договорних відносин в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. семінару для молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Київ, 5 жовт. 2023 р.). Одеса: Вид-во «Юридика», 2023. С. 7–9. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf_Reglament_dog_vidn_zhovten_2023.pdf. (дата звернення: 07.06.2025).
4. Бакхаус Р. Межі обов'язку виконання зобов'язань у Принципах європейського договірної права. *Електронний журнал порівняльного права*. 2004. Т. 8, № 1. URL: <https://studylib.net/doc/8489078/--electronic-journal-of-comparative-law>. (дата звернення: 27.06.2025).
5. Баранова Л. М. Невиконання та неналежне виконання як види порушення зобов'язання. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. докт. юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 28 лют. 2014 р.). Харків. 2014. С. 87–90.
6. Бесянєвич О. А. Звільнення суб'єкта господарювання від відповідальності за неналежне виконання договірних зобов'язань: проблемні аспекти. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 131–135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2016_15_34. (дата звернення: 29.03.2024).
7. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США/ Introduction to the law and legal system of the united states. Київ: Україна, 1999. 554 с.

8. Бірюков І. А., Заїка Ю. О. Цивільне право України. Загальна частина: навч. посібник. Київ: КНТ, 2006. 480 с.
9. Боброва Д. В. Зобов'язання із заподіяння шкоди. *Цивільне право України: підруч.: у 2 кн.* / О. В. Дзера (керівник авт. кол.), Д. В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 504–566.
10. Богданова В.В. Військові дії як підстава для звільнення від господарсько-правової відповідальності. *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: матеріали конф. молодих учених (м.Київ, 13 грудня 2022 р.)* / за заг. ред. В. В. Солошенко. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. С. 215–219.
11. Богданова В. В. Гармонізація законодавства України із законодавством ЄС: досвід правового регулювання у зарубіжних країнах звільнення від договірної відповідальності. *Актуальні шляхи вдосконалення українського законодавства: матеріали XXI Всеукр. наук.-практ. конф. вчених, практикуючих юристів, аспірантів та студентів (м. Харків, 16 трав. 2025 р.)* / Юридична Клініка Нац. Юридичного Ун-ту ім. Ярослава Мудрого; Координаційний Центр з надання правничої допомоги; Рада адвокатів Харківської області; Громадська організація «Центр розвитку правничої клінічної освіти». Харків: Право, 2025. С. 204–207.
12. Богданова В. В. Договірні конструкції «розумних зусиль» та «альтернативного виконання» як універсальні механізми мінімізації наслідків форс-мажорних обставин: аналіз правозастосовної практики. *Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín “Věda a perspektivy” je registrován v České republice. Státní registrační číslo u Ministerstva kultury ČR: E 24142. 2026. No1(56). С. 144–155.* URL: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2026-1\(56\)-144-155](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2026-1(56)-144-155) (дата звернення: 30.01.2026).
13. Богданова В. В. Інститут звільнення від договірної відповідальності: міжнародний досвід. *Інтеграція України до Європейського Союзу: виклики в умовах воєнного стану. Пам'яті професора Павла Заворотька та професора Володимира*

Денисова: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4–6 лист. 2024 р.) / за наук. ред. Л. Г. Фалалєєвої. Київ: Вид-во «Людмила», 2025. С. 288–290.

14. Богданова В. В. Неможливість виконання зобов'язань як підстава звільнення від договірної відповідальності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: «Юридична»: зб. наук. праць / гол. ред. Ю. Назар. Львів: ЛьвДУВС, 2024. Вип. 4. С. 3–9. URL: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-4-1> (дата звернення: 30.12.2024).*

15. Богданова В. В. Підстави звільнення від договірної відповідальності: практичний аспект. *Слово Національної школи суддів України. 2025. Вип. 2 (51). С. 114–122. URL: [https://doi.org/DOI 10.37566/2707-6849-2025-2\(51\)-11](https://doi.org/DOI%2010.37566/2707-6849-2025-2(51)-11) (дата звернення: 25.08.2025).*

16. Богданова В. В. Порівняння понять «форс-мажор» та «обставини непереборної сили» як підстави звільнення від договірної відповідальності. *АЛЬМАНАХ ПРАВА. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід: До 75-річчя Інституту держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 1949–2024. Київ: Ін-т держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 2024. Вип. 15. С. 487–493.*

17. Богданова В. В. Форс-мажор як підстава звільнення від відповідальності: міжнародні стандарти та національні підходи. *Часопис цивілістики: наук.-практ. журнал. 2025. Вип. 57. С. 77–82. URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.11> (дата звернення: 25.07.2025).*

18. Богданова В. В. Форс-мажорні застереження як правовий механізм адаптації договорів до надзвичайних обставин. *Current issues in the development of Ukrainian legal education and science in the present day and post-war reconstruction: Scientific monograph. Riga (Latvia): “Baltija Publishing”, 2026. С.311–335. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-629-4-14> (дата звернення: 01.02.2026).*

19. Богданова В. В. Форс-мажорні обставини як підстава звільнення від юридичної відповідальності в публічно-правових відносинах. *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України:*

наук.-практ. видання. 2025. Вип. 17. С. 6–14. URL: <https://doi.org/10.32782/2522-9656/2025-17-1> (дата звернення: 25.08.2025).

20. Боднар Т. В. Способи припинення зобов'язання. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. Чернівці, 1999. Вип. 45: Правознавство. С.72–83.

21. Борець Л. В. Проблема вини як умови цивільно-правової відповідальності / НТУУ «КПІ». URL: <https://ivpp.kpi.ua/wp-content/uploads/%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C-%D0%9B.%D0%92..pdf> (дата звернення: 17.08.2025).

22. Брагінський М. І., Вітрянський В. В. Договірне право: у 5 кн. 2-ге вид. 1999. Кн. 1: Загальні положення. 848 с.

23. Васильєв С. В. Доказування та докази по справах про відшкодування шкоди, завданої особі: навч. посіб. Харків: Факт, 2000. 200 с.

24. Венецька М. В Втілення принципів європейського договірного права в українському цивільному законодавстві. *Правова держава*. 2017. Вип.28. С. 226–234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2017_28_29 (дата звернення: 06.05.2025).

25. Верховець А. А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010. 16 с.

26. Види цивільно-правової відповідальності (довідкова інформація) / ЛІГА:ЗАКОН. LIGA 360. 11.05.2007 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TS001002> (дата звернення: 01.03.2025).

27. Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР. Дата оновлення: 15.11.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.05.2025).

28. Волков О. А. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 20 с.

29. Габріадзе М. Система цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 85–92. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1564>.

30. Галкевич С. В. Основні категорії цивільного деліктного права. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 3 (1). С.78–82.
31. Голубєва Н. Ю. Свобода договору як принцип цивільного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № _____. С. 65–70.
32. Гончаренко В.О. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. *Юридичний вісник*. Одеса: Гельветика, 2020. № 2. С. 100–107. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/09095470-d9a0-436b-8b6a-166331d956e0/content> (дата звернення: 07.06.2025).
33. Горещкий О. В. Процедури примирення в цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 20 с.
34. Горяйнов А.М. Примус і цивільно-правова відповідальність. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 3 (139). С. 36–39.
35. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.
36. Господарський кодекс України: науково-практичний коментар / ред. А. Г. Бобкової. Харків: ФОП Вапнярчук Н. Н., 2008. 1296 с.
37. Гринько С. Д. Римське приватне право як підґрунтя визначення випадку як підстави звільнення від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану деліктом в Україні. *Часопис цивілістики: наук.-практ. журнал*. 2014. Вип. 16. С.239–243. URL: <http://clj.nuoua.od.ua/archive/16/54.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
38. Грін О.О. Делікти в цивільному праві України: навч. посіб.: Альб. схем /Ужгород: Вид-во ФОП Брежа А. Е., 2013. 243с.
39. Гудима-Підвербецька М. М. Субсидіарна відповідальність чи субсидіарне зобов'язання? *Сучасні проблеми цивільно-правової відповідальності: матеріали XXIII Наук.-практ. конф., присвяченої 103-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР, ректора Харківського юридичного інституту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (м. Харків, 7 лют. 2025 р.)*. Харків. 2025. С. 55–59. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12059/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%>

[D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%BF%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84.%20%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%025%20%282%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y.pdf](https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.2092) (дата звернення: 01.03.2025).

40. Гуйван П. Цивільна відповідальність як елемент охоронного матеріального правовідношення. *Проблеми та судження*. 2021. Вип. 1. С. 143–150. URL: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.2092> (дата звернення: 19.03.2024).

41. Данилець Д. Форс-мажор: як правильно прописати застереження в договорі? / МК Legal Service. Статті. 2023. URL: <https://mklegalservice.com/tpost/fxprvbcanf1-fors-mazhor-yak-pravilno-propisati-zaste> (дата звернення: 26.10.2025).

42. Данильченко О. В. Правомірний вплив на неправомірну поведінку учасників цивільних правовідносин. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* / ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», Каф. крим. права та ін. крим. правових дисциплін Миколаївського ін-ту права; ПРЦ НАПрНУ; ГО «Всеукраїнська Асоціація крим. права». Миколаїв: Іліон, 2016. С. 534–552.

43. Деледивка С. Істотна зміна обставин та непереборна сила: ознаки розмежування і прогалини регулювання. *Юридичний вісник*. 2025. вип. 5. С. 69–76. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v5_2025/11.pdf (дата звернення: 01.12.2025).

44. Джон Джайлз. Розумні зусилля: який стандарт? *Contracts*. 05.09.2012 р. URL: <https://www.michalsons.com/blog/reasonable-efforts-what-is-the-standard/1778> (дата звернення: 11.01.2026).

45. Дзера І. О. Особливості цивільно-правової відповідальності особи за шкоду, завдану у разі здійснення нею права на самозахист або у стані крайньої необхідності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. № 3. С. 21–26.

46. Емма Джонсон, Меттью Гарнетт. Форс-мажор не може бути подоланий позадоговірним виконанням. *Legal development*. 23.05.2024 р. URL:

<https://www.ashurst.com/en/insights/force-majeure-Not-overcome-by-Non-contractual-performance/> (дата звернення: 11.01.2026).

47. Єршоменко Г. В. Відповідальність у цивільному праві. *Цивільне право України. Загальна частина*: підручник / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. Т. 1. С. 88–95.

48. Єсіпова Л. О. Цивільно-правова сутність понять збитки та шкода. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 33–36. URL: <http://hdl.handle.net/11300/8285> (дата звернення: 21.07.2025).

49. Жегулін Ю. Новий погляд на делікт: теоретичні та практичні проблеми інституту деліктної відповідальності. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 84–92. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2250> (дата звернення: 10.09.2024).

50. Желіховська Ю. В. Співвідношення та розмежування понять «охорона» та «захист». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2015. Вип. 13 (2). С. 18–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_13%282%29_7 (дата звернення: 16.12.2025).

51. Жила О. В. Місце регресних зобов'язань у системі зобов'язального права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2015. Вип. 14 (2). С. 9–11. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_14\(2\)__4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_14(2)__4) (дата звернення: 01.03.2025).

52. Жорнокуй В. Г. Юридична відповідальність: сім доктринальних підходів до розуміння сутності. *Право і безпека = Law and Safety*. 2024. № 1 (92). С. 90–100. URL: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.08> (дата звернення: 17.08.2025).

53. Журавель О. А. Юридичний казус у силовому затриманні працівниками поліції. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. Вип. 2. С. 244–250. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/12062/1/35.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).

54. Загальна теорія права. Нормативний курс: підручник для студ.-юристів / кол. авт.; за ред. С. В. Бобровник. 2-ге вид., стереотип. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 596 с. ISBN 978-966-667-772-6.
55. Загородній С. А. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності. *Право і безпека*. 2011. Вип. 1 (38). С. 226–230. ISSN 17271584.
56. Заїка Ю. А. Українське цивільне право / ред. Ю. Заїка, І. Тімуш, О.Лов'як. 3-тє вид. Київ: Центр учб. літ., 2014. 358 с.
57. Калєніченко Л. І. Об'єктивно протиправне діяння як фактична підстава юридичної відповідальності (аналіз галузевого законодавства). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4 (75). С.19–28. ISSN 1999-5717. URL: <https://visnyk.univd.edu.ua/index.php/VNUAF/article/view/94/93> (дата звернення: 21.07.2025).
58. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 453 с. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a80485b5-fb9a-4b92-b575-63ff2b09e1da/content> (дата звернення: 17.08.2025).
59. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Одеса: Астропринт, 2006. 261 с. ISBN 966-318-650-X.
60. Канзафарова І. С. Цивільно-правова відповідальність як інструмент соціальної регуляції свободи. *Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права імені В. М. Корецького НАН України*. 2005. Вип. 16. С.345-349.
61. Канзафарова І. С., Драганов С. С. Кваліфікуючі ознаки обставин непереборної сили: доктринальні підходи. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e4c874d5-6477-47f2-925f-bdec70c4c69e/content> (дата звернення: 01.06.2025).
62. Капліна Г. А., Елларян А.С. Договірна та недоговірна (деліктна) відповідальність: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми права: теорія і практика: зб. наук. праць*. 2015. № 30. С. 256–262. URL: <http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2021/12/№30-2015-p..pdf#page=256> (дата звернення: 10.09.2024).

63. Карен Черрілл. Найкращі чи розумні зусилля – або найкращі розумні зусилля? *Recent News & Insights*. URL: <https://www.kingsfieldacademy.com/best-or-reasonable-efforts-or-best-reasonable-efforts/> (дата звернення: 11.01.2026).
64. Кесседжіан К. Конкуруючі підходи до форс-мажору та надмірних труднощів. *Міжнародний огляд права та економіки*. 2005. Т. 25, вип. 3. С. 415–433. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0144818806000081>. (дата звернення: 27.06.2025).
65. Кирдан Б. В. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. Вип. 7. С. 118–120.
66. Кириченко Ю. І. Актуальні питання вибору шляху стягнення заборгованості з солідарних боржників. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2017. №1. С. 91-96.
67. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2008. 42 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6f0edca-ff29-40b1-9c88-5ce19640ccb6/content>. (дата звернення: 21.07.2025).
68. Коваль Ю. А. Особливості звільнення від фінансово-правової відповідальності за порушення податкового законодавства під час карантину: *Нове українське право*. 2022. Вип.3. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/286/251> (дата звернення: 12.05.2025).
69. Колобиліна О. О. Цивільно-правова відповідальність: поняття та ознаки. *Право.ua*. 2023. № 2. С. 186–190. DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2023.2.30>.
70. Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (UNCITRAL). *Добірка судової практики щодо Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG)*. 2016. С. 394–405. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/cisg_digest_2016.pdf) (дата звернення: 27.06.2025).
71. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 р. (укр./рос.): Конвенція, Міжнародний

документ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_003 (дата звернення: 29.03.2024).

72. Коструба А. В. Теоретичні аспекти припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України. *Право України* National Legal Discussion on a Subject: “PRINCIPLES OF LAW: CURRENT ISSUES”. 2017. Вип. 7. С. 109–123. URL: <https://hal.science/hal-02532737v1> (дата звернення: 21.10.2024).

73. Красько І. Ю. Корпоративне право: Вибрані статті. Київ: Юстініан, 2004. С. 63-68.

74. Крат В. І. Солідарність: матеріальний і процесуальний аспект в практиці Верховного Суду: доповідь, 03.04.2023 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_solidarnist_03_04_2023.pdf (дата звернення: 04.05.2025).

75. Кривенко Ю. В. Поняття та підстави цивільно-правової відповідальності. *Шерешевські читання: Проблеми цивілістики в умовах пандемії та IT*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 груд. 2021 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитоновна; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2021. С.31–34.

76. Кривенко Ю. В. Непереборна сила – історія та сучасність. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 638–640. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b402b2b5-0ae8-4713-bd1c-ab5f84b33b9c/content> (дата звернення: 01.03.2025).*

77. Крістофер Хоуз. Ви отримуєте те, за що платите: розумні зусилля та форс-мажор. *The Cambridge Law Journal*. 2024. Т. 83, вип. 3. С. 433–436. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008197324000618>.

78. Кузнєцова Н. С. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині. *Право України*. 2019. Вип. 1. С. 186–203. URL: <https://doi.org/10.33498/loou-2019-01-186> (дата звернення: 17.08.2025).
79. Лау С., Ляо Т. Форс-мажор: новий аналіз після локального впровадження Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG). Hong Kong International Arbitration Centre (HKIAC). 2022. URL: <https://hkiac.org/content/force-majeure-new-analysis-post-local-enactment-united-nations-convention-contracts> (дата звернення: 27.06.2025).
80. Лист Торгово-Промислової Палати від 28.02.2022 р. № 2024/02.0-7.1. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631> (дата звернення: 17.06.2025).
81. Ляшевська Л. І. Загальні умови застосування і підстави звільнення від відповідальності за шкоду, завдану при здійсненні самозахисту. *Проблеми законності*: зб. наук. праць. Харків, 2024. Вип. 122. С. 110–118. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/8293/1/15.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).
82. Майданик Р. А. Місце зобов'язань в праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 4. С. 3–7.
83. Майданик Р. А. Цивільно-правова відповідальність. *Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення* / кол. авт.; відп. ред. Ю.В. Баулін. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. С. 86–126.
84. Макаренко О. Ю., Макаренко Н. А. Форс-мажорні обставини: виконання договірних зобов'язань у період збройної агресії російської федерації на території України. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. Вип. 2 (79). С.32–39. URL: <https://ljd.dnuvs.ukr.education/index.php/ljd/article/view/202/183> (дата звернення: 01.09.2025).
85. Мельник О. О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 197с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c8eea03f-6dfa-4f3d-90c2-d585e08ce3e7/content> (дата звернення: 01.03.2025).

86. Мельник О. О. Застереження про незмінність обставин договору та форс-мажор у цивільному праві України. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С.136–139. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/866d547b-b65c-4df0-95e2-33159ebbd90a/content> (дата звернення: 07.06.2025).
87. Мельник О. О. Зміна та розірвання договору у випадку дії обставин форс-мажору внаслідок пандемії. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 238–242. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/573/545> (дата звернення: 07.06.2025).
88. Мельник О. О. Поняття «форс-мажор» у цивільному праві України. *Юридичний вісник*. 2016. № 1. С. 205–209.
89. Микитин В. І. Цивільно-правова відповідальність за порушення майнових прав інтелектуальної власності: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 224 с. URL: <https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/b9d02580-72f9-44cc-88be-80fd775a6db6/content> (дата звернення: 16.12.2025).
90. Мироненко В. П. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Юридична наука*. 2011. № 6. С. 24-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2011_6_3 (дата звернення: 21.07.2025).
91. Мирось К. В. Поняття форс-мажорних обставин та правове регулювання в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2025. Вип. 75. С. 65–68. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc75/16.pdf> (дата звернення: 08.02.2026).
92. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. Дата оновлення: 12.05.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 12.05.2025).
93. Мілаш В. С. Захисні застереження в зовнішньоекономічному договорі. Полтава: АСМІ, 2004. 180 с.
94. Мілаш В. С. Форс-мажор як підстава звільнення від господарсько-договірної відповідальності. *Актуальні проблеми права: теорія і практика: зб. наук. праць*. Дніпро: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. № 45. С. 21–29.

95. Міловська Н. В. Суброгація в договірних зобов'язаннях зі страхування. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 98–102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prip_2016_15_26 (дата звернення: 01.03.2025).
96. Міхно О.І. Припинення договору за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 26 с.
97. Мороз Ірина, Пасічник Віктор. Альтернативне виконання для подолання форс-мажору: Верховний Суд Великої Британії уточнив питання. 07.01.2025 р. URL: <https://agalawyers.org/en/publications/251/> (дата звернення: 11.01.2026).
98. Морозов Є. О. Різниця форс-мажорних обставин від обставин непереборної сили. URL: <https://advokatpost.com/riznytsia-formazhorneykh-obstavyn-vid-obstavyn-neperebornoi-sily-advokat-ievhen-morozov/> (дата звернення: 12.05.2025) (дата звернення: 08.03.2025).
99. Мусієнко В. В., Мусієнко А. В. Актуальні аспекти цивільно-правової відповідальності в зобов'язальних правовідносинах. *DICTUM FACTUM*. 2021. Вип. 2(10). С. 52–57. URL: <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/issue/view/12/%D0%92%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA%20%E2%84%962%2810%29%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8E> (дата звернення: 17.08.2025).
100. Мусіяка В. Л. Солідарна відповідальність за заподіяння шкоди: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.023. Харків, 1976. 20 с.
101. Надьон В. В. Співвідношення категорій «санкція» та «цивільно-правова відповідальність». *Актуальні проблеми приватного права: матеріали XVII Наук.-практ. конф., присвяченої 97-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова* (м. Харків, 22 лют. 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 100–103.
102. Надьон В. В. Цивільно-правова відповідальність у вітчизняній і зарубіжній доктрині та практиці: монографія / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава мудрого. Харків: Право, 2024. 416 с. DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178518080>.
103. Науково-практичний коментар до статті 11 Цивільного кодексу України: Науково-практичний коментар / ЛІГА:ЗАКОН, від 15.11.2007 р. URL: <https://zakon->

pro.ligazakon.net/document/KK001103?an=4&scop=521&fcop=1055&ed=&le=(дата звернення: 16.12.2025).

104. Науково-практичний коментар до статті 110 Водного кодексу України: Науково-практичний коментар від 02.03.2009 р. / LIGA 360. URL: <https://zakonpro.ligazakon.net/document/KK004292?land=UA&context=UA&an=9> (дата звернення: 12.05.2025).

105. Науково-практичний коментар до статті 610 Цивільного кодексу України: Науково-практичний коментар від 15.11.2007 р. / LIGA 360. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KK001173> (дата звернення: 10.09.2024).

106. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред.: О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць. 4-те вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2010. Т. 2. 1056 с.

107. Нємцева А. О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2015_4_7 (дата звернення: 21.07.2025).

108. Никифорак В. М. Проблеми реалізації принципу суброгації у страхуванні. *Перші диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 квіт. 2011 р.). Одеса, 2011. С. 288–291. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3005> (дата звернення: 01.03.2025).

109. Ойгензихт В. А. Майнова відповідальність у господарських договорах: навч. посіб. Душанбе: Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти Таджицької РСР; Таджицький державний університет імені В. І. Леніна. Юридичний факультет, 1980. 112 с.

110. Окрема думка від 25.10.2024 р. у справі № 915/546/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122957260> (дата звернення: 01.03.2025).

111. Окрема думка судді Кібенко О. Р. від 22.06.2022 р. у справі №904/5328/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105158693> (дата звернення: 25.04.2025).

112. Окрема думка судді Кондратової І. від 24.10.2023 р. у справі №910/7352/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115971345> (дата звернення: 25.04.2025).

113. Окрема думка суддів Великої Палати Шевцової Н. В., Железного І.В. 06.11.2023 р. Справа № 686/7081/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114685598> (дата звернення: 01.03.2025).

114. Ольшанченко В. І. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності: сутність, функції, види. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2019 № 41, т. 2. С. 30–33. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc41/part_2/juspradenc41-2.pdf (дата звернення: 17.08.2025).

115. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права (Курс лекцій) / Львівський державний університет Імені Івана Франка. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 272 с. URL: <https://library.nusta.edu.ua/depositary/%D0%9E%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/%D0%9E%D1%80%D0%B0%D1%87%20%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).

116. Основи римського приватного права: навч.-метод. посіб. / за ред. Є.О. Харитоновна. Одеса: Фенікс, 2019. 294с.

117. Основи римського приватного права: підручник / В. І. Борисова, Л.М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та Л.М.Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с. ISBN 978-966-458-019-6.

118. Отрадна О. О. Деліктна відповідальність: поняття, сутність та співвідношення із деліктним зобов'язанням. *Університетські наукові записки*. 2013.

№ 3. С. 152–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_3_24 (дата звернення: 10.09.2024).

119. Очиченко О. Г. Випадок як суб'єктивна підстава виникнення неможливості виконання зобов'язання. *Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 91-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В.П.Маслова (м. Харків, 15 лют. 2013 р.). Харків: Право, 2013. С. 350–352.

120. Панченко О. І. Регресна відповідальність як вид цивільно-правової відповідальності поліцейських. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. Вип. 8. С. 124–127. URL: http://lsej.org.ua/8_2020/32.pdf (дата звернення: 17.08.2025).

121. Панченко Ю. О. Поняття цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 29 трав. 2020 р.). Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. Ч. 2. С. 32–34.

122. Парасюк В. М. Теоретичне обґрунтування сутності підстави цивільно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 1. С. 45–49. DOI: <https://doi.org/10.15421/392011>.

123. Печений О. П. Проблеми захисту прав людини та суб'єктивних цивільних прав. *Права людини в умовах реформування правової системи України (До 50-ї річниці Загальної декларації прав людини)*: матеріали наук. конф. молодих учених та аспірантів (м. Харків, 12 грудня 1998 р.). Харків: Національна юридична академія України, 1998. С. 61-63.

124. Пилипенко С. А. договірні зобов'язання в цивільному праві України, Англії та США (порівняльно-правовий аспект). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3(9). С. 52–55. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v3_2015/11.pdf (дата звернення: 29.03.2024).

125. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 348 с.

126. Погребняк В. Я. Суб'єктивне цивільне право як вид і міра можливої поведінки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/16.pdf (дата звернення: 16.12.2025).

127. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. №2755-VI. Дата оновлення: 12.05.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 12.05.2025).

128. Подолян Юлія Олександрівна. Вплив воєнного стану на виконання господарських договорів в Україні: проблеми правозастосування. *DICTUM FACTUM*. 2025. № 1 (17). С. 141–147. URL: <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-141-147> (дата звернення: 07.06.2025).

129. Попелюк В. П., Возняковська К. А., Гофман О. Р., Добровольська В.В. *Контрактне право*: навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти усіх форм навч.; галузь знань – 08 «Право», спеціальність – 081 «Право». [Електронне видання]. Одеса, 2021. 137с.

130. Попова С. О. Особливості цивільно-правової відповідальності поліцейського за шкоду, завдану у стані крайньої необхідності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Вип. 78. С. 210–215.

131. Порівняння окремих елементів категорії форс-мажор в судовій практиці Великої Британії та України. *Юридична газета online*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/porivnyannya-okremih-elementiv-kategoriyi-forsmazhor-v-sudoviy-praktici-velikoyi-britaniyi-ta-ukrayi.html> (дата звернення: 11.01.2026).

132. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.05.2018 р. Справа № 910/7495/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74055360> (дата звернення: 25.04.2025).

133. Постанова Великої Палати Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 05.06.2018 р. Справа № 243/10982/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74838890> (дата звернення: 17.08.2025).

134. Постанова Великої Палати Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 07.04.2020 р. Справа № 910/4590/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89252068> (дата звернення: 24.06.2025).
135. Постанова Верховного Суду від 01.12.2020 р. у справі №805/1811/17-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823557> (дата звернення: 12.05.2025).
136. Постанова Верховного Суду від 03.09.2019 р. у справі №805/1087/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84013866> (дата звернення: 12.05.2025).
137. Постанова Верховного Суду від 06.03.2024 р. Справа №751/4443/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117788652> (дата звернення: 01.03.2025).
138. Постанова Верховного Суду від 07.03.2023 р. у справі №459/762/16-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109407327> (дата звернення: 12.05.2025).
139. Постанова Верховного суду від 11.04.2024 р. Справа № 482/832/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118626712> (дата звернення: 26.10.2025).
140. Постанова Верховного Суду від 11.07.2023 р. у справі №910/18432/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112173165> (дата звернення: 21.10.2024).
141. Постанова Верховного Суду від 12.12.2024 р. у справі №380/839/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123757624> (дата звернення: 12.05.2025).
142. Постанова Верховного Суду від 13.03.2024 р. Справа №686/16312/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823557> (дата звернення: 25.04.2025).
143. Постанова Верховного Суду від 13.12.2023 р. у справі № 922/193/23 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115746261> (дата звернення: 11.01.2026).
144. Постанова Верховного Суду від 16.06.2021 р. у справі №375/278/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97926382> (дата звернення: 01.03.2025).
145. Постанова Верховного Суду від 18.01.2024 р. у справі №914/2994/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116416253> (дата звернення: 29.03.2024).
146. Постанова Верховного Суду від 19.08.2022 р. у справі №818/2429/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852269> (дата звернення: 12.05.2025).
147. Постанова Верховного суду від 22.06.2022 р. Справа № 904/5328/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105100746> (дата звернення: 26.10.2025).

148. Постанова Верховного Суду від 25.01.2022 р. у справі №904/3886/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102797678> (дата звернення: 29.03.2024).
149. Постанова Верховного Суду від 29.05.2024 р. у справі №910/6103/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/review/119416889> (дата звернення: 10.09.2024).
150. Постанова Верховного Суду від 30.11.2022 р. Справа № 913/785/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93245631> (дата звернення: 25.04.2025).
151. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 22.07.2025 р. Справа № 906/1324/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129056075> (дата звернення: 17.08.2025).
152. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 21.01.2025 р. Справа № 914/3456/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124765607> (дата звернення: 31.01.2025).
153. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 20.03.2025 р. Справа № 917/2014/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126020102> (дата звернення: 17.08.2025).
154. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 30.11.2022 р. Справа № 910/10501/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107802774> (дата звернення: 21.07.2025).
155. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду Великої Палати Верховного Суду від 11.01.2022 р. Справа № 904/1448/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103056943> (дата звернення: 17.08.2025).
156. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду Великої Палати Верховного Суду від 30.10.2024 р. Справа № 910/4770/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123012274> (дата звернення: 17.08.2025).
157. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 28.05.2025 р. Справа № 910/8847/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127788350> (дата звернення: 17.08.2025).
158. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 23.12.2021 р. Справа № 910/1515/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102220117> (дата звернення: 10.09.2024).

159. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 23.01.2025 р. Справа № 914/969/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125264619> (дата звернення: 01.03.2025).

160. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 04.10.2022 р. Справа № 927/25/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106976051> (дата звернення: 29.03.2024).

161. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 20.06.2024 р. Справа № 910/1779/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119896214> (дата звернення: 25.04.2025).

162. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 15.06.2023 р. Справа № 910/8580/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111675747> (дата звернення: 07.06.2025).

163. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 02.10.2024 р. Справа № 921/184/16-г/10(921/630/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122302352> (дата звернення: 07.06.2025).

164. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 20.01.2021 р. Справа № 197/1330/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94417635> (дата звернення: 21.07.2025).

165. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 15.01.2025 р. Справа № 932/3641/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124717855> (дата звернення: 01.03.2025).

166. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 17.07.2019 р. Справа № 372/1891/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83387614> (дата звернення: 01.03.2025).

167. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 03.04.2025 р. Справа № 320/27109/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126346572> (дата звернення: 07.06.2025).

168. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10.07.2024 р. Справа № 910/9204/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120341721> (дата звернення: 01.03.2025).

169. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 28.10.2020 р. Справа № 445/370/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92624668> (дата звернення: 01.03.2025).

170. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 21.07.2021 р. у справі № 912/3323/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99277353> (дата звернення: 29.03.2024).

171. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 07.06.2023 р. Справа № 906/540/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111972413> (дата звернення: 25.04.2025).

172. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 14.06.2022 р. Справа № 922/2394/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104788391> (дата звернення: 25.04.2025).

173. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 30.07.2024 р. Справа № 910/17079/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120925745> (дата звернення: 25.04.2025).

174. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 30.09.2025 р. Справа № 916/4411/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130681262> (дата звернення: 02.11.2025).

175. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 31.08.2022 р. Справа № 910/15264/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106078967> (дата звернення: 25.04.2025).

176. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16.07.2019 р. Справа № 917/1053/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83087003> (дата звернення: 25.04.2025).

177. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 25.11.2021 р. Справа № 905/55/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101592210> (дата звернення: 25.04.2025).

178. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 05.12.2023 р. Справа № 917/1593/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115680867> (дата звернення: 25.04.2025).

179. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.08.2022 р. Справа № 908/2287/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105837295> (дата звернення: 25.04.2025).

180. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16.08.2023 р. Справа № 910/17639/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113335881> (дата звернення: 12.05.2025).

181. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 13.09.2023 р. Справа № 910/7679/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114928509> (дата звернення: 07.06.2025).

182. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 03.08.2023 р. Справа № 916/628/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112634772> (дата звернення: 07.06.2025).

183. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 12.10.2023 р. Справа № 908/1620/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114187073> (дата звернення: 07.06.2025).

184. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09.05.2023 р. Справа № 903/573/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110772041> (дата звернення: 07.06.2025).

185. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09.07.2024 р. Справа № 910/11718/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/120341839> (дата звернення: 07.06.2025).

186. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10.10.2024 р. Справа № 910/332/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122272668> (дата звернення: 26.10.2025).

187. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 23.08.2023 р. Справа № 910/6234/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113269474> (дата звернення: 26.10.2025).

188. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09.04.2024 р. Справа № 905/342/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118356269> (дата звернення: 26.10.2025).

189. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 14.06.2023 р. Справа № 172/1026/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111647665> (дата звернення: 01.03.2025).

190. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 21.04.2021 р. Справа № 450/4163/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96787920> (дата звернення: 01.03.2025).

191. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 23.01.2019 р. Справа № 355/385/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79472438> (дата звернення: 01.03.2025).

192. Постанова Вищого Господарського суду України від 11.06.2012 р. справа № 5015/7352/11. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=24597688> (дата звернення: 25.04.2025).

193. Постанова Вищого господарського суду України від 13.12.2004 р. Справа № 2-1/1392-2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1392600-04/ed20041213/find/sp:dark?text=%E4%E5%EB%B3%EA%F2%ED%E0+%E2%B3%E4%EF%EE%E2%B3%E4%E0%EB%FC%ED%B3%F1%F2%FC#top> (дата звернення: 10.09.2024).

194. Постанова Вищого господарського суду України від 30.10.2014 р. Справа № 909/308/14. URL: <https://verdictum-pro.ligazakon.net/document/41222788?q=%22%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%22> (дата звернення: 17.08.2025).

195. Правознавство (профільний рівень): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, В. М. Кравчук, В. Я. Буряк, О. К. Марін, Г. А. Волошкевич, Н. О. Попова, Л. М. Хлипавк, В. А. Іващенко. Тернопіль: Астон, 2019. 312 с. ISBN 978-966-308-756-6.

196. Прадо Г. Б. Принципи УНІДРУА з міжнародних комерційних контрактів і пандемія COVID-19. Есе, конкурс UNIDROIT, 2021. URL:

<https://www.unidroit.org/english/news/2021/210224-covid19-essay-competition/gabriella-boger-prado.pdf>. (дата звернення: 27.06.2025).

197. Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 159–165.

198. Примає В. Розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту в кризових умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 43–49. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/5/8.pdf> (дата звернення: 07.06.2025).

199. Примає В. Д. Непереборна сила у контексті цивільно-правової відповідальності. *Вісник господарського судочинства*. 2001. Вип. 4. С. 167–173.

200. Примає В. Д. Непереборна сила як обставина, що звільняє від цивільно-правової відповідальності: порівняльно-правовий вимір. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 64–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2016_16_10 (дата звернення: 01.03.2025).

201. Примає В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 432 с.

202. Принципи європейського договірного права (PECL). Глава 8: Невиконання та загальні положення щодо засобів захисту. LawAnalytics. URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/pecl/Nonperformance>) (дата звернення: 27.06.2025).

203. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА. 2010 / пер. укр. О. С. Білоус. Принципи УНІДРУА, UPICC. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 29.03.2024).

204. Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 11.04.1980 р. / Офіційна інтернет-сторінка Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003 (дата звернення: 27.06.2025).

205. Про затвердження Порядку надання державної підтримки суб'єктам господарювання: постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2010 р. №1235. Дата оновлення: 12.05.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1235-2010-%D0%BF#top> (дата звернення: 12.05.2025).

206. Про регулювання товарообмінних (бартерних) операцій у галузі зовнішньоекономічної діяльності: Закон України від 23.12.1998 р. № 351-XIV (у редакції від 13.02.2020 р.) / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/351-14#Text> (дата звернення: 25.04.2025).

207. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-вр#Text> (дата звернення: 29.03.2024).

208. Продаєвич І. С. Припинення зобов'язання неможливістю його виконання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2009. 19 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b09dc461-da5b-4b93-b955-a274c0a4f65c/content> (дата звернення 01.03.2025).

209. Проект Цивільного кодексу України (Кодекс права приватного) від 26.01.2026 р. № 14394. URL: <https://itd.rada.gov.ua/00e46d5f-d025-472d-a542-4528d61cac9c> (дата звернення: 01.02.2026).

210. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили): затверджений Рішенням Президії Торгово-промислової палати України від 15.07.2014 р. № 40(3) / Торгово-промислова палата України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040571-14#Text> (дата звернення: 29.03.2024).

211. Резніченко В. С., Церковна О. В. Особливості цивільно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 35. С. 291–296. URL: <http://apdp.in.ua/index.php/vipusk-34.html> (дата звернення: 21.07.2025).

212. Резніченко С. В., Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: теорія і практика: монографія. Одеса: ОДУВС, 2009. 188 с.

213. Римарчук Р. Поняття субсидіарної відповідальності: історично-правовий аспект. С.401-406. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/41749/2/2017n861_Rymarchuk_R-On_theNotion_of_subsidiary_401-406.pdf (дата звернення: 01.03.2025).

214. Рішення Києво-Святошинського районного суду міста Києва від 13.02.2019 р. у справі № 759/18941/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/review/79862841> (дата звернення: 17.08.2025).

215. Розізнана І. В. Загальна характеристика порушення договірних зобов'язань та його наслідки в цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 2. С. 73–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_2_17 (дата звернення: 10.09.2024).

216. Ромась Д. С. Вина як суб'єктивна умова виникнення цивільно-правової відповідальності за порушення авторського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 233–237. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/54> (дата звернення: 21.07.2025).

217. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: академічний курс. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 594 с.

218. Савицька А.М. Суть цивільно-правової відповідальності. *Юридична відповідальність*. за ред. Н. І. Титової. Львів, 1975. С. 5–6.

219. Селевко В. Федосенко Н. Між війною і правом: вплив воєнного стану на цивільні правовідносини: монографія. *Transformation of the legal system and human rights protection under the influence of martial law: Scientific monograph*. Under the general editorship of Stratonov V.M. Riga (Latvia): «Baltija Publishing». 2024. С. 379–392. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/495/13176/27550-1> (дата звернення: 07.06.2025).

220. Сельська В. В. Поняття й ознаки субсидіарної юридичної відповідальності. *Право і суспільство*. 2016. № 3. С. 34–39.

221. Сенін Ю. Л. Новація як спосіб припинення зобов'язань за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2013. 22 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0e2c3913-ac10-4e03-a8b9-33a7c6f55687/content> (дата звернення: 21.10.2024).

222. Сібільов М. Підстава та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2004. № 2 (37). С. 80–88. URL:

https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4998/1/Sibilov_80.pdf (дата звернення: 17.08.2025).

223. Сірко Р. Б. Актуальні питання цивільно-правової відповідальності сторін за договором перевезення об'єктів перевезення транспортними засобами в сучасних умовах. *Актуальні питання юриспруденції*. 2022. № 4. С. 160–162. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-4.29>.

224. Сірко Р. Б. Щодо питання договірної відповідальності у сфері перевезень залізничним транспортом. *Приватне та публічне право*. 2020. Вип.2. С. 21–26. URL: http://www.pp-law.in.ua/archive/2_2020/6.pdf (дата звернення: 10.09.2024).

225. Скакун О. Ф. Інститут звільнення від юридичної відповідальності: загальнотеоретичний аналіз. *Про українське право*. 2910. Число V. С. 41–49.

226. Скоморовський В. Б., Степаненко Н. В., Корольова В. В. Цивільно-правова деліктна відповідальність: поняття та загальнотеоретична характеристика. *Форум права*. 2025. № 2 (82). С. 165–171. URL: <https://dspace.krok.edu.ua/handle/krok/7323> (дата звернення: 17.08.2025).

227. Слома В. М. Цивільно-правові зобов'язання з множинністю суб'єктів: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2020. 384 с.

228. Стефанчук М.О. Особливості договірної відповідальності в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 1 (33). С. 166–172. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/48762/1/Стефанчук.PDF> (дата звернення: 10.09.2024).

229. Стефанчук Р. О. Цивільне право України: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2005. 448 с.

230. Стрельник О. Л. Обставини, що виключають юридичну відповідальність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.

231. Терещук Г. А. Цивільне право: Конспект лекцій для студ. спеціальності 081 – «Право» денної та заочної форм навчання. Луцьк: ЛНТУ, 2017. 267 с.

232. Тессема Й. Х. Форс-мажор та доктрина frustration за Принципами УНІДРУА, CISG, PECL та Ефіопським правом продажу: порівняльний аналіз.

Journal of Law, Policy and Globalization. 2017. Т. 58. С. 1–20. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/234650983.pdf> (дата звернення: 27.06.2025).

233. Ткачук А.Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 22 с. URL: <http://www.clj.nuoua.od.ua/archive/20/51.pdf> (дата звернення: 10.09.2024).

234. Токарева В. І. Цивільне право України. Практикум: навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2007. 408 с.

235. Турута О. В. Основи права: навч. посіб. для студ. усіх спеціальностей / упоряд.: О. В. Турута. Харків: ХНУРЕ, 2019. 108 с.

236. Ульянова Г. О. Цивільно-правовий захист прав інтелектуальної власності від плагіату (проблеми теорії). Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2015. 348 с.

237. Ус М. В. Договірна та деліктна відповідальність: значення та критерії розмежування. *Наукові інновації та передові технології*: журнал. 2022. Вип. 11. С. 137–153. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/2812/2825> (дата звернення: 17.08.2025).

238. Ухвала Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 13 листопада 2019 р. Справа № 638/18231/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85678381> (дата звернення: 01.03.2025).

239. Форс-мажор. *Академічний тлумачний словник української мови* [Електронний ресурс]. URL: <https://sum.in.ua/s/fors-mazhor> (дата звернення: 29.03.2024).

240. Форс-мажорні обставини у господарських договорах: роз'яснення Сьомого апеляційного адміністративного суду від 27.03.2020 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SOO01259?an=1> (дата звернення: 29.03.2024).

241. Французько-український словник. Lingea. Lingea slovníky | Lingea. URL: <https://www.dict.com/французько-український> (дата звернення: 29.03.2024).

242. Халабуденко О. А. Речові права: у 2 кн. / за ред. О.А.Халабуденко; Міжнародний незалежний університет Молдови (ULIM). Кишинів: (Tipogr. „Elan Poligraf”), 2014. Кн. 2: Зобов'язальне право. 484 с. (дата звернення 21.10.2024).

243. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини: навч. посіб. Київ: Істина, 2008. 304 с.
244. Харитонов Є.О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт: монографія: у 5 т. Одеса: Фенікс, 2019. Т. III: Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиту. 752 с.
245. Хлонь О. Форс-мажор та непереборна сила: їх розмежування у цивільному праві. *Право України*. 2005. № 1. С. 112-114.
246. Церковна О. В. Вина, як елемент складу цивільно-правового делікту. *Baltic International Academy*. 2018. № 4. С. 129–134.
247. Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 200 с.
248. Церковна О. В. Умисел потерпілого як підстава звільнення заподіювача від завданої ним шкоди. *Університетські наукові записки*. 2010. Вип. 4. С. 63–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2010_4 (дата звернення: 01.03.2025).
249. Цивільне право (частина загальна). Курс лекцій: навч. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021. 448 с.
250. Цивільне право України: навч. посіб. / за ред. О.С.Мазура. Київ: Центр навч. літ., 2006. 384 с.
251. Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. 2-е вид., допов. і перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2005. Кн. 1. 736 с.
252. Цивільне право: підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
253. Цивільне право України: підручник: у 2 т. / Г. Б. Яновицька, В.О.Кучер та ін.; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів: Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. 444 с. ISBN 978-966-418-268-0.
254. Цивільне право: у 2 т./ ред. В. І. Борисова, Л. М. Борисова, А.Г.Бірюкова та ін. 2-ге вид. Харків: Право, 2014. Т. 2. 816 с.

255. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців): Т.11: Недоговірні зобов'язання / за ред. проф. І.В.Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків: Право, 2014. 416 с.

256. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців): Т. 7: Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. проф. І.В.Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків: ФОП Лисяк Л.С., 2012. 736 с.

257. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV. Дата оновлення: 21.08.2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 21.08.2025).

258. Черних Є. М. Об'єктивне і суб'єктивне право: теоретико-правові аспекти співвідношення: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 131 с.

259. Чорнописька В. З., Капітан О. І. Вплив воєнного стану на виконання цивільно-правових договорів. *Вісник Ужгородського національного університету*. 2025. Т. 1, вип. 6: Аналітично-порівняльне правознавство. С. 99–103. URL: <https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/345910/332997> (дата звернення: 12.12.2025).

260. Шевченко Я. М. Підвищення ролі цивільно-правової відповідальності в охороні прав та інтересів громадян і організацій / ред. А.А.Собчак. Київ: Наукова Думка, 1988. 261 с.

261. Шимон С. І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн: навч. посіб. (Курс лекцій). Київ: КНЕУ, 2004. 220 с.

262. Шишка Р. Б., Шишка О. Р. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1. С. 271–280. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_1_35 (дата звернення: 21.07.2025).

263. Amended and Restated Rights Agreement between New York City REIT, Inc. and Computershare Trust Company, N.A. August 17, 2020. Justia. Business

Contracts. URL: <https://contracts.justia.com/companies/new-york-city-reit-inc-4682/contract/125728/#clause-id-236385/> (дата звернення: 26.10.2025).

264. Berger K., Behn D. Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Historical and Comparative Study. *McGill Journal of Dispute Resolution*. 2019–2020. Vol. 6. № 4. P. 78–130. URL: <https://mjdrdm.ca/files/sites/154/2020/07/Berger-and-BehnForce-Majeure-and-Hardship-in-the-Age-of-Corona-1.pdf> (дата звернення: 21.10.2024).

265. Bohdanova V. Force majeure as a basis for exemption from contractual liability in european union legislation. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*. Częstochowa, 2024. 66 (2024) nr 5, s. 282. P. 130–138. URL: <https://doi.org/10.23856/6614> (дата звернення: 15.01.2025).

266. British Westinghouse Electric & Manufacturing Co. v. Underground Electric Railways Co. of London [1912] AC 673 (HL). IPSA LOQUITUR. URL: <https://ipsaloquitur.com/contract-law/cases/british-westinghouse-electric-underground-electric-railways/3> (дата звернення: 26.10.2025).

267. Cass. 19 ottobre 2006, n. 22396 (2006). Italy. Corte Suprema di Cassazione. Case №. 22396. October 19, 2006. URL: https://www.studiolegalestefanelli.it/Media/Sentenze/Relazione_Tematica_Civile_056-2020.pdf [in Italian. (дата звернення: 22.10.2024).

268. Cass. 28 febbraio 1997, n. 965 (1997). Italy. Corte Suprema di Cassazione. Case № 965. February, 1997. URL: <https://www.studiolegaleripoli.eu/il-principio-di-forza-maggiore-ai-tempi-del-coronavirus-covid-19/> [in Italian] (дата звернення: 22.10.2024).

269. Cass. 5 febbraio 2016, n. 2316 (2016). Italy. Corte Suprema di Cassazione. Case № 965. February, 2016. URL: https://i2.res.24o.it/pdf2010/Editrice/ILSOLE24ORE/QUOTIDIAN%EDILIZIA/Online/_Oggetti_Correlati/Documenti/2020/05/26/CASSAZ_CIVILE_7463.pdf?uuid=d23bbc68-9e83-11ea-a866-97e2792f15c4 [in Italian].(дата звернення: 22.10.2024.)

270. Channel Island Ferries LTD. v. Sealink U.K. LTD. Lloyd's Law Reports. 1988. URL: <https://www.ilaw.com/ilaw/doc/view.htm?id=150490&environment=prod#LLR:1988010323> (дата звернення: 26.10.2025).

271. Codice Civile (16 marzo 1942, n. 262). Approvazione del testo del Codice civile. (042U0262) (GU Serie Generale n.79 del 04-04-1942) URL: [www.gazzettaufficiale.it/dettaglio/codici/codice Civile](http://www.gazzettaufficiale.it/dettaglio/codici/codice%20Civile). [in Italian] (дата звернення: 22.10.2024).

272. Cour de Cassation, Assemblée plénière, du 14 avril 2006, 04-18.902, Publié au bulletin. France, April, 2006. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000007051642/> [in French]. (дата звернення: 22.10.2024).

273. Equipment Sale Agreement between U.S. Well Services, LLC and Python Holdings, LLC. September 30, 2021. Justia. Business Contracts. URL: https://contracts.justia.com/companies/us-well-services-inc5502/contract/201653/#_clause-id-426358 (дата звернення: 26.10.2025).

274. Eurofit SA v Bureau d'intervention et de restitution belge (BIRB). Case C-99/12 / European Court of Justice. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0099> (дата звернення: 29.03.2024).

275. Fazilatfar H. The impact of supervening illegality on international contracts in a comparative context. *The Comparative and International Law Journal of Southern Africa*. 2012. No 45 (2). P. 158–188. URL: <https://unisapressjournals.co.za/index.php/CILSA/article/view/11377> (дата звернення: 22.10.2024).

276. «Force majeure» and «Fortuitous event» as circumstances precluding wrongfulness: Survey of State practice, international judicial decisions and doctrine - study prepared by the Secretariat Extract from the Yearbook of the International Law Commission / United Nations. Vol. II(1). 1978. (Document A/CN.4/315). P. 69–71. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_315.pdf (дата звернення: 01.03.2025).

277. French Civil Code. 2016. URL: https://www.trans-lex.org/601101/_french-civil-code-2016/ (дата звернення: 21.10.2024).

278. German Civil Code BGB. Germany, Civil Code in the version promulgated on 2 January 2002 (Federal Law Gazette [Bundesgesetzblatt] I page 42, 2909; 2003 I page 738), last amended by Article 1 of the Act of 10 August 2021 (Federal Law Gazette I p. 3515). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html (дата звернення: 22.10.2024).

279. Glaser P., Pinto L., Taylor Wessing. French law: force majeure and revision for unforeseen circumstances—principles to the test of COVID-19. 2020. URL: <https://www.taylorwessing.com/en/insights-and-events/insights/2020/04/french-law-force-majeure-and-revision-for-unforeseen-circumstances-principles-to-the-test-of-covid19?form=MG0AV3> (дата звернення: 22.10.2024).

280. HFW. Force Majeure – Now What? A Three-Step Framework for Mitigation / HFW Litigation, May 2020. URL: www.hfw.com/app/uploads/2024/04/002074-HFW-Litigation-Force-Majeure-Now-What-A-Three-Step-Framework-for-Mitigation-May-2020.pdf (дата звернення: 26.10.2025).

281. ICC Force Majeure and Hardship Clauses / Міжнародна торгова палата. URL: <https://iccwbo.org/wp-content/uploads/sites/3/2020/03/icc-forcemajeure-hardship-clauses-march2020.pdf> (дата звернення: 06.05.2025).

282. Jardine-Brown R. J. Force majeure clauses under English law. Chambers and Partners. Articles, November 29, 2016. URL: <https://chambers.com/articles/force-majeure-clauses-under-english-law> (дата звернення: 26.10.2025).

283. JN Contemporary Art LLC v. Phillips Auctioneers LLC, No. 21-32 (2.2022). Justia, 2022. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca2/21-32/21-32-2022-03-23.html> (дата звернення: 26.10.2025).

284. Kaufmann H. Christian Wollschläger, Die Entstehung der Unmöglichkeitstheorie. Zur Dogmengeschichte des Rechts der Leistungsstörungen. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung. 1971. Vol. 88. Iss. 1. S. 518–526. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.7767/zrgra.1971.88.1.518/pdf> (дата звернення: 21.10.2024).

285. Kawasaki Steel Corp. v. Sardoil (The Zuiho Maru) [1977] 2 Lloyd's Rep. 552. Lloyd's Law Reports. 1977. URL: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=147657> (дата звернення: 26.10.2025).

286. Kel Kim Corporation v. Central Markets, Inc. Court of Appeals of the State of New York. 21.12.1987. 70N.Y.2d900. URL: <https://www.casemine.com/judgement/us/59148c0eadd7b0493452bfe3> (дата звернення: 26.10.2025).

287. Lease Agreement between ARE-MA Region No. 75, LLC and Constellation Pharmaceuticals, Inc. November 13, 2020. Justia. Business Contracts. URL: <https://contracts.justia.com/companies/constellation-pharmaceuticals-inc-3482/contract/157336/#clause-id-320072/> (дата звернення: 26.10.2025).

288. Lukashuk I. I. International Law in a Period of Transition. *American Journal of International Law*. 1989. Vol. 83, № 3. P. 513–518. DOI: <https://doi.org/10.2307/2203309>.

289. MUR Shipping v RTI – Верховний Суд Великої Британії щодо меж «розумних зусиль» у форс-мажорному застереженні / Кеті Палмс та ін. DLA Piper. 24.05.2024. URL: <https://www.dlapiper.com/en-us/insights/publications/2024/05/mur-shipping-v-rti-the-english-supreme-court-rules-on-limits-of-reasonable-endeavours> (дата звернення: 11.01.2026).

290. Prof. Dr. Agim Nuhui. Exemption of civil dilectual responsibility. *ECONOMICUS*. 2020. No. 19, issue 1/2020. P. 70–79. URL: <https://uet.edu.al/economicus/wp-content/uploads/2023/02/economicus-19-issue-1.pdf> (дата звернення: 22.10.2024).

291. René David (1946). Frustration of Contract in French Law *Journal of Comparative Legislation and International Law*. Cambridge University Press, 1946. Vol. 28, No. 3/4. P. 11–14 URL: <https://www.jstor.org/stable/754645> (дата звернення: 22.10.2024).

292. RTI Ltd (Відповідач) проти MUR Shipping BV (Апелянт) [2024] UKSC 18/Верховний Суд Сполученого Королівства. URL: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2022-0172> (дата звернення: 11.01.2026).

293. Société Pipeline Méditerranée et Rhône (SPMR) v Administration des douanes et droits indirects and Direction nationale du renseignement et des enquêtes douanières (DNRED). Case C-314/06 / European Court of Justice. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62006CJ0314_SUM&from=EL (дата звернення: 29.03.2024).

294. Taylor v Caldwell, [1863] 3 B&S 826 1863. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/taylor-v-caldwell.php> (дата звернення: 21.10.2024).

295. Texas Supreme Court, No.21-0461. April 22, 2023. URL: <https://cases.justia.com/texas/supreme-court/2023-21-0461.pdf?ts=1682086273/> (дата звернення: 26.10.2025).

296. Will Kenton. Exculpatory Clause: What it is, How it Works, Limitations. URL: <https://www.investopedia.com/terms/e/exculpatory-clause.asp> (дата звернення: 12.02.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Богданова В. В. Договірні конструкції «розумних зусиль» та «альтернативного виконання» як універсальні механізми мінімізації наслідків форс-мажорних обставин: аналіз правозастосовної практики. *Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín “Věda a perspektivy” je registrován v České republice. Státní registrační číslo u Ministerstva kultury ČR: E 24142. 2026. No1(56). С. 144–155. URL: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2026-1\(56\)-144-155](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2026-1(56)-144-155).*
2. Богданова В. В. Неможливість виконання зобов'язань як підстава звільнення від договірної відповідальності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: «Юридична»: зб. наук. праць / гол. ред. Ю. Назар. Львів: ЛьвДУВС, 2024. Вип. 4. С. 3–9. URL: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-4-1>.*
3. Богданова В. В. Підстави звільнення від договірної відповідальності: практичний аспект. *Слово Національної школи суддів України. 2025. Вип. 2 (51). С. 114–122. URL: [https://doi.org/DOI 10.37566/2707-6849-2025-2\(51\)-11](https://doi.org/DOI 10.37566/2707-6849-2025-2(51)-11).*
4. Богданова В. В. Порівняння понять «форс-мажор» та «обставини непереборної сили» як підстави звільнення від договірної відповідальності. *АЛЬМАНАХ ПРАВА. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід: До 75-річчя Інституту держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 1949–2024. Київ: Ін-т держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 2024. Вип. 15. С. 487–493.*
5. Богданова В. В. Форс-мажор як підстава звільнення від відповідальності: міжнародні стандарти та національні підходи. *Часопис цивілістики: наук.-практ. журнал. 2025. Вип. 57. С. 77–82. URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.11>.*
6. Богданова В. В. Форс-мажорні застереження як правовий механізм адаптації договорів до надзвичайних обставин. *Current issues in the development of Ukrainian legal education and science in the present day and post-war reconstruction: Scientific*

monograph. Riga (Latvia): “Baltija Publishing”, 2026. С.311–335. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-629-4-14>.

7. Богданова В. В. Форс-мажорні обставини як підстава звільнення від юридичної відповідальності в публічно-правових відносинах. *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України: наук.-практ. видання*. 2025. Вип. 17. С. 6–14. URL: <https://doi.org/10.32782/2522-9656/2025-17-1>.

8. Bohdanova V. Force majeure as a basis for exemption from contractual liability in european union legislation. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*. Częstochowa, 2024. 66 (2024) nr 5, s. 282. P. 130–138. URL: <https://doi.org/10.23856/6614>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Богданова В.В. Військові дії як підстава для звільнення від господарсько-правової відповідальності. *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: матеріали конф. молодих учених (м.Київ, 13 грудня 2022 р.) / за заг. ред. В. В. Солошенко*. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. С. 215–219.

10. Богданова В.В. Гармонізація законодавства України із законодавством ЄС: досвід правового регулювання у зарубіжних країнах звільнення від договірної відповідальності. *Актуальні шляхи вдосконалення українського законодавства: матеріали XXI Всеукр. наук.-практ. конф. вчених, практикуючих юристів, аспірантів та студентів (м. Харків, 16 трав. 2025 р.) / Юридична Клініка Нац. Юридичного Ун-ту ім. Ярослава Мудрого; Координаційний Центр з надання правничої допомоги; Рада адвокатів Харківської області; Громадська організація «Центр розвитку правничої клінічної освіти»*. Харків: Право, 2025. С. 204–207.

11. Богданова В. В. Інститут звільнення від договірної відповідальності: міжнародний досвід. *Інтеграція України до Європейського Союзу: виклики в умовах воєнного стану. Пам'яті професора Павла Заворотька та професора Володимира Денисова: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4–6 лист. 2024 р.) / за наук. ред. Л. Г. Фалалєвої*. Київ: Вид-во «Людмила», 2025. С. 288–290.

**Пропозиції внесення законодавчих змін до
Цивільного кодексу України**

Назва статті	Зміст статті
<i>Стаття 617-1</i> «Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) та їх правові наслідки»	1. Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) – це надзвичайні та невідворотні події, що виникають незалежно від волі сторін договору, які унеможливають виконання зобов'язання повністю або частково. 2. До форс-мажорних обставин належать, зокрема: обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція,

	громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха, інші обставини непереборної сили. Сторони мають право самостійно визначати перелік обставин, які вони вважають форс-мажорними, за умови відповідності вказаних обставин критеріям надзвичайності та невідворотності. 3. Форс-мажорні застереження у договорі повинні містити: а) перелік обставин, визначених як форс-мажорні (обставини непереборної сили); б) порядок та строки повідомлення сторін про настання форс-мажорних обставин; в) механізми підтвердження настання таких обставин; г) порядок зміни або розірвання договору у зв'язку з їх настанням.
--	---

	4.Сторона, яка посилається на форс-мажорні обставини, зобов'язана довести їх наявність та причинний зв'язок між такими обставинами і неможливістю виконання зобов'язання. 5. Настання форс-мажорних обставин звільняє сторону від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання на час їх дії, якщо інше не передбачено договором або законом. 6. У випадку тривалого існування форс-мажорних обставин сторони мають право вимагати перегляду умов договору або його розірвання у порядку, передбаченому договором або законом.
<i>Стаття 617-2</i> «Повідомлення про настання форс-мажорних обставин»	1. Сторона, яка посилається на настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), зобов'язана письмово повідомити іншу сторону про їх наявність у строк, визначений договором, але не пізніше 10 (десяти) робочих днів з моменту настання таких обставин, якщо інше не встановлено законом чи договором. 2. У договорі сторони мають право самостійно визначати конкретний строк повідомлення, який не перевищуватиме строку, визначеного частиною першої цієї статті. 3.Невиконання обов'язку щодо своєчасного повідомлення може позбавити сторону права посилатися на форс-мажорні обставини при вирішенні спору, якщо інше не передбачено

	договором або законом.
Стаття 617-3 «Перешкода виконанню зобов'язання»	1.Перешкода виконанню зобов'язання є станом неможливості його реалізації, що виникає внаслідок обставин, які не залежать від волі сторін та унеможливають виконання у будь-який спосіб. 2.Неможливість виконання зобов'язання встановлюється за одночасного існування таких критеріїв: 1) виконання є неможливим у принципі, незалежно від волі чи поведінки сторони; 2) причини неможливості є непередбачуваними та непереборними; 3) відсутній будь-який альтернативний спосіб виконання, включаючи заміну предмета чи інший спосіб реалізації (у випадку абсолютної неможливості виконання зобов'язання) або виконання може бути здійснене після усунення перешкоди (у випадку тимчасової неможливості). 3.Перешкоди комерційного характеру, зокрема збитковість виконання, зміна кон'юнктури ринку, девальвація чи інші економічні ускладнення, не визнаються неможливістю виконання зобов'язання та не є підставою для звільнення від відповідальності.

<i>Стаття 617-4</i> «Альтернативне виконання зобов'язання у випадку форс-мажорних обставин»	1. У разі настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), що унеможливають виконання зобов'язання у первісно погодженій формі, сторони зобов'язані докласти розумних зусиль (які не створюватимуть надмірного тягяра для сторін) для належного виконання своїх договірних зобов'язань. У договорі сторони можуть закріпити положення про альтернативне виконання зобов'язань, яке забезпечує реалізацію цілей договору. 2. Альтернативне виконання допускається лише за умови, що воно не змінює сутності зобов'язання та відповідає критеріям добросовісності, розумності та справедливості. 3. Якщо договір прямо передбачає альтернативне виконання, сторона, яка зазнала впливу форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), має право запропонувати його іншій стороні договору, а остання зобов'язана прийняти таке виконання, якщо інше не встановлено договором. 4. Вимога альтернативного виконання поза межами договору не допускається.
---	---

Додаток В

Довідка про впровадження здобувачем результатів дослідження були впроваджені в практику під час у процесі виконання професійних обов'язків на посаді помічника судді Господарського суду Київської області.

ГОСПОДАРСЬКИЙ СУД КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Симона Петлюри, 16/108, м. Київ, 01032, тел. (044) 235-95-51, e-mail:

inbox@ko.arbitr.gov.ua

Від 25.04.2024 № 04-19/98/2024

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
«Підстави звільнення від відповідальності за порушення договірних
зобов'язань»

Богданової Валерії Володимирівни

на здобуття наукового ступеня доктора філософії
відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Надані здобувачем Богдановою В.В. пропозиції за результатами дисертаційного дослідження мають науково-практичний інтерес та були використані у практичній діяльності у Господарському суді Київської області.

Сформульовані автором у дисертаційному дослідженні пропозиції стосовно вдосконалення цивільного законодавства у частині звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань є актуальним та доцільним.

Довідка видана за місцем вимоги.

Суддя

Т.Д. Гребенюк